

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης
Ρέθυμνο 74100 Τηλ. 0831/27.808 - 24.070/εσ. 37

Περιεχόμενα

Κοσμάς Ψυχοπαίδης:

Προβλήματα ανακατασκευής μιας σύγχρονης θεωρίας
του Διαλεκτικού Υλισμού5

Τάσος Μπουγάς:

Ιδεολογία και κοινωνικό ασυνείδητο: Από
τον Marx στον Althusser.....22

Πανταζής Τερλεζής:

Το σύνδρομο του γραφειοκρατισμού σε τρεις παραλλαγές.....49

Νικόλαος Δρακάκης:

Πολιτική Συμμετοχή: Από το Φιλελεύθερο στο
Κοινωνικό Κράτος.....61

Aleksandr V. Obolonskii, Vladimir D. Rudashevskii:

Το συστημικό-δομικό μοντέλο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων
στο κράτος.....79

Κωνσταντίνος Κορώσης:

Κριτική αναθεώρηση του πατρικού ρόλου106

Κλεομένης Κουτσούκης:

Η ανάπτυξη ως σύνθετο φαινόμενο. Η πολλαπλή της διάσταση
στην ελληνική κοινωνία.....130

Δημήτρης Κυρκιλής:

Πολυεθνικές στην ελληνική βιομηχανία: Διασυνδέσεις και
ενσωμάτωση152

Ηλίας Θερμός:

Πρόταση για μια σχολή πολιτικής επιστήμης και
διεθνών σχέσεων.....171

Συγκεντρωτικός κατάλογος ξενόγλωσσων και ελληνικών
κοινωνιολογικών περιοδικών στις βιβλιοθήκες της χώρας μας.....177

Βιβλιοκριτική183

Προβλήματα ανακατασκευής μιας σύγχρονης θεωρίας του Διαλεκτικού Υλισμού*

*Κοσμάς Ψυχοπαίδης***

Το ίδιο το θέμα το οποίο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε είναι ένα θέμα-πρόκληση για ένα σημερινό κοινωνικό επιστήμονα, δεδομένου ότι ζούμε σε μια εποχή, που δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι υπάρχει μια συγκροτημένη αντίληψη για το τι είναι διαλεκτικός υλισμός.

Αντιθέτως, αυτό το οποίο είναι χαρακτηριστικό για την εποχή μας, είναι η αμφισβήτηση, για το ότι υπάρχει μία τέτοια αντίληψη. Άρα, δεν μπαίνει θέμα να εκθέσει κανείς τις αρχές μιας έτοιμης θεωρίας, αλλά να θέσει τη θεωρία αυτή ως πρόβλημα και να θέσει επίσης ως πρόβλημα τη δυνατότητα ανακατασκευής μιας θεωρίας του διαλεκτικού υλισμού. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν έχει νόημα μια τέτοια ανακατασκευή, και αν πράγματι έχει νόημα, πώς θα ήταν δυνατή. Οι σημερινές κοινωνικές επιστήμες, συμμερίζονται τη γενικότερη αμηχανία της εποχής μας για το τι είναι διαλεκτικός υλισμός. Είναι ο Μαρξισμός με την έννοια των μαρξικών κειμένων; Είναι ο Μαρξισμός-Λενινισμός; Είναι αυτό το οποίο έχει επικρατήσει να λέγεται στη Δύση Σοβιετική Φιλοσοφία;

Τα προβλήματα που θέσαμε δεν μπορούν να προσεγγιστούν ανεξάρτητα από μια συγκεκριμένη κριτική στο δογματισμό, η οποία έχει διατυπωθεί από τη διάνοηση, ιδιαίτερα στις δυτικές χώρες κατά το Μεσοπόλεμο, αλλά και μεταπολεμικά. Η υπό κριτική έννοια του διαλεκτικού υλισμού συνδέθηκε με την ιδέα μιας γενικής θεωρίας

* Διάλεξη που έγινε στις 17 Μαρτίου 1989, στα πλαίσια μεταπτυχιακών σεμιναρίων στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ακολούθησε συζήτηση.

** Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

της φύσης και της κοινωνίας. Μια τέτοια θεωρία δέχεται ότι υπάρχουν αντικειμενικοί, φυσικοί νόμοι, οι οποίοι διέπουν το αντικείμενό της, που είναι η φύση και η κοινωνία. Δέχεται ακόμη ότι το αντικείμενο αυτό βρίσκεται σε μια διαρκή κίνηση, και μεταβολή μέσα από αντιθέσεις. Τονίζεται η υλιστική διάσταση σ' αυτή τη θεωρία, με την έννοια της αποδοχής μιας αντικειμενικότητας, η οποία υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδηση. Βάσει των νόμων που ισχύουν αντικειμενικά, υποτίθεται ότι μπορεί να διατυπωθεί μια εξέλιξη στην ιστορία προς ένα τελικό στόχο, ο οποίος συνίσταται σε μια μορφή κοινωνικής αλληλεγγύης, στην οποία θα φτάσουν οι ιστορικές κοινωνίες μέσα από συγκρούσεις. Δηλαδή η θεωρία αυτή περιέχει αρχές αντικειμενικής περιγραφής της φύσης και της κοινωνίας. Οι περιγραφές αυτές, συνδέονται με δεσμευτικές αξιολογήσεις για την εξέλιξη της κοινωνίας και τη σχέση της ανθρωπότητας με τη φύση.

Μπροστά σε ένα τέτοιο γιγαντιαίο πρόγραμμα, γίνονται κατανοητές τουλάχιστον οι ενστάσεις της κριτικής, απέναντι στη θεωρία ιδιαίτερα ενόψει της εξέλιξης των φυσικών επιστημών τον 20ό αιώνα προς κατευθύνσεις που δεν χωρούσαν σε απλουστευτικά σχήματα. Ακόμη, σε πραγματικές ιστορικές κοινωνίες, οι αντιφάσεις και οι πραγματικές συγκρούσεις είχαν μια πολυμορφία και δεν ακολούθησαν τη λογική κάποιων απλουστευτικών διαλεκτικών «νομοτελειών». Ούτε η ιστορική εξέλιξη φάνηκε να μπορεί να περιγραφεί ως διαδικασία αξιογένεσης, αλλά εν πολλοίς φάνηκε ως διαδικασία καταστροφών και για να χρησιμοποιήσω ένα σχήμα από την πολιτική Φιλοσοφία, ως «πόλεμος όλων εναντίον όλων».

Οι φυσικές επιστήμες χρησιμοποιήθηκαν για την ανάπτυξη ενός καταστροφικού δυναμικού και οι παγκόσμιοι πόλεμοι οδήγησαν όχι σε κάποια σαφή νίκη ενός μπλοκ κοινωνικής αλληλεγγύης και σοσιαλισμού απέναντι σε ένα μπλοκ εγωισμού, αλλά μάλλον σε πραγματικό κίνδυνο καταστροφής για όλους. Κίνδυνο που σήμερα επιβάλλει στις ανθρώπινες κοινωνίες να προβληματιστούν πάνω σε διαδικασίες συναίνεσης μάλλον μεταξύ αντιθέτων σχηματισμών, παρά πάνω σε κάποιες τυφλές νομοτελειακές διαδικασίες μέσα από συγκρούσεις και υπερβάσεις.

Οι πολιτικές διαδικασίες, ως αίτημα τουλάχιστον, μας φαίνεται ότι θα πρέπει σήμερα να ξεπεράσουν την τυφλή επιβολή τέτοιων διαλεκτικών νομοτελειών. Έτσι, θα έλεγε κανείς από την πλευρά της φιλοσοφίας της Ιστορίας, ότι μάλλον πιο κοντά βρισκόμαστε σ' ένα αίτημα Καντιανού τύπου, της ιδέας της αιώνιας ειρήνης, παρά σε μια ιδέα θριάμβου ενός ανταγωνιστικού προτύπου μέσα από μια διαλεκτική κίνηση που καταστρέφει τα αντιμαχόμενα ιδεώδη.

Η διαλεκτική με μια σύγχρονη έννοια, συνδέεται με το αξιολογι-

κό πρόβλημα, όχι σε ένα σχήμα αυτόματης παραγωγής και επιβολής αξιών μέσα από συγκρούσεις, αλλά σε ένα σχήμα πολύ πιο επεξεργασμένο και μεθοδολογικά δυσπρόσιτο. Μπροστά σ' αυτή την πραγματικότητα, σε πολλούς ερευνητές και επιστήμονες, παρατηρήθηκε η τάση της κατευθείαν απόρριψης της ίδιας της έννοιας του διαλεκτικού υλισμού.

Η τάση αυτή ενίσχυσε κάποιες τάσεις σχετικισμού στην κοινωνική θεωρία. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, η κοινωνιολογία του Max Weber είχε διατυπώσει εξελίξεις απέναντι σε ολιστικές εξελίξεις της ιστορίας και της κοινωνίας. Είχε διατυπώσει το μεθοδολογικό αίτημα του χωρισμού των περιγραφών από τις αξιολογήσεις, καθώς και αμφιβολίες για τη δυνατότητα μακρο-θεωρητικών περιγραφών και περιγραφών μακρο-διαδικασιών. Είχε επίσης διατυπώσει την αμφισβήτηση για τη δυνατότητα δεσμευτικής θεωρίας της αντικειμενικότητας και έχει προσπαθήσει να ανακατασκευάσει πλευρές της πραγματικότητας, ξεκινώντας από ατομικές σκοποθεσίες. Ωστόσο, φάνηκε ο κίνδυνος και τα όρια μιας τέτοιας επιστημολογίας βεμπεριανού τύπου, από τα οποία και θα μπορούσε κανείς να ξεκινήσει, προκειμένου να διερευνήσει τη δυνατότητα αναστοχαστικής νομιμοποίησης μιας διαλεκτικής και υλιστικής θεωρίας. Θα μπορούσε δηλαδή να ξεκινήσει, από την αμφισβήτηση της διαλεκτικής και του υλισμού βεμπεριανού τύπου, και να θέσει το ερώτημα κατά πόσον ο τύπος αυτός αμφισβήτησης, καταγγέλοντας τα δογματικά και απλουστευτικά σχήματα, δεν χάνει ταυτόχρονα τόσο το στοιχείο της ιστορικότητας της κοινωνικής θεωρίας, όσο και τη διάσταση της ανάλυσης των κοινωνικών δομών που υπάρχει στις παραδοσιακές διαλεκτικές θεωρίες να επιδιώκεται η σύνδεση με προβλήματα αξιών. Μήπως όμως έτσι ο τύπος αυτός της κριτικής οδηγεί σε μια φτώχεια του θεωρητικού προβληματισμού η οποία θα μπορούσε να έχει και πολιτικές συνέπειες σε μια εποχή σαν τη σημερινή, που απαιτεί τολμηρές και συνολικές συλλήψεις πάνω σε προβλήματα αξιών;

Βάσει αυτών των σκέψεων μου φαίνεται ότι θα πρέπει να επαναθέσουμε ορισμένα προβλήματα της κλασικής πολιτικής θεωρίας και ιδιαίτερα το ερώτημα μπορεί να είναι μια θεωρία του διαλεκτικού υλισμού σήμερα.

Προς το σκοπό αυτό στρεφόμαστε πρώτα στην εξέταση της έννοιας του υλισμού. Σύμφωνα με μία διατύπωση, η οποία απαντά πολύ συχνά και σε εγχειρίδια, υλισμός είναι μία κοσμοαντίληψη που αφορά τη σχέση ύλης και συνείδησης και δίνει προτεραιότητα στην ύλη έναντι στη συνείδηση. Υποτίθεται, ότι ξεκινώντας από την ύλη και από την κίνηση της ύλης μπορεί να κατανοηθεί και η εξέλιξη των ιδεών. Παράλληλα ο υλισμός και ιδιαίτερα ο διαλεκτικός υλισμός

συνδέεται με μια θεωρία σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων και ανάπτυξης των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Φαίνεται έτσι να αποτελεί κατά την εκδοχή αυτή των εγχειριδίων μια ενιαία ολοκληρωμένη διδασκαλία των πιο γενικών νόμων ανάπτυξης της φύσης, της κοινωνίας, και της σκέψης.

Τίθεται εδώ το ερώτημα σε τι μπορεί να συνίσταται το «υλικό» στοιχείο στο διαλεκτικό υλισμό, από το οποίο ξεκινώντας μπορούμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες στη φύση και στην κοινωνία. Δεδομένου ότι αν δεχτούμε ότι υπάρχει ένα κοινό υλικό στοιχείο, θα πρέπει να εντοπίσουμε το χαρακτήρα αυτής της «ύλης» στη φύση αλλά και με ποια έννοια αυτή θα είναι η ίδια ύλη για την οποία μιλάμε όταν αναφερόμαστε στην κοινωνία.

Για να απαντήσουμε σε αυτές τις ερωτήσεις, θα πρέπει να κάνουμε μια αναφορά στην παράδοση της θεωρίας. Υπάρχουν δύο παραδόσεις υλιστικής φιλοσοφίας. Η μία είναι ο γαλλικός υλισμός του 18ου αιώνα και η άλλη είναι η φιλοσοφία του Φόϋερμπαχ. Κατά το γαλλικό υλισμό του 18ου αιώνα (πρόκειται για θεωρητικούς όπως ο Χόλμπαχ, ο Ντιντερό, ο Ελβέτιος κ.λ.π.), το σύμπαν είναι ένα όλο συσχετισμένων μεταξύ τους υλικών στοιχείων στα οποία, ο αναγκαστικός καθορισμός των φυσικών διαδικασιών βάσει αντικειμενικών νομοτελειών που μπορούν να γίνουν αντικείμενο γνώσης, είναι δεδομένος. Παραδείγματος χάριν η κίνηση, ο χώρος, ο χρόνος, είναι τρόποι ύπαρξης της ύλης. Αλλά και στον άνθρωπο η συνείδηση, οι συνειδησιακές διαδικασίες εξαρτώνται από τη φυσική βιολογική οργάνωση του σώματος, δηλαδή ο άνθρωπος είναι μια μηχανή. Η άλλη παράδοση είναι η παράδοση του Φόϋερμπαχ. Στην παράδοση αυτή ο υλισμός χαρακτηρίζεται ως «ανθρωπολογικός» υλισμός. Εδώ έμφαση δίδεται στον άνθρωπο όχι σαν μια μηχανή, αλλά στον άνθρωπο ο οποίος βρίσκεται σε κάποιες σχέσεις, που αξιολογούνται ως κατεξοχήν ουσιώδεις, οι οποίες είναι σχέσης αγάπης, ερωτικές σχέσεις, οι σχέσεις αγάπης μεταξύ των φύλων οι σχέσεις γένους *gattung*. Όλες οι άλλες επιμέρους σχέσεις αναλύονται με αναγωγή στη βιωματική αυτή σχέση, κοινωνιστική η οποία είναι μία λέξη-κλειδί και για τη μαρξική θεωρία παραδείγματος χάριν του Εβραϊκού ζητήματος του νεαρού Μαρξ. Παρατηρείται σ' αυτή την προβληματική του Φόϋερμπαχ, μία αντιστροφή της Εγγελιανής κατασκευής. Ο Έγγελος όταν αναπτύσσει στη *Λογική της Εννοίας* την έννοια του βίου, θέτει ότι ο βίος, η βιωματική σχέση, είναι κάτι το αφηρημένο, το οποίο συγκεκριμενοποιείται σε σχέση με τις κοινωνικές πρακτικές, με τη γνώση και με την πράξη και υπονοεί ότι χωρίς τη μεσολάβηση της κοινωνικής γνώσης και των κοινωνικών πρακτικών, το βιωματικό στοιχείο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει θεμελιακό χαρακτήρα. Ο

Φόϋερμπαχ, αντιστρέφει αυτή τη σκέψη θέτοντας ότι η βιωματική σχέση είναι η καθοριστική και ότι με αφετηρία την «άμεση» αυτή σχέση μπορούν να προσεγγιστούν προβλήματα θεωρίας της πράξης. Ο μαρξικός υλισμός φαίνεται να είναι μία σύνθεση του φυσικού και του ανθρωπολογικού υλισμού. Αλλά το πώς ακριβώς γίνεται αυτή η σύνθεση είναι κάτι το αμφισβητούμενο. Στις περίφημες μαρξικές *Θέσεις για το Φόϋερμπαχ*, η πρώτη θέση για το Φόϋερμπαχ αναφέρει: «Η βασική έλλειψη όλου του υλισμού μέχρι τώρα, είναι ότι εξετάζει την πραγματικότητα υπό τη μορφή της εποπτείας, όχι ως αισθητηριακή ανθρώπινη δραστηριότητα, όχι ως πράξη».

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Μαρξ σ' αυτή την πρώτη θέση για τον Φόϋερμπαχ, παραπέμπει στην καντιανή κριτική και φιλοσοφία και ιδιαίτερα στην καντιανή θεωρία των γνωστικών «δυνάμεων», δηλαδή της εποπτικής και της διανοητικής δύναμης. Παραπέμπει δηλαδή σε μία θεωρία ιεράρχησης της συνείδησης, η οποία ανατρέχει στον Πλάτωνα και σε όλη την ιστορία της μεταφυσικής σκέψης. Ο Μαρξ δέχεται ότι καλώς ο Φόϋερμπαχ τονίζει ότι το στοιχείο της εποπτείας, όπου εποπτεία είναι η αίσθηση, η φαντασία συνιστά το πρωτεύον απέναντι στο διανοητικό και ότι από το φαντασιακό ξεκινώντας, θα πρέπει να θεμελιωθεί το διανοητικό. Αυτό το οποίο όμως δεν θέτει ορθώς ο Φόϋερμπαχ, λέει η κριτική του Μαρξ, είναι ότι το φαντασιακό δεν είναι παθητικό, αλλά είναι μία ενεργητικότητα, και αυτή η ενεργητικότητα είναι μία δραστηριότητα, που οδηγείται στο να ξεπεράσει το χωρισμό εποπτικού και διανοητικού. Το υλιστικό στοιχείο με αυτή την έννοια, εντοπίζεται στα πλαίσια ενός γνωσιοθεωρητικού υλισμού, στην εποπτεία και στη φαντασία, που είναι κοινωνικά καθορισμένα. Ο Μαρξ σκέπτεται ίσως ότι το προλεταριάτο συμπίπτει με τις δυνάμεις εκείνες που θα ενεργοποιηθούν για να ξεπεράσουν τους αλλοτριωτικούς χωρισμούς και θα απελευθερώσουν αυτό το εποπτικό στοιχείο από τις σχέσεις υπαγωγής του στον αφηρημένο ορθολογισμό που διέπει την αστική κοινωνία.

Στο σημείο αυτό, τίθεται ένα τεράστιο πρόβλημα, όσον αφορά τον τρόπο που ο Μαρξ θεωρεί ότι το εποπτικό στοιχείο θα μπορέσει να διασπάσει τα αλλοτριωμένα ορθολογικά δεσμά. Πώς μπορούμε να σκεφτούμε αυτή τη διάσπαση; Υπάρχει ένας λόγος στην εποπτεία, υπάρχουν κριτήρια ορθολογικά που να επιτρέπουν την κατανόησή της, ή ο Μαρξ εντάσσεται και αυτός στην παράδοση του ανορθολογισμού στην οποία ανήκε σε μεγάλο βαθμό ο Feuerbach, αλλά και πριν απ' αυτόν ο Schelling; Και στον Fichte υπάρχουν τέτοια στοιχεία ανορθολογικά, όπως υπάρχουν ακόμα και στη σύγχρονη εποχή, στις αντιδραστικές φιλοσοφίες του Μεσοπολέμου στον Heidegger και σε μεταγενέστερες ανορθολογικές θεωρίες. Αυτό που διακρί-

νουμε στις «Θέσεις για το Φόϋερμαχ», είναι ένα επιστημολογικό πρόγραμμα, του Μαρξ, το οποίο συνίσταται στην προσπάθεια να θέσει το θέμα του ορθολογισμού στη βάση μιας υλιστικής θεωρίας, ξεκινώντας από ένα γνωσιοθεωρητικό μοντέλο. Το θέμα του δηλαδή είναι, τι είναι αυτή η δραστηριότητα και πώς μπορούμε να την κατανοήσουμε, σε τι συνίσταται η δραστηριότητα των κοινωνικών δυνάμεων, πού είναι οι δυνάμεις της φαντασίας και στο μεταγενέστερο έργο του Μαρξ, οι παραγωγικές δυνάμεις, οι δυνάμεις της κοινωνίας. Μπορούμε να τις φανταστούμε αποκλειστικά ως πράξη, με την έννοια μιας πολιτικής, μιας επαναστατικής πρακτικής, που αλλάζει τον κόσμο χωρίς άλλο κριτήριο, παρά μόνο με την ίδια την πολιτική βούληση να αλλάξει τον κόσμο; Βέβαια η μαρξική απάντηση όπως γνωρίζουμε είναι όχι. Δεν μπορούμε να ορίσουμε αυτή την πράξη α-νορθολογικά ως αυτό το οποίο αλλάζει τα πράγματα, αλλά μέρος της υλιστικής θεμελίωσης, είναι να εξετάσουμε, τους τρόπους αλλαγής του κόσμου. Αλλά η εξέταση αυτή συμπίπτει με την εξέταση των προϋποθέσεων της χειραφετητικής πράξης. Μ' αυτή την έννοια μέρος της υλιστικής θεμελίωσης, ήδη από το νεανικό έργο του Μαρξ, και κατεξοχήν αργότερα, στη *Θεωρία της Αξίας*, είναι να εξεταστούν οι προϋποθέσεις της χειραφετητικής πράξης. Δηλαδή, στην εξέλιξη του Μαρξικού έργου συγκεκριμενοποιείται η θέση, ότι η συνειδηση και η συνειδητή πράξη έχει κοινωνικούς όρους, οι οποίοι είναι με τη σειρά τους κι αυτοί κοινωνική πράξη, αλλά είναι μία πράξη ενταγμένη στον ιστορικό καταμερισμό της εργασίας, είναι δηλαδή ο τρόπος αναπαραγωγής των δρώντων, μέσα από τη συμμετοχή τους στην κοινωνία.

Οπότε, η πράξη αυτή, μπορεί να περιγραφεί και ορθολογικά όχι ως ενέργημα, αλλά ως ιστορική μορφή κοινωνικής συμβίωσης, σε σχέση με την οποία μπορούν να θεματοποιηθούν και οι δυνατότητες χειραφέτησης. Άρα έχουμε μία ιδέα κοινωνικής ενεργητικότητας, συνδεδεμένη με την ιδέα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, που υπακούει σε μία δική του ιστορική δυναμική. Η έννοια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μπαίνει κατευθείαν στο κέντρο της έννοιας του «υλικού της κοινωνίας». Δεν είναι η υλική διάσταση της κοινωνίας το αδιαμόρφωτο, αυτό που λέει ο Κάντ πολλαπλότητα εμπειρική, *empirische Mannigfaltigkeit*, αλλά είναι ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας, που παίρνει ιστορικές μορφές μέσα από τις οποίες η κοινωνία συγκροτείται και αναπαράγεται. Μια τέτοια μορφή είναι η μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας, για την οποία μιλάει ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Εκεί παρατηρεί, ότι η ατομική ιδιοκτησία και ο καταμερισμός της εργασίας είναι ταυτόσημες εκφράσεις. Δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία συγκροτείται

και αναπαράγεται στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, προέρχεται από αποφάσεις ατομικών ιδιοκτητών. Αλλά μέσα από τη δυναμική και την εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας, είναι δυνατόν να μεταβεί η κοινωνία σε άλλες μορφές συγκρότησής της, παραδειγματός χάρη σε αλληλέγγυες μορφές, όπου συνειδητά οι δρώντες μπορούν να συνεννοηθούν για το πώς θα καταμερίσουν την εργασία και για το πώς θα διανεμηθεί το αποτέλεσμα της συλλογικής κοινωνικής προσπάθειας.

Αν δούμε έτσι το θέμα του υλισμού σε μία πρώτη προσέγγιση, παραμένει βέβαια ανοιχτό το πρόβλημα του τι γίνεται με την υπόλοιπη ύλη, την ύλη της φύσης, το υλικό στοιχείο που όπως είπαμε, συνδέεται συνειρμικά με κάποια υλικότητα, η οποία υπάρχει στη φύση και διέπεται από διαλεκτικούς νόμους της φύσης κ.λ.π. Βρισκόμαστε δηλαδή απέναντι σε δύο διακριτά «υλικά» στοιχεία: Ένα υλικό στοιχείο το οποίο εντοπίζουμε στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και ένα άλλο υλικό στοιχείο το οποίο είναι η υλικότητα της φύσης. Τα στοιχεία, φαίνεται ότι είναι μεταξύ τους αδιαμεσολάβητα και απλώς βρίσκονται δίπλα-δίπλα.

Για να παρακολουθήσουμε τις απαντήσεις που δόθηκαν στο πρόβλημα της σχέσης αυτών των δύο αντιλήψεων του υλικού, θα πρέπει τώρα να στραφούμε στη δεύτερη έννοια που συγκροτεί τον όρο διαλεκτικός υλισμός, δηλαδή στην έννοια της διαλεκτικής και να δούμε μερικές από τις μεθοδολογικές συνέπειες που έχει η χρήση αυτού του όρου, να παρακολουθήσουμε δηλαδή ορισμένες από τις λεγόμενες περιπέτειες της διαλεκτικής.

Τι είναι η διαλεκτική; Θα ήθελα απλώς να επικεντρώσω το επιχείρημα σε ορισμένα σημεία που νομίζω ότι είναι ενδιαφέροντα για μια σύγχρονη προβληματική της διαλεκτικής.

Ας δούμε την έννοια της διαλεκτικής όπως αναπτύσσεται πρώτα απ' όλα στον Καντ, που πιστεύω ότι είναι μια παραμελημένη διάσταση των συγχρόνων συζητήσεων για τη διαλεκτική θεωρία. Ξέρουμε ότι στην πρώτη *Κριτική* του, ο Καντ λέει για τη διαλεκτική, ότι είναι η καθ' υπέρβαση χρήση από τη διάνοιά μας, κάποιων *a priori* εννοιών και αρχών, των οποίων η επιτρεπτή χρήση είναι περιορισμένη στην εποπτεία. Δηλαδή οι χρήσεις πέραν των ορίων της εμπειρίας είναι διαλεκτικές και πρέπει να ελέγχονται ως μη δόκιμες. Άρα, τα λεγόμενα διαλεκτικά φαινόμενα που προκύπτουν από τη μη-επιτρεπομένη χρήση κάποιων εννοιών οι οποίες μπορούν να ισχύουν στα όρια της εμπειρίας, πέραν αυτών των ορίων θα πρέπει να υποβληθούν σε μία κριτική. Η διαλεκτική δηλαδή, είναι μία, θα μπορούσε να πει κανείς, κριτική μορφών ψευδούς και μεταφυσικής συνειδησης και κατάδειξη των ορίων που θέτει ο κριτικός λόγος για τη χρήση των εν-

νοιών αυτών.

Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία για τον κοινωνικοφιλοσοφικό προβληματισμό, πιστεύω ότι είναι οι καντιανές αναλύσεις της τρίτης Καντιανής Κριτικής, της λεγόμενης *Κριτικής της Κριτικής Ι-κανότητας*, όπου κι αυτές αναφέρονται στη διαλεκτική. Εκεί ο Καντ διαπιστώνει την ύπαρξη μιας αντινομίας των αρχών των μηχανικών και των τελεολογικών τρόπων παραγωγής οργανικών φυσικών όντων. Η σκέψη του Καντ είναι, ότι δεν αρκεί να σκεφτούμε ένα κοινωνικό οργανισμό ξεκινώντας μόνο από κάποιες φυσικοεπιστημονικές αρχές, δηλαδή να δούμε αν υπάρχουν κάποιες κανονικότητες, κάποιοι νόμοι, κάποια δεδομένα, να βρούμε κάποιες τάσεις, βάσει στατιστικών υποδειγμάτων, αλλά ότι μπορούμε να σκεφτούμε τον κοινωνικό οργανισμό και ως σύστημα σκοπών. Βεβαίως επιστημολογικά, αυτή η δεύτερη προσέγγιση δεν είναι αυστηρά φυσικοεπιστημονική, αλλά όπως λέει ο Καντ, είναι επιτρεπτή χάριν της αναστοχαστικής αναλογιστικής κρίσης. Ο Καντ επιβεβαιώνει για τους κοινωνικούς οργανισμούς ότι μπορούμε πράγματι να τους σκεφτούμε ως ένα σύστημα σκοπών και αναπτύσσει μία τελεολογική θεωρία που είναι γνωστή ως «Θεωρία της πρόθεσης της Φύσης» όπου η κοινωνική εξέλιξη, εξετάζεται από τη σκοπιά της πραγμάτωσης. Ο υψηλότερος τέτοιος σκοπός είναι ο σκοπός της Φιλοσοφίας, παραδείγματος χάρη η πραγμάτωση ενός συντάγματος το οποίο περιέχει γενική νομοθεσία. Ο Καντ δεν αποδέχεται προνομιακές πολιτικές καταστάσεις ή οικονομικά προνόμια, μέσα στην κοινωνία και καθιερώνει την ιδέα της ελευθερίας και του ελεύθερου διαλόγου. Οι αξίες αυτές αποδεικνύονται σε πολιτικοφιλοσοφικούς σκοπούς, τους οποίους μπορούμε επιστημολογικά να χρησιμοποιήσουμε ως κάποια κριτήρια, για να κρίνουμε, να κατατάξουμε και να μελετήσουμε κοινωνίες, ξεκινώντας από το ερώτημα κατά πόσον στις κοινωνίες αυτές πραγματώνονται ή όχι αυτοί οι σκοποί.

Η προβληματική αυτή αποτελεί κατεξοχήν θέμα ιστορικής διαλεκτικής με την έννοια της *Τρίτης Κριτικής*. Συνίσταται στη σύνδεση γνώσεων που έχουμε για τις κοινωνίες και για την κοινωνική εξέλιξη, με το αξιολογικό πρόβλημα και στη διερεύνηση κατά πόσο στις κοινωνίες αυτές πραγματώνονται ή δεν πραγματώνονται έλλογοι σκοποί.

Στο περίφημο δοκίμιο του Καντ *Ιδέα μιας Γενικής Ιστορίας με Πρίσμα Κοσμοπολιτικό* καθώς και στη *Διένεξη των Σχολών*, ο Καντ διερευνά τη διαπλοκή δομών κοινωνικής μηχανικής, με προβλήματα αξιογένεσης και αξιολογεί κατά πόσον μέσα απ' αυτή τη διαπλοκή πραγματοποιούνται ή δεν πραγματοποιούνται έλλογοι σκοποί. Διατυπώνονται και εδώ οι θεωρητικές αρχές για το πώς είναι δυνατή μια

τέτοιου είδους σύνδεση, αρχές που απασχολούν την *Τρίτη* Καντιανή *Κριτική* ως πρόβλημα διαλεκτικής. Πιστεύω ότι και στον Hegel η κατανόηση της διαλεκτικής, ξεκινά από το Καντιανό αυτό ερώτημα.

Στον Hegel βέβαια, δίδεται μεγαλύτερη έμφαση στη διαλεκτική από ό,τι στον Καντ, γιατί τίθεται στο κέντρο του προβληματισμού του ως μέθοδος. Η διαλεκτική είναι λέγει, μια μέθοδος, η οποία δεν είναι διαφορετική από τα περιεχόμενα, σύμφωνα με την Εγελιανή θέση. Είναι η γνώση ότι η ταυτότητα κάθε πράγματος με το έτερο παράγεται μέσα από τα ίδια τα πράγματα. Αυτή η γνώση είναι η αληθής διαλεκτική. Δηλαδή είναι η θέση, ότι η ταυτότητα αποκαθίσταται η ως σχέση αντιθέτων σε ένα όλο του οποίου η κίνηση αναπαράγει τις σχέσεις αυτές. Και πράγματι στην εγελιανή αντίληψη της διαλεκτικής προβάλλει η ιδέα της κίνησης ενός όλου μέσα από αντίθετες σχέσεις, μια ιδέα που ο Hegel συγκεκριμενοποίησε με αναφορά στην εσωτερική σχέση της κοινωνικής διαλεκτικής με τις φυσικές επιστήμες, στην *Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών*. Στην Εγελιανή Εγκυκλοπαίδεια αναπτύσσονται Λογική, Φιλοσοφία της Κοινωνίας, (Φιλοσοφία του Δικαίου), και Φιλοσοφία της Φύσης σε ένα ενιαίο σύστημα. Είναι ίσως το τελευταίο σύστημα του 19ου αιώνα που προσπαθεί με ενιαίο τρόπο να συζητήσει Λογική, Φιλοσοφία της Κοινωνίας και Φιλοσοφία της Φύσης.

Μ' αυτό τον τρόπο εντάσσεται και η Λογική σε μία περιεχομενική επιστημολογική προοπτική. Προκύπτει ωστόσο κατά την ένταξη αυτή μία αμφισημία που πηγάζει από τη συνήθη ερμηνεία ότι μια γενική διαλεκτική λογική προσαρμόζεται και εφαρμόζεται, κατά το μεν στην κοινωνία, το δε στη φύση. Ίσως μια τέτοιου είδους ερμηνεία πανλογισμού, ότι έχουμε μία γενική διαλεκτική η οποία εφαρμόζεται αφ' ενός στην κοινωνία και αφ' ετέρου στη φύση, παραγνώνει ότι η ίδια η λογική, οι ίδιες οι Εγελιανές φιλοσοφικές έννοιες, είναι έννοιες «από ελευθερία» που έγιναν δυνατές στη σύγχρονη εποχή της ελευθερίας. Η ελευθερία συγκροτεί τη σύγχρονη εποχή, η οποία απολυτοποιείται και τίθεται ως απόλυτο, υπερβαίνει τις προλήψεις για την κοινωνία και για τις φυσικές επιστήμες. Δεν δέχεται στο εσωτερικό της η λογική την πρόληψη και τον περιορισμό των περασμένων εποχών, αλλά είναι ιστορική με την έννοια του παρόντος και δεν είναι ιστοριστική, με την έννοια ότι δεν είναι μία σχετική εποχή το παρόν, αλλά απολυτοποιείται ως απελευθέρωση, ξεκινώντας πρώτα απ' όλα από την απελευθέρωση των φυσικών επιστημών σε μία σύγχρονη κοινωνία, στην οποία «διαφεντεύεται γενικά το δίκαιο» (για να χρησιμοποιήσουμε την Καντιανή έκφραση). Δηλαδή ήδη στη διαλεκτική υπάρχει ένας κοινωνικοφιλοσοφικός αναστοχασμός κατά την εισαγωγή των κατηγοριών. Στο Hegel σύμφωνα με

αυτή την προσέγγιση, δεν είναι το θέμα ότι έχουμε κάποιες κατηγορίες που προέρχονται από τη μεταφυσική και εφαρμόζονται στην κοινωνία και στη φύση. Προβάλλεται όμως μία προτεραιότητα της διαλεκτικής της πράξης και ένας αναστοχασμός για τη σύγχρονη εποχή η οποία τίθεται ως απόλυτο, ακριβώς επειδή είναι η εποχή της ισχύος των γενικών νόμων και της ελευθερίας. Στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών ενεργοποιείται η φύση που αναλύεται σε σύστημα, μαζί με την κοινωνία και τη λογική στην Εγκυκλοπαίδεια. Ενεργοποιείται δε ως το εξωτερικό της ανθρωπότητας, το τελείως διαφορετικό, το οποίο γίνεται δικό της μέσα από ιστορικο-λογικές διεργασίες.

Αυτή η αμφισημία της διαλεκτικής για την οποία μίλησα στον Hegel απαντά και στη Μαρξιστική παράδοση. Αν δούμε το έργο του Μαρξ, στο νεανικό έργο, παραδείγματος χάρη στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, προβάλλεται μια αντίληψη για τη διαλεκτική ως κοινωνική κίνηση. Ιδιαίτερα τονίζονται χαρακτηριστικές μορφές κίνησης οικονομικών σχέσεων και διαμόρφωσης συνθηκών σύγχρονης αστικής κοινωνίας και τελικής υπέρβασής της (πρωταρχική συσσώρευση, δημιουργία αστικών βιομηχανικών σχέσεων, δημιουργία προλεταριάτου, ταξικές συγκρούσεις, επανάσταση, ελευθερία). Δηλαδή κάποιες δομικές εξελίξεις στο χώρο της κοινωνίας, καταλήγουν να παράγουν μια αξία, την ελευθερία, το σοσιαλισμό.

Ποιος είναι ο εγγυητής ότι η έκβαση αυτής της εξέλιξης θα τείνει προς μία συγκεκριμένη αξία; Η ίδια η πράξη; Αν δεχθούμε ότι είναι η ίδια η πράξη, η αποδοχή αυτή κινδυνεύει να περιέχει στοιχεία απόφασης, ντεσιζιονισμού, δηλαδή την αθεμελιώτη πεποίθηση ότι είναι μία πράξη που οδηγεί οπωσδήποτε σε αξίες. Είναι αξεκαθάριστη αυτή η πρώιμη έννοια της διαλεκτικής. Αντιθέτως, στην εξέλιξη του Μαρξικού έργου, στο ώριμο έργο, ο Μαρξ επικεντρώνεται ως γνωστό στην ανάλυση του σύγχρονου κοινωνικού σχηματισμού του *Κεφαλαίου*. Δηλαδή το μεταγενέστερο έργο, δεν θεματοποιεί την εξέλιξη της ιστορίας μέσα από κάποιες αντιφάσεις, από την πρώτη της αρχή μέχρι την τελική έκβαση της ελευθερίας, αλλά επικεντρώνεται στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό στον οποίο τώρα ζει ο θεωρητικός και χαρακτηρίζεται από τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Μελετάει την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις κοινωνικές αντιθέσεις που είναι ταυτόχρονα και αναπαραγωγή κοινωνικών αξιών στη θεωρία της αξίας. Προβάλλεται η έννοια της κοινωνικής εργασίας, του καταμερισμού της εργασίας, της αναπαραγωγής της συνολικής κοινωνίας και αναπαραγωγής των αξιών της κοινωνικής συνεργασίας και αλληλεγγύης, οι οποίες υπάρχουν στην ίδια την ιδέα της κοινωνικής συνεργασίας που προϋποθέ-

τει η οικονομική θεωρία της αξίας. Είναι μια θεωρία λοιπόν αναπαραγωγής της αξίας της συνολικής κοινωνίας και ως κοινωνικής συννεργασίας, αλλά και της αναπαραγωγής των στοιχείων του εγωισμού μέσα από την αγορά και της σύγκρουσης αξιών, σε καπιταλιστικές κοινωνίες.

Στο ώριμο έργο του Μαρξ, παρατηρείται μια προσέγγιση των εννοιών του υλισμού, και της διαλεκτικής. Γίνεται σαφές δηλαδή τι σημαίνει διαλεκτικός υλισμός. Το υλικό στοιχείο εντοπίζεται στον καταμερισμό της εργασίας. Ο καταμερισμός της εργασίας έχει τεθεί στο κέντρο της ανάλυσης από πολλούς θεωρητικούς παραδείγματός χάρη στον Durkheim η θεωρία του καταμερισμού της εργασίας συνδέεται, με την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης. Αυτή η σύνδεση υπάρχει και σε άλλες θεωρίες και εν μέρει στον Άνταμ Σμιθ. Στον Μαρξ όμως, το υλικό στοιχείο, ο καταμερισμός της εργασίας αναπτύσσεται σε υψηλό βαθμό αφαίρεσης και αντιπαράκειται προς στάσεις στην αγορά, τοποθετήσεις μεμονωμένων δρώντων, σχέσεις ατόμων προς υλικά αγαθά, νομικές υποχρεώσεις, σχέσεις με άλλα άτομα κ.λ.π. Δηλαδή το στοιχείο του κοινωνικού καταμερισμού, η υλικότητα της κοινωνίας προϋποθέτει αφαίρεση από την εξατομίκευση, θεώρηση συνολικής κοινωνίας, σε κοινωνία που αυτοπαρουσιάζεται ως εξατομικευμένη και όχι ως συνολική. Βάσει δε υψηλού βαθμού αφαίρεσης προκύπτει και μία θεωρία των κοινωνικών τάξεων και της εκμετάλλευσης.

Δηλαδή η έννοια του υλισμού προϋποθέτει μία αφαιρετική προσπάθεια, αυτό που ο Hegel χαρακτήρισε «κοπιώδη προσπάθεια της εννοίας» (*Anstrengung des Begriffs*), την αφαίρεση και τη διαμεσολάβηση του επιφαινόμενου με το ουσιώδες, δηλαδή τη διαλεκτική ανάπτυξη των κοινωνικοθεωρητικών κατηγοριών. Προϋποθέτει δηλαδή τη χρήση ενός ολόκληρου προβληματισμού που αναφέρεται σε επίπεδα αφαίρεσης και στην ανάπτυξη αφηρημένων εννοιών τον οποίο έχει ήδη επεξεργαστεί ο Hegel και χρησιμοποιήθηκε από το Μαρξ. Βεβαίως ο τρόπος χρησιμοποίησης παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις από το Hegel. Η σπουδαιότερη είναι ότι ο Μαρξ προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τη διαλεκτική θεωρία ως θεωρία για να εντοπιστεί ακριβώς το στοιχείο της κοινωνικής υλικότητας ως καταμερισμός της εργασίας, δηλαδή το κοινωνικό γενικό στοιχείο σε μία κοινωνία, όπου εμφανίζεται ως το εξατομικευμένο.

Αν τώρα μεταφερθούμε εκατό χρόνια μετά το Μαρξ διαπιστώνουμε ότι, και σήμερα, ένα μεγάλο μέρος της επιστήμης επικαλείται ακόμη τη διαλεκτική, αν και με κάποια αμνηχανία ενώ ένα άλλο την απορρίπτει ως μεταφυσική και ως ακατανόητη.

Υπάρχουν γι αυτό, πολλά παραδείγματα. Θα αναφερθώ τελείως

ενδεικτικά στους Klaus-Buhr, δύο πολύ γνωστούς συγγραφείς στην Α. Γερμανία, στο Φιλοσοφικό τους Λεξικό από τη δωδέκατη έκδοση του 1976 στον όρο διαλεκτικός υλισμός. Χαρακτηριστική είναι εδώ η διάκριση του υλισμού, σε Diamat και Histomat, διαλεκτικό υλισμό και ιστορικό υλισμό. Γίνεται διάκριση μεταξύ ενός υλιστικού και ενός διαλεκτικού στοιχείου και εντοπίζεται το υλιστικό στοιχείο στο διαλεκτικό υλισμό, στην υλική ενότητα του κόσμου, που βρίσκεται σε κίνηση και διέπεται από νόμους. Τονίζεται η αντικειμενική ύπαρξη της ύλης σε χώρο και χρόνο, η κίνηση ως τρόπος, ως ύπαρξη της ύλης, και η πράξη ως βάση, σκοπός και κριτήριο αλήθειας της γνώσης. Τελικά το υλιστικό στοιχείο στο διαλεκτικό υλισμό, ορίζεται ως η υλική ενότητα του κόσμου που χαρακτηρίζεται από τα στοιχεία της ύλης, της κίνησης της ύλης και της πράξης. Προκύπτει εδώ ένας ιδιότυπος φετιχισμός των εννοιών αυτών με την έννοια ότι δεν αποσαφηνίζεται πώς αυτές συνδέονται. Φαίνεται σαν να έχουν συμπεριληφθεί αυθαίρετα σε έναν κατάλογο, από τη μία μεριά κίνηση, ύλη, και από την άλλη πράξη, σαν υλικά στοιχεία. Όμως αυτός ο κατάλογος δεν περιέχει και μία εξήγηση για τη σχέση αυτών των στοιχείων μεταξύ τους και για τα κριτήρια βάσει των οποίων αυτά χαρακτηρίζονται ως ύλη.

Από την άλλη μεριά υπογραμμίζεται το διαλεκτικό στοιχείο στο διαλεκτικό υλισμό, στην κατανόηση της υλικής ενότητας του κόσμου ως διαδικασίας που διέπεται από νόμους. Σ' αυτούς τους νόμους βρίσκουν έκφραση κατηγορίες και αρχές όπως ουσία και επιφαινόμενο, αιτιότητα, αλληλόδραση, ποιότητα, ποσότητα, δυνατότητα, πραγματικότητα, αναγκαιότητα, τυχαίο, ενότητα και μάχη των αντιθέσεων. Αν εξαιρεθούν η ενότητα και μάχη των αντιθέσεων (αυτές απαντούν στην εγγελιανή Λογική), όλες οι άλλες απαντούν σε οποιοδήποτε κατάλογο κατηγοριών, από τον Αριστοτέλη μέχρι τον Καντ. Αλλά δεν διατυπώνεται κάποια θεωρία για το λόγο που μπαίνουν οι κατηγορίες αυτές σε καταλόγους, μαζί με την ιδέα αποτελούν μια διαδικασία διεπομένη από νόμους. Επίσης θεωρούν οι Klaus-Buhr, ότι τη διαλεκτική είναι σκόπιμο να τη διακρίνουμε σε υποκειμενική και αντικειμενική. Ως αντικειμενική διαλεκτική αναφέρουν τους τρεις πολύ γνωστούς νόμους της ενότητας των αντιθέτων, της μετάβασης από το ποσοτικό στο ποιοτικό και από το ποιοτικό στο ποσοτικό σε ανώτερο επίπεδο και της άρνησης της άρνησης. Αυτοί όμως οι τρεις νόμοι συνοδεύονται από νομοτέλειες, όπως ουσία και επιφαινόμενο, περιεχόμενο και μορφή, πραγματικότητα και δυνατότητα, δηλαδή από τις κατηγορίες που απαντούν και στην παραδοσιακή φιλοσοφία. Η υποκειμενική διαλεκτική είναι η σχέση θεωρίας και πράξης, αφηρημένου και συγκεκριμένου, λογικού και ι-

στορικού, δηλαδή από την πλευρά της, τονίζει τη μέθοδο με την οποία προσεγγίζουμε το αντικείμενο. Ενώ από την πλευρά της αντικειμενικής διαλεκτικής τονίζονται κάποιες κατηγορίες που υποτίθεται ότι προσιδιάζουν από τη φύση τους στην υλικότητα του αντικειμένου. Άρα ενόψη της διαίρεσης σε αντικειμενική και σε υποκειμενική διαλεκτική, υπογραμμίζεται το στοιχείο της μεθόδου στην υποκειμενική και το στοιχείο των κατηγοριών στην αντικειμενική διαλεκτική, χωρίς να τίθεται το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ τους.

Χαρακτηριστικό λοιπόν της αντίληψης που κυριαρχεί στο έργο των θεωρητικών αυτών είναι ότι παρουσιάζονται διαλεκτικές έννοιες, οι οποίες αποδίδονται γενικά και αφηρημένα στην ύλη, χωρίς η έννοια αυτή να διευκρινίζεται επαρκώς και η αφαίρεση ως προς το τι είναι το υλικό στοιχείο γίνεται σε τέτοιο υψηλό βαθμό, ώστε να παραμένουν ως αποτέλεσμα της αφαιρέσεως οι δύο τύποι ύλης, από την μία μεριά εργασία, πράξεις και απ' την άλλη μεριά φύση, φυσική ύλη, να αποδίδονται δε γενικές κατηγορίες και στα δύο και να εξαφανίζεται η ιδιαίτερη τους σχέση. Επίσης, το διαλεκτικό στοιχείο αποδίδεται αφηρημένα στην ύλη μέσα από κατηγορίες που δεν είναι άλλες από τις παραδοσιακές Εγγελιανές και Καντιανές, παραγνωρίζεται δηλαδή ότι ο Μαρξ ουδέποτε έγραψε κάποια θεωρία κατηγοριών, αλλά στο *Κεφάλαιο*, χρησιμοποίησε έννοιες διαλεκτικές, όπως αυτές της δυνατότητας και της αναγκαιότητας. Παραδείγματος χάρη μιλάει για τη δυνατότητα της οικονομικής κρίσης, μέσα απ' την ανάλυση της μορφής της αξίας και την αναγκαιότητα της κρίσης, μέσα από την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Χρησιμοποιεί όμως αυτές τις έννοιες σε σχέση με τη συγκεκριμένη ανάλυση του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Όσον αφορά τη φύση, δεν υπάρχει κανένα έργο το οποίο να αναφέρει χαρακτηριστικά της, αλλά αναλύεται η συγκρότηση των κοινωνιών ως *σχέση* του ανθρώπου προς τη φύση.

Συνέπεια μιας τέτοιας θεώρησης όπως αυτή των Klaus-Buhr είναι ότι δίπλα στο διαλεκτικό υλισμό, όπως τον εξέθεσα, παρατίθεται και μία επιπλέον επιστημονική περιοχή, την οποία αποτελεί ο ιστορικός υλισμός, ο οποίος υποτίθεται ότι είναι μία φιλοσοφική επιστήμη, της κοινωνίας, δηλαδή μία ανεξάρτητη επιστήμη, «στα πλαίσια» της Μαρξιστικής-Λενινιστικής φιλοσοφίας, η οποία έχει ορισμένα χαρακτηριστικά. Ξεκινάει δηλαδή από τη μελέτη της παραγωγής των υλικών μέσων ζωής και μετά μελετά φαινόμενα όπως η πολιτική, η επιστήμη, η τέχνη, η θρησκεία. Ξεκινά δηλαδή από μια αντίληψη βάσεως, παραγωγή των υλικών μέσων ζωής και πάλη των τάξεων, και μετά αναλύει στη βάση αυτή ιδέες, κίνητρα, σκοπούς, κ.λπ.

Ένα δεύτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει κατά την αντίληψη αυ-

τή τον ιστορικό υλισμό είναι το νομοτελειακό της επιστήμης αυτής, ότι δηλαδή είναι κι αυτή μια διαδικασία που έχει το χαρακτήρα της φυσικής νομοτέλειας. Φυσική μορφή ανάπτυξης αυτής της φυσικής διαδικασίας είναι η σύγχρονη αστική κοινωνία. Μόλις φτάσουμε σ' αυτή τη σύγχρονη αστική κοινωνία αλλάζει πλέον αυτή η νομοτελειακή μορφή, γιατί ξεπερνιέται με το ξεπέρασμα της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και η μορφή ταξικών κοινωνιών. Για να εξετάσουμε το status, το χαρακτήρα που έχουν αυτές οι νομοτέλειες ως φυσικοί νόμοι και να ελέγξουμε την αξίωση του λεγόμενου «ιστορικού υλισμού» ως ξεκινήσουμε από τη διαλεκτική μαρξικού τύπου, όπως παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο*. Εκεί έχουμε μια ανάλυση της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Η έννοια των νομοτελειών κατ' αναλογία της φυσικοεπιστημονικής νομοτέλειας σχετικοποιείται εδώ, δεδομένου ότι δεν επιδιώκεται πλέον η ανάπτυξη μιας γενικής θεωρίας της μετάβασης από τη μία μορφή κοινωνίας στην άλλη, αλλά επικεντρώνεται η ανάλυση στην ανατομία μιας κοινωνίας και εξάλλου, αυτό το οποίο χαρακτηρίζει την ανάλυση της σύγχρονης κοινωνίας αποτελεί τα δομικά χαρακτηριστικά εξέλιξης αυτού του ίδιου του σχηματισμού. Η δυναμική δηλαδή της σημερινής κοινωνίας, είναι μια διαλεκτική που επικεντρώνεται στα προβλήματα και στην ανάλυση της σημερινής κοινωνίας.

Σε σχέση με τον προβληματισμό αυτό, ο Μαρξ κάνει κάποιες παρατηρήσεις για ιστορικούς νόμους, αλλά οι ιστορικοί νόμοι δεν έχουν τη θεωρητική αυστηρότητα που έχει η ανάλυση χαρακτηριστικών σχέσεων της σύγχρονης κοινωνίας. Δηλαδή έχουμε μία «αυστηρή» ανάλυση της σημερινής κοινωνίας των αντιθέσεων και των συγκρούσεών της. Από αυτή την ανάλυση έλκεται ένας ευρύτερος προβληματισμός για την ιστορικότητα κοινωνιών προαστικών και μετααστικών. Εκεί καταλήγει ο μαρξικός διαλεκτικός προβληματισμός του ώριμου έργου, απομακρύνεται δηλαδή από μία διαλεκτική τύπου *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*. Έτσι αντί της ιδέας μιας υπεριστορικής εξέλιξης που οδηγεί νομοτελειακά στην απελευθέρωση, η ανάλυση συγκεντρώνεται στο ιστορικό τώρα, στις αντιθέσεις κι αντιφάσεις του παρόντος. Διερευνά την αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων του παρόντος στην εξέλιξή του και στην αναπαραγωγή του αξιακού πλαισίου της σύγχρονης κοινωνίας. Σε σχέση με έναν τέτοιο προβληματισμό, αναπτύσσεται στο φόντο (και έλκεται βεβαίως από το σύγχρονο προβληματισμό, γιατί κάθε ιστορικός προβληματισμός έλκεται από το επίπεδο προβληματισμού των επιστημόνων που σε μια συγκεκριμένη εποχή κατασκευάζουν θεωρία), μια ευρύτερη αντίληψη περί ιστορίας και κοινωνίας. Αυτό ξεφεύγει από την αντίληψη του ιστορικού υλισμού των Buhr-Klaus, οι οποίοι μιλούν για φυσι-

κούς νόμους. Καταλήγουν για το λόγο αυτό, όπως επισημαίνουμε σε έναν ιδιότυπο φετιχισμό εννοιών. Αντί να διευρευνήσει η αντίληψη αυτή, στην κατεύθυνση του μαρξικού προβληματισμού, την κοινωνική φύση, την κοινωνική μορφή της φύσης, αναζητάει κάποια φυσική νομοτέλεια της κοινωνίας.

Καταλήγω, ύστερα από όλα αυτά, σε κάποιες τελευταίες σκέψεις για την έννοια της ανακατασκευής μιας διαλεκτικής υλιστικής θεωρίας, για την οποία νομίζω ότι ορισμένα στοιχεία ίσως μπόρεσαν να αποσαφηνιστούν.

Πρώτα απ' όλα το πρόβλημα του υλισμού συμπίπτει με το πρόβλημα της ανακατασκευής των σχέσεων που διέπουν τον καταμερισμό της εργασίας σε σύγχρονες κοινωνίες. Η «υλιστική» επιστημολογία προβάλλει το αίτημα σε σχέση πάντα με το βαθμό και τον τύπο ανάπτυξης της κοινωνικής ζωής, να διερευνηθεί ο τρόπος της ανάπτυξης των τεχνικών μέσων της παραγωγής, σε σχέση με την ανάπτυξη των τεχνικών και των τεχνολογιών αντίστοιχα ο τρόπος προσέγγισης της κοινωνίας προς τη φύση. Τεχνολογίες που επιτρέπουν διασπάσεις του ατόμου και των μικροσωματιδίων, προωθούν μια άλλη αντίληψη της φύσης, από αυτήν που αντιστοιχεί στην τεχνολογία του σφυριού και του τσεκουριού. Προωθούν δηλαδή μια διαφορετική εικόνα της φύσης, γιατί η φύση, μπορεί να θεωρηθεί ότι παραμένει σταθερή. Βεβαίως έχει και η φύση την ιστορία της, αλλά σε σχέση με την ανθρώπινη ιστορία, μπορεί η ιστορία αυτή να θεωρηθεί ως σταθερή. Στην ανθρώπινη ιστορία μέσα στην οποία εμπλέκεται η ιστορία της τεχνολογίας είναι χιλίων χρόνων ίσως και λιγότερο, πεντακοσίων χρόνων και σε σχέση με την ανάπτυξη της κοινωνίας «εμφανίζονται» μορφές και στους ανθρώπους διαφορετικές όψεις της φύσης.

Η δομή και η μορφή της φύσης μπορεί δηλαδή να κατανοηθεί ως *σχέση*, με την έννοια της παραδοσιακής Αριστοτελικής σχέσης, *δυνάμεως* και *ενεργείας*, δηλαδή δυνατότητας και ενεργοποίησης της δυνατότητας —μιας σχέσης, που αναπτύσσεται ιστορικά. Καθώς αναπτύσσεται η ιστορική κοινωνία, ενεργοποιείται η φύση. Ένας σημαντικός μαρξιστής θεωρητικός, ο Wittfogel είχε γράψει σ' ένα άρθρο του το 1932, ότι η κοινωνία και η βιομηχανία «παράγουν» εκ νέου το φυσικό περιβάλλον μεταλλάσσοντας και ενεργοποιώντας ουσιώδεις πλευρές της φύσης. Το τι είναι σημαντικό για τις φυσικές επιστήμες μεταλλάσσει βάσει αλλαγών στα ερωτήματά μας, τα οποία είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε προς τη φύση, στη βάση της διαδικασίας εξέλιξης της εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας των μέσων παραγωγής. Προβάλλει εδώ μία κριτική μαρξιστική αντιμετώπιση της έννοιας της φύσης, που μπορεί να αντιπαρατεθεί σε

μια τέτοια ανακατασκευή προς τη δογματική. Οπότε και η έννοια της διαλεκτικής αντιστοιχεί προς την έννοια του υλισμού, εμφανίζεται εδώ όχι ως μια αντίληψη της παραγωγικής βάσης αυτόματης δυναμικής αλλά ως μια αντίληψη ευρύτερης δυναμικής της σχέσης των στοιχείων στα οποία αναφερθήκαμε, των κοινωνικών σχέσεων, της σχέσης προς τη φύση και των κοινωνικών αξιών, στοιχείων των οποίων η ανάπτυξη τόσο στο Εγγελιανό έργο όσο και στο Μαρξ, ονομάστηκε «διαλεκτική ανάπτυξη» των κατηγοριών. Δεν επρόκειτο απλώς για μια μέθοδο μεταξύ των πολλών, αλλά για την προσέγγιση του περιεχομένου, δηλαδή των περιεχομενικών σχέσεων που προϋποθέτουν ενός ορισμένου τύπου αφαίρεση σε κάθε ιστορική κοινωνία και κατεξοχήν στη σύγχρονη. Η αφαίρεση αυτή, είναι συστατικό στοιχείο για να γίνει κατανοητή η υλικότητα του αντικειμένου σε μία διαλεκτική προσέγγιση μέσα από την οποία συγκροτείται θεωρητικά και η έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας και η έννοια της κριτικής.

Τέλος το θέμα της ανακατασκευής του διαλεκτικού υλισμού συμπίπτει με το πρόβλημα μιας ορθολογικής θεωρίας κατά περιεχόμενο, που στρέφεται κριτικά, εναντίον του ανορθολογισμού, του βιωματικού, του φαντασιακού, του ιστοριστικού και των φαντασιακών μορφημάτων, που παίρνουν ανεξέλεγκτες μορφές σε διάφορες εποχές μετατρέποντας τον πολίτη σε αμέτοχο θεατή των ιστορικών γεγονότων.

Η ορθολογική θεωρία λοιπόν είναι στραμμένη τόσο κατά του ανορθολογισμού, του βιώματος και του φαντασιακού όσο και εναντίον του φορμαλιστικού ορθολογισμού, που θεμελιώνεται σε αποκλειστικά τυπικές λογικές αρχές, χωρίς να θεματοποιεί πραγματικούς κοινωνικούς ανορθολογισμούς και χωρίς να δεσμεύεται για το τι είναι περιεχομενικά έλλογο σε μία κοινωνία της ανισότητας και των πολλών, η οποία κινδυνεύει να αυτοκαταστραφεί.

Βάσει όσων εξετέθησαν μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες θέσεις που αναφέρονται στην κατεύθυνση, προς την οποία φαίνεται σήμερα δυνατή η ανακατασκευή μιας διαλεκτικής θεωρίας:

Πρώτον σε επιστημολογικό επίπεδο: το πρόβλημα δεν είναι να αντικατασταθούν οι επιμέρους επιστήμες στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ τους με κάποια προνομιακή θεωρία, αλλά η προσπάθεια να αποκατασταθεί ένας πρακτικός αναστοχασμός, πάνω στις σχέσεις του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ των επιστημών, με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και την ιστορική σχέση της κοινωνίας προς τη φύση.

Δεύτερον, ως προς την κατανόηση της κοινωνίας: θα πρέπει να επιδιωχθεί η ανάπτυξη των κοινωνικοεπιστημονικών εννοιών σε σχέ-

ση με μία θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής που να έχει ως θέμα την αναπαραγωγή της όλης κοινωνίας ως αναπαραγωγή κοινωνικής ανισότητας και την αναπαραγωγή παρεμποδισμών της κοινωνικής χειραφέτησης και της πολιτικής αυτοδιαχείρισης.

Τρίτον ως προς την κατανόηση της φύσης: εγείρεται το αίτημα της ανάπτυξης των φυσικοεπιστημονικών εννοιών σε πρακτικό αναστοχασμό των κοινωνικών όρων συγκρότησής τους και των κοινωνικών συνεπειών των ιστορικά δεδομένων σχέσεων ανθρωπότητας και φύσης.

Τέλος κανονιστικά θα πρέπει να διερευνηθούν προβλήματα αξιακής δέσμευσης των θεωρητικών πλαισίων σε σχέση με αξίες που εκφράζουν κριτικά την κοινωνικότητα, τη συλλογικότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής απέναντι στις μορφές ιδιοποίησης από άτομα ή από ομάδες του προϊόντος της συλλογικής συνεργασίας.

Επειδή η πραγματοποίηση των ιδεών αυτών εξαρτάται από ένα δημόσιο αναστοχασμό και ένα δημοκρατικό διάλογο, μία τέτοια θεωρία θα πρέπει να είναι διαλεκτική και διαλογική.

Ιδεολογία και Κοινωνικό Ασυνείδητο Από το Marx στον Althusser

Τάσος Μπουγάς*

I

Σε ένα κείμενο των προκαταρκτικών εργασιών για τη διατριβή του, που γράφτηκαν στα 1838/39, ο νεαρός Marx παρατηρεί ότι, σε αντίθεση με την ελληνική σκέψη, της οποίας η μεγαλειώδης απλότητα έδειξε τα πράγματα στην αψιμουθίωτη φύση τους, η εποχή του αμάρτησε κατά του πνεύματος και της αλήθειας, υποπτευόμενη από κρυφες προθέσεις πίσω από τις ιδέες και απόκρυφες ιδέες πίσω από τα πράγματα¹. Στο κείμενο αυτό τίθεται για πρώτη φορά, υπαινικτικά και αινιγματικά, το πρόβλημα της ιδεολογίας που θα αποτελέσει στη συνέχεια το κέντρο του ενδιαφέροντος του Marx και θα γίνει ένα από τα δεσπόζοντα θέματα του επιγονικού μαρξισμού και της σύγχρονης σκέψης γενικότερα.

Η εποχή μας χαρακτηρίστηκε ως «εποχή των ιδεολογιών»², μια διάγνωση που επέβαλε ταυτόχρονα την άμετρη χρήση και κατάχρηση της έννοιας της ιδεολογίας ως άξονα αναφοράς και κώδικα αποκρυπτογράφησης της κοινωνικο-πολιτικής και πολιτιστικής μας πραγματικότητας στις πολλαπλές της εκφάνσεις: τα πάντα αποκτούν την εποχή μας ιδεολογική χροιά, εκτρέφουν την «υποψία της ιδεολογίας» (Ideologieverdacht), γίνονται αντικείμενο ιδεολογικής απομύθευσης. Ας σημειωθεί, ότι παρόμοιες «πληθωριστικές τάσεις» γνώρισαν παλιότερα και άλλες θεμελιώδεις έννοιες της μαρξιστικής θεωρίας, μέσω των οποίων επιχειρήθηκε η ερμηνεία και προ παντός η αλλαγή της καθεστηκυίας τάξης, όπως *σοσιαλισμός, επανάσταση, πάλη των τάξεων, αλλοτρίωση*, για να περιοριστώ στις κυριότερες.

Δεν θα αποπειραθώ να παρουσιάσω και να συζητήσω τους ορι-

* Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σμούς της ιδεολογίας που προτάθηκαν κατά καιρούς³— ακόμη λιγότερο να προσθέσω έναν καινούργιο στους ήδη υπάρχοντες—, εγχείρημα που θα ξεπερνούσε τα όρια και τους στόχους της παρούσας μελέτης. Θα αρκεστώ εδώ προοιμιακά στην επισήμανση μερικών καίριων στοιχείων της έννοιας της ιδεολογίας, επισήμανση που προορίζεται να προετοιμάσει και να διευκολύνει την κατανόηση των ιδεών που θα εκτεθούν στη συνέχεια.

Η έννοια της ιδεολογίας έχει τρεις θεμελιώδεις συνιστώσες, η οργανική σύζευξη των οποίων αποτελεί την ιδιομορφία της. Η πρώτη από τις συνιστώσες αυτές είναι η *νοητική λειτουργία* που υποδηλώνει η ετυμολογία του όρου: ιδεολογία είναι κατά κυριολεξία «λόγος περί της ιδέας», «επιστήμη των ιδεών» (*science des idées*), σύμφωνα με τον εισηγητή του όρου *Destutt de Tracy*⁴. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία είναι στην πρωταρχική της σημασία ένα *γνωστικό εγχείρημα* που έχει ως ύστατο στόχο την αντικειμενική σύλληψη της πραγματικότητας μέσω της μελέτης των ιδεών ως γνωστικών οργάνων, την αναγωγή δηλ. του υπαρκτού στην ιδέα και την έννοια. Από την άποψη αυτή η ιδεολογία είναι μια ιδιότυπη μορφή *γνώσης* με αξιώσεις καθολικής εγκυρότητας. Η δεύτερη συνιστώσα αποτελεί τον αντίποδα της πρώτης: στην πραγματικότητα η ιδεολογία δεν είναι ένα ουδέτερο γνωστικό εγχείρημα στηριζόμενο σε νηφάλιες διασκεπτικές διαδικασίες· ιδεολογία σημαίνει ουσιαστικά *πεποιθήσεις και βεβαιότητες*, δηλ. συγκινησιακές τοποθετήσεις και συναισθηματικές διαθέσεις, όχι λογικά θεμελιωμένες ιδέες και αντικειμενικές κρίσεις. Αυτές οι πεποιθήσεις και βεβαιότητες, που κατά κανόνα δεν είναι εμφανείς ως τέτοιες, στρατολογούν εκ των υστέρων τις συλλογιστικές διαδικασίες προς θεμελίωση και δικαίωση προ- ή εξω-λογικών παραδοχών και επιλογών αξιολογικού χαρακτήρα. Η τρίτη συνιστώσα συναρτάται άμεσα με τη δεύτερη: η ιδεολογία είναι ένας *πολεμικός* όρος που χρησιμοποιείται ως μέσο αντιπαράθεσης και αναμέτρησης διισταμένων απόψεων και ενέχει γι' αυτό αξιολογικές κρίσεις και ηθικές αποτιμήσεις. Η συνήθης χρήση του όρου εμπεριέχει το αρνητικό στοιχείο της κρίσης και κατάκρισης του αντιπάλου, της υποτίμησης και υπονόμησης των ιδεών και πεποιθήσεων του μέσω του χαρακτηρισμού τους ως «ιδεολογικών» με τη σημασία της πλάνης και της παραπλάνησης, της αυταπάτης και του ψεύδους, της παραποίησης της πραγματικότητας και της απόκρυψης των αληθινών προθέσεων του δρώντος υποκειμένου.

Από τις επισημάνσεις αυτές προκύπτει, ότι η ιδεολογία είναι μια ασαφής και συγκεχυμένη έννοια που στηρίζεται σε μια νόθα λογικότητα, αφού συνδυάζει σε μιαν αδιάσπαστη ενότητα γνωστικές κατηγορίες και αξιολογικές κρίσεις, νοητικές λειτουργίες και συγκινη-

σιακές αντιδράσεις, το λόγο και το πάθος. Η ιδεολογία ως *φενაკισμός* της συνείδησης αντιπροσωπεύει σε τελευταία ανάλυση μιαν ύπουλη μορφή ανορθολογικής υπονόμευσης και επαναμυθοποίησης του λόγου υπό την επίφαση μιας ιδιαίτερης υφής λογικότητας, δεδομένου ότι θέτει υπό αμφισβήτηση αυτή τη ρυθμιστική αρχή και τον κανόνα του λόγου, τη συνείδηση: η ιδεολογία είναι η «μυθολογία» της ψευδούς συνείδησης⁵.

Μαζί με τη γενικευμένη χρήση και την επέκταση της εννοιολογικής εμβέλειας του όρου συμβαδίζει σήμερα και η αντίρροπη κίνηση της *κριτικής της ιδεολογίας*, που αποβλέπει στην αποκάλυψη των μηχανισμών του ιδεολογικού φενακισμού της συνείδησης. Αλλ' η κριτική της ιδεολογίας κινδυνεύει με τη σειρά της να εκφυλιστεί —και εκφυλίζεται συχνά— σε ιδεολογική καταγγελία της ιδεολογίας, δηλ. σε μιαν ιδεολογία δεύτερου βαθμού, και να εμπλακεί έτσι σε ένα είδος *regressus ad infinitum*, χωρίς να είναι σε θέση να θραύσει τον ιδεολογικό κλοιό. Από τον κίνδυνο αυτό της ιδεολογικής φενάκης δεν μπορεί να προφυλάξει παρά μια *θεωρία της ιδεολογίας*, της οποίας αποκλειστική αρχή θα είναι η *κριτική λειτουργία* του λόγου στην αυθεντική της μορφή που κρατεί σε εγρήγορση τη συνείδηση και προάγει τη νηφαλιότητα της κρίσης. Μια τέτοια θεωρία δεν υφίσταται προς το παρόν στο πολιτιστικό μας τοπίο, μολονότι έχουν ήδη αναληφθεί αξιόλογες προσπάθειες προς την κατεύθυνση της συγκρότησής της.

II

Η μορφή του Ναπολέοντα κατά του δεσπόζοντος στην εποχή του φιλοσοφικού ρεύματος της «ιδεολογίας» ως «σκοτεινής μεταφυσικής» (*ténébreuse métaphysique*), στην οποία απέδιδε όλα τα κακά της «ωραίας Γαλλίας»⁶, κληροδότησε στην έννοια αυτή το αρνητικό στοιχείο της παραμόρφωσης και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας που τη συνοδεύει αναπόσπαστα ως σήμερα. Το στοιχείο αυτό επανευρίσκεται στο Marx, ο οποίος παρέλαβε και ανασημασιοδότησε την έννοια της ιδεολογίας, για να της δώσει την έκτοτε ισχύουσα θεωρητική της θεμελίωση και διατύπωση. Ωστόσο οι αντιλήψεις του Marx ταλαντεύονται ανάμεσα σε μια σαφώς *αρνητική* (*Γερμανική ιδεολογία* και *Κεφάλαιο*) και μιαν *ουδέτερη* ή σχετικά *θετική* (*Κριτική της πολιτικής οικονομίας*) εκδοχή της ιδεολογίας, ταλάντευση που είχε σημαντικές επιπτώσεις στη μετέπειτα εξέλιξη της θεωρίας της ιδεολογίας τόσο στους κόλπους του επιγονικού μαρξισμού όσο και της αστικής σκέψης. Θα παρακολουθήσουμε την πορεία των ιδεών του Marx μέσα από τα παραπάνω κείμενα, πορεία

που δεν βρήκε ωστόσο την απόληξή της στη συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης θεωρίας της ιδεολογίας.

Θα πρέπει να ειπωθεί κατ' αρχήν, ότι η μαρξική κατανόηση της ιδεολογίας εντάσσεται στο πασίγνωστο σχήμα *υποδομή-υπερδομή* ή *βάση-εποικοδόμημα* που αγκαλιάζει ολόκληρη την κοινωνική πραγματικότητα —τη μόνη ανθρώπινη πραγματικότητα στη μαρξική προοπτική—, από την παραγωγή των υλικών αγαθών ως τις υψηλές δημιουργίες του πνεύματος. Η *υποδομή* περιλαμβάνει τις *παραγωγικές δυνάμεις* και τις *παραγωγικές σχέσεις* ή, σε μια νομική διατύπωση, τις *σχέσεις ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής. Οι σχέσεις αυτές αποτελούν την οικονομική δομή της κοινωνίας, την «πραγματική βάση», πάνω στην οποία ανεγείρεται η *υπερδομή* ή το *εποικοδόμημα* (Überbau), που περιλαμβάνει με τη σειρά του από τη μια μεριά τις θεσμικές και πολιτικές δομές της κοινωνίας, δηλ. το δίκαιο και το κράτος, από την άλλη την ιδεολογική σφαίρα (θρησκεία, ηθική, φιλοσοφία, τέχνη κ.λπ.), στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές συνειδησης⁷. Πιο συνοπτικά, το κοινωνικό είναι του ανθρώπου αποτελείται από δυο θεμελιώδεις σφαίρες, την υλική υποδομή και την πνευματική υπερδομή που παρουσιάζουν συμμετρική αντιστοιχία μεταξύ τους και υποδιαίρονται η καθεμιά σε δυο «υπο-σφαίρες»: η πρώτη στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις, η δεύτερη στους κοινωνικο-πολιτικούς θεσμούς και το ιδεολογικό εποικοδόμημα που προσδιορίζει τη συνειδηση και συνιστά το περιεχόμενο της.

A. — Την πρώτη και πιο εκτενή, αν όχι αυστηρά "συστηματική, ανάλυση της έννοιας της ιδεολογίας περιέχει η *Γερμανική Ιδεολογία* που συντάχθηκε από τους Marx και Engels στα 1845/46 στις Βρυξέλλες. Το έργο αυτό ήταν κατά την ομολογία του ίδιου του Marx μια «εκκαθάριση λογαριασμών» με την παλιά φιλοσοφική τους συνειδηση υπό τη μορφή της κριτικής της μεθεγελιανής φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τις μεταγενέστερες εκτιμήσεις του Marx το έργο αυτό, καίτοι δημοσίευτο (δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1932), εξεπλήρωσε εντούτοις την αποστολή του που ήταν ο προσδιορισμός του θεωρητικού «στιγμάτος» και η συνειδητοποίηση των στόχων (Selbstverständigung) των δύο συγγραφέων⁸. Από την παρατήρηση αυτή του Marx αφορμώμενος ο Althusser διατύπωσε τη γνώση του θεωρία κατά την οποία, με τη *Γερμανική Ιδεολογία*, συντελείται στην πνευματική εξέλιξη του Marx μια «επιστημολογική τομή» (coupure épistémologique), δηλ. μια αποφασιστική καμπή που αποπερατώνει την *ιδεολογική* και εγκαινιάζει την *επιστημονική* περίοδο του έργου του, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται το *Κεφάλαιο*⁹.

Η *Γερμανική Ιδεολογία* χαρακτηρίζει ως «ιδεολογική» τη μορφή

φιλοσοφίας που προήρθε από την αποσύνθεση του εγγελιανού συστήματος¹⁰ και βρήκε την αντιπροσωπευτικότερη έκφρασή της στην Εγγελιανή Αριστερά. Για το Marx, ο ανθρωπολογικός υλισμός του Feuerbach, η φιλοσοφία της αυτοσυνείδησης του Bauer, ο ατομικιστικός αναρχισμός του Stirner αντιστρέφουν τη «φυσιολογική» και σύμμορφη με την πραγματικότητα κατανόηση του ανθρώπου και των πνευματικών του προϊόντων, μεταβαίνοντας από την ιδέα του ανθρώπου στον συγκεκριμένο άνθρωπο, από την αφηρημένη συνείδηση στο κοινωνικό είναι. Το «ψεύδος» της ιδεολογίας συνίσταται στην αυτονόμηση των ιδεών και παραστάσεων του ανθρώπου σε σχέση με την πραγματικότητα, στην αντιστροφή της τάξης και ιεράρχησης των πραγμάτων που δίνει την προτεραιότητα στη συνείδηση απέναντι στο κοινωνικό είναι. Η ιδεολογία είναι ένας «νεφελώδης σχηματισμός» (Nebelbildung) στον ανθρώπινο εγκέφαλο, ένα «αναγκαίο αποκύημα της υλικής, εμπειρικά διαπιστούμενης και υπό υλικές συνθήκες συντελούμενης ανάπτυξης της ζωής»¹¹. Η κυρίαρχη ιδεολογία μιας εποχής είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης που έχει στη διάθεσή της και ρυθμίζει κατά βούληση την υλική παραγωγή, κατά συνέπεια και την πνευματική παραγωγή, δεδομένου ότι οι ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων. Οι κυρίαρχες ιδέες ως ιδέες της κυρίαρχης τάξης προβάλλονται φαινομενικά ως «αιώνιος νόμος» της αναλλοίωτης τάξης του κόσμου, στην πραγματικότητα όμως χρησιμοποιούνται ως απολογία και δικαίωση της πραγματικής της κυριαρχίας. Έτσι η διαθρυλούμενη *αυτονομία* του «βασιλείου των ιδεών» δεν είναι παρά αντανάκλαση και αντικατοπτρισμός της υλικής πραγματικότητας^{11α}. Στη μέθοδο της ιδεολογίας, η *Γερμανική Ιδεολογία* αντιτάσσει την «ιστορικο-γενετική» μέθοδο¹² που ακολουθεί την οδό συγκρότησης των ιδεολογικών μορφωμάτων, προκειμένου να αποκαλύψει τους μηχανισμούς γένεσης και λειτουργίας τους¹³, οδεύει δηλ. από τον συγκεκριμένο και πραγματικό άνθρωπο στις ιδέες και πεποιθήσεις του, από το δρων άτομο στη συνείδηση και το περιεχόμενό της, που είναι η συγκεκριμένη συνείδηση συγκεκριμένων ατόμων: «Δεν καθορίζει η συνείδηση των ανθρώπων το είναι τους, αντίστροφα το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους»¹⁴. Η μέθοδος αυτή είναι κατά συνέπεια μια *αντιστροφή αντιστροφής*, δεδομένου ότι αποβλέπει στην αποκατάσταση της διαταραχθείσας αρχέγονης τάξης που αντέστρεψε και διέστρεψε η ιδεολογία.

Ας σημειωθεί ότι η περίφημη εικόνα που χρησιμοποιεί ο Marx για το χαρακτηρισμό της ιδεολογικής αντιστροφής της πραγματικότητας, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται στην ιδεολογία «*με το κεφάλι προς τα κάτω*» (auf den

Kopf gestellt)¹⁵, είναι μια εγγελιανή μεταφορά. Αλλά η διατύπωση αυτή σημαίνει στο Hegel την προτεραιότητα και πρωταρχικότητα της σκέψης σε σύγκριση με άλλες διαδικασίες στη συγκρότηση της ανθρώπινης τάξης¹⁶. Ο Marx υιοθετεί και ανασηματοδοτεί την εγγελιανή έκφραση, φορτίζοντάς την με αντι-εγγελιανό, υλιστικό περιεχόμενο. Έτσι η εγγελιανή διαλεκτική «στέκεται με το κεφάλι προς τα κάτω» και θα πρέπει γι' αυτό να αντιστραφεί, «για να αποκαλυφθεί ο λογικός πυρήνας κάτω από το μυστικιστικό της περίβλημα»¹⁷. Για την αρχική «αντιστροφή/διαστροφή» της πραγματικότητας που επέφερε η ιδεαλιστική φιλοσοφία, ο Marx χρησιμοποιεί τους όρους *mystifizieren*, *Mystifikation*, *mystisch*, με τη διπλή σημασία του απόκρυφου και του παραπλανητικού, του μυστηρίου και της φενάκης. Πρέπει εδώ να ειπωθεί παρεκβατικά ότι η υλιστική αντιστροφή της εγγελιανής διαλεκτικής δεν κατέργησε, αλλά αντίθετα αναγνώρισε και επικύρωσε τους κανόνες και τη λογική της λειτουργία: μέσα από την οξεία αντίθεσή του προς το εγγελιανό σύστημα, ο Marx παρέμεινε ως το τέλος ο τρανός επίγονος και ο πιστός μαθητής του «μεγάλου στοχαστή»¹⁸.

Γιατί η ιδεολογία είναι αντιστροφή, δηλ. παραποίηση και νόθευση της ανθρώπινης πραγματικότητας; Από τα κείμενα του Marx προκύπτει έμμεσα, ότι η ιδεολογία πρέπει να θεωρηθεί ως *εξωραϊσμός* και *εξιδανίκευση* των πραγματικών σχέσεων των ανθρώπων με σκοπό την επικάλυψη και απόκρυψη του κατ' ουσίαν *απάνθρωπου* χαρακτήρα τους. Η ιδεολογία εμφανίζεται έτσι ως *φυγή* από την πραγματικότητα και *καταφυγή* στο ιδεώδες. Αν αυτή είναι η πραγματική φύση και λειτουργία της, τότε εξηγείται η διπλή μορφή της *αναλήθειας* της ως πλάνης και παραπλάνησης, αυταπάτης και ψεύδους: για τον καταπιεζόμενο η ιδεολογία είναι παραμυθία, εθελουφλούσα παραθέωση της πραγματικότητας, αντισταθμιστική εκπλήρωση επιθυμίας στο χώρο του ιδεατού· για τον καταπιεστή αντίθετα είναι όπλο αποπλάνησης και φενάκης, εσκεμμένης παραποίησης και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας υπό την επίφαση της αντικειμενικής παράστασής της.

Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται από την *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie) που προηγείται κατά ένα χρόνο (1844) της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει τη θρησκεία ως παραδειγματική μορφή ιδεολογίας: η θρησκεία χαρακτηρίζεται ως «αντεστραμμένη συνείδηση του κόσμου» (*verkehrtes Weltbewusstsein*), γιατί ο κόσμος που την παρήγαγε, δηλ. η υφιστάμενη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα, είναι ένας «αντεστραμμένος κόσμος» (*verkehrte Welt*)¹⁹. «Η θρησκεία είναι η *φανταστική πραγματοποίηση* της αν-

θρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν έχει αληθινή πραγματικότητα»²⁰. Και ακολουθεί το περίφημο χωρίο:

«Η θρησκευτική μιζέρια είναι ταυτόχρονα έκφραση της πραγματικής μιζέριας και διαμαρτυρία εναντίον της. Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, το πνεύμα αντιπνευματικών συνθηκών. Είναι το όπιο του λαού»²¹.

Βασικό κείμενο αναφοράς για ολόκληρη την «ιδεολογική» βιβλιογραφία, η *Γερμανική Ιδεολογία* περιέχει εν σπέρματι τα μεγάλα θέματα, γύρω από τα οποία θα περιστραφεί το ευρύ φάσμα των μεταγενέστερων θεωριών της ιδεολογίας. Με τη *Γερμανική Ιδεολογία* αρχίζει η σταδιοδρομία μιας έννοιας που άνοιξε μια καινούργια προοπτική στη θεώρηση της ανθρώπινης τάξης: την προοπτική της «ψευδούς συνείδησης».

Β. — Το δεύτερο σημαντικό κείμενο όπου εκτίθεται μια πιο μερική και εξειδικευμένη, αλλά ταυτόχρονα και πιο οξεία μορφή ιδεολογίας, είναι το περί εμπορεύματος κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, πιο συγκεκριμένα το τμήμα του κεφαλαίου που φέρνει τον χαρακτηριστικό τίτλο: *Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος και το μυστικό του* (*Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis*)²².

Το εμπόρευμα παρουσιάζεται από πρώτη άποψη ως ένα κοινό και αυτονόητο πράγμα, στην πραγματικότητα όμως είναι η απόληξη μιας περίπλοκης διαδικασίας με «μεταφυσικές» διαστάσεις και «θεολογικές» ιδιομορφίες: το εμπόρευμα είναι ένα προϊόν της ανθρώπινης εργασίας που μεταβλήθηκε μέσα από τη διαδικασία της αλλαγής σε «αισθητά υπεραισθητό πράγμα» (*sinnlich übersinnliches Ding*)²³. Το εμπόρευμα δεν είναι αυτό ή εκείνο το συγκεκριμένο πράγμα με χρηστική αξία, αλλά μια *αφηρημένη αξία*, φορέας της οποίας είναι το συγκεκριμένο πράγμα. Η αξία αυτή αποτιμάται με μέτρο την ανθρώπινη εργασία που καταναλώθηκε για την παραγωγή του. Ο μυστηριώδης και αινιγματικός χαρακτήρας του εμπορεύματος έγκειται στη μορφή του, που παρουσιάζει τρεις όψεις. Η εξίσωση και εξομοίωση των διάφορων τύπων εργασίας²⁴ που απαιτούνται για την παραγωγή εμπορεύματος αποκτά τη μορφή *αντικειμενικής αξίας* των παραγόμενων προϊόντων, η αναλωθείσα εργατική δύναμη με μέτρο τη χρονική διάρκεια της εργασίας παίρνει τη μορφή *ποσοτικής αξίας* των προϊόντων, οι σχέσεις των παραγωγών στα πλαίσια των κοινωνικών καθορισμών της εργασίας μεταμορφώνονται σε *κοινωνικές σχέσεις* των ίδιων των προϊόντων²⁵. Με άλλα λόγια, το εμπόρευμα είναι η *υποστασίωση* των απαιτούμενων για την παραγωγή του εργασιακών σχέσεων που αποκτούν έτσι το χαρακτήρα φαινομενι-

κής αντικειμενικότητας.

Η «εμπορευματική φενάκη» συνίσταται κατά συνέπεια στην αντιστροφή των σχέσεων που συνάπτονται στην παραγωγική διαδικασία: ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας αντιστρέφεται σε *αντικειμενικό χαρακτήρα* και σε *φυσική ιδιότητα* των προϊόντων της εργασίας, η κοινωνική σχέση των παραγωγών στη διαδικασία της εργασίας γίνεται ανεξάρτητη, έξω από τους ανθρώπους υπάρχουσα *κοινωνική σχέση* αντικειμένων. Με το περίεργο αυτό "*quid pro quo*" το προϊόν της εργασίας μεταβάλλεται σε εμπόρευμα που παίρνει τη «φантаσμαγορική μορφή» αντικειμενικής σχέσης πραγμάτων, κατά τον ίδιο τρόπο που στη «νεφελώδη περιοχή» της *θρησκείας* τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκεφάλου αποκτούν αυτόνομη ζωή και συνάπτουν ως αυτόνομες οντότητες ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ τους και με τους ανθρώπους. Αυτός είναι ο *φетиχισμός του εμπορεύματος* που συνοδεύει αναπόσπαστα τα προϊόντα της εργασίας από τη στιγμή που γίνονται εμπορεύματα²⁶.

Έτσι η εμπορευματοποίηση μεταβάλλει κάθε προϊόν της ανθρώπινης εργασίας σε «κοινωνικό ιερογλυφικό» που χρειάζεται αποκρυπτογράφηση, γιατί δεν είναι εμφανής η σημασία του. Η πιο αφηρημένη —και γι' αυτό η πιο συνήθης και γενικά αποδεκτή— μορφή της εμπορευματικής αξίας είναι το *χρήμα* που αντιπροσωπεύει την παγιωμένη και οριστική μορφή των εμπορευμάτων και γι' αυτό επικαλύπτει και αποκρύπτει τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής τους. Όπως είναι γνωστό, ο Marx αφιέρωσε στην αλλοτριωτική λειτουργία του χρήματος, που αποκαλεί «αντεστραμμένο κόσμο» (*verkehrte Welt*)²⁷, ένα από τα πιο εμπνευσμένα κείμενα των *Παρισινών Χειρογράφων*²⁸.

Το σημαντικό στην περίπτωση του εμπορευματικού φетиχισμού είναι ότι οι άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση των μηχανισμών της εμπορευματικής διαδικασίας, μολονότι υπόκεινται στη λογική της: «δεν το ξέρουν, αλλ' όμως το κάνουν» (*sie wissen das nicht, aber sie tun es*)²⁹, γίνονται δηλ. ασυνείδητοι φορείς και άβουλα όργανα των μηχανισμών αυτών· δεν ελέγχουν την κοινωνική κίνηση μέσω της οποίας παράγονται τα εμπορεύματα και που αποκτά γι' αυτούς το χαρακτήρα της αντικειμενικής κίνησης πραγμάτων, αντίθετα τελούν οι ίδιοι υπό τον έλεγχό της³⁰.

Στο κείμενο αυτό του *Κεφαλαίου*, η ιδεολογική μορφή που παίρνει ο φетиχισμός του εμπορεύματος αποκτά σχεδόν το χαρακτήρα φυσικής αναγκαιότητας, επιτείνεται κατά συνέπεια το αρνητικό στοιχείο της ιδεολογίας που επισήμανε η *Γερμανική Ιδεολογία*. Έτσι, αν ο «συνήθης» ιδεολογικός φενακισμός της συνείδησης ενέχει ως ένα βαθμό το στοιχείο της *ηθελημένης* απόκρυψης και πα-

ραμόρφωσης της πραγματικότητας, η μορφή φενακισμού που απορρέει από το φετιχισμό του εμπορεύματος αποκτά ιδιαίτερη αντικειμενική βαρύτητα και γίνεται γι' αυτό πιο αποτελεσματική και επικίνδυνη: οι εμπλεκόμενοι στους εμπορευματικούς μηχανισμούς τους υφίστανται παθητικά ως αδήριτο *φυσικό νόμο*, όπως υφίστανται το νόμο της βαρύτητας³¹. Και εδώ αποδεικνύεται τελεσφόρα η *μέθοδος της γενεαλογίας* προκειμένου να αποκαλυφθεί η φενάκη του εμπορευματικού μηχανισμού: η ανάλυση πρέπει να αρχίσει όχι από το αποτέλεσμα αλλ' από την αιτία, όχι από το επιφανόμενο αλλ' από την υλική βάση.

Γ. — Πιο μετριοπαθής, αφιστάμενη τόσο από τη *Γερμανική Ιδεολογία* όσο και το *Κεφάλαιο*, είναι η αντίληψη περί ιδεολογίας που διατυπώνεται στο τρίτο κείμενο, τον Πρόλογο στην *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*³². Εδώ η αποτίμηση της ιδεολογίας είναι κάπως θετικότερη: το εποικοδόμημα, έκφραση του οποίου αποτελεί η ιδεολογία, εμφανίζεται κατά κάποιο τρόπο ως «φυσιολογική» υπερδομή της οικονομικής υποδομής και δεν έχει οπωσδήποτε αρνητικό χαρακτήρα³³. Μια πρώτη διατύπωση της ιδέας αυτής βρίσκεται ήδη στη *Γερμανική Ιδεολογία*, που όμως διεγράφη στο χειρόγραφο³⁴ για να επικρατήσει η αντίληψη, ότι «στη *συνηθισμένη* συνείδηση το πράγμα παριστάνεται αντεστραμμένο»³⁵. Το διαγραμμαμένο αυτό κείμενο διακρίνει ανάμεσα στην *πραγματική* και την *απατηλή* παράσταση της πραγματικότητας, ανάμεσα δηλ. σε μιαν «ορθή» και μιαν «εσφαλμένη» ιδεολογία. Αλλά τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε κάθε κοινωνικό μόρφωμα αντιστοιχεί ένα ιδεολογικό εποικοδόμημα που δεν επιφέρει το φενακισμό της συνείδησης παρά στην περίπτωση που αντανακλά εσφαλμένα την πραγματικότητα. Κατά συνέπεια θα πρέπει να διακρίνομε ανάμεσα σε μια «θετική» και μιαν «αρνητική» ιδεολογία, μια διάκριση που θα εμφανιστεί αργότερα στο προσκήνιο και θα παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των μεταγενέστερων θεωριών της ιδεολογίας. Ωστόσο ο «Πρόλογος» δεν περιέχει σαφώς τη διάκριση αυτή, που μόνο βιάζοντας το κείμενο θα μπορούσαμε να του αποσπάσουμε. Δεν θα πρέπει να λησμονείται στη συνάρτηση αυτή, ότι ο Marx έχει πάντα υπόψη του ταξικές κοινωνίες, στις οποίες κατά την αντίληψή του η ιδεολογία ασκεί αναπόφευκτα την αρνητική λειτουργία της παραμόρφωσης της πραγματικότητας. Αυτό διαφαίνεται από τη συνέχεια του «Προλόγου», όπου η ιδεολογία φέρνει τη σφραγίδα του επισφαλούς και ψευδούς, λόγος επαρκής για να αντιμετωπίζεται με καχύποπτη επιφυλακτικότητα ακόμα και η (ιδεολογική) αυτοσυνείδηση μιας επαναστατικής περιόδου³⁶.

III

Επάνω στις βάσεις που έθεσε η *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Engels αποσαφήνισε, συμπλήρωσε και ως ένα βαθμό εκλαΐκευσε την έννοια της ιδεολογίας³⁷. Η ιδιαίτερη θεωρητική προσφορά του συνίσταται στο ότι υπογράμμισε τη *θετική* εμβέλεια της ιδεολογίας, επισημαίνοντας από τη μια μεριά τη *σχετική αυτονομία* του εποικοδομηματος, από την άλλη την *επενέργειά* του (*Rückwirkung*) στην οικονομική βάση³⁸. Κατά τον Engels, ενώ υπερτονίστηκε η σημασία του οικονομικού παράγοντα στην πορεία της ιστορίας και το σχηματισμό των κοινωνικών μορφωμάτων, οι δυο αυτές ιδέες δεν τονίστηκαν επαρκώς και δεν έτυχαν της δέουσας ανάπτυξης από μέρους του Marx και του ίδιου, γιατί άλλες προτεραιότητες και προ παντός ο αγώνας κατά των πολέμων του ιστορικού υλισμού απορρόφησαν καθ' ολοκληρίαν τις δυνάμεις τους³⁹. Αλλ' ο Engels αποδυναμώνει τις ίδιες του τις θέσεις, όταν διακηρύσσει ότι οι δυο αυτές λειτουργίες του εποικοδομήματος δεν έχουν παρά ένα περιορισμένο πεδίο δράσης, δεδομένου ότι προσδιορίζονται «σε τελευταία ανάλυση» (*inletzter Instanz*) από την οικονομική αναγκαιότητα⁴⁰. Με τη διατύπωση αυτή ο Engels αναιρεί ουσιαστικά τη διστακτική του προσπάθεια να δώσει στην ιδεολογία ένα αυτόνομο status, επαναβεβαιώνοντας τη δεσπόζουσα ιδέα της παγκυριαρχίας του οικονομικού παράγοντα. Όπως είναι γνωστό, η διατύπωση αυτή έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης θεωρητικής συζήτησης από μέρους του Althusser⁴¹.

Οι θεωρητικές «διορθώσεις» που επέφερε στην έννοια της ιδεολογίας ο Engels οδήγησαν στη γενίκευση της χρήσης της και τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της. Έτσι ο όρος δεν σημαίνει πια κατ' αποκλειστικότητα την *ψευδή συνείδηση*, όπως στα πρώτα μαρξιστικά κείμενα, αλλά γενικότερα το *σύστημα ιδεών και παραστάσεων* μέσω των οποίων συντελείται η αυτοκατανόηση ενός ορισμένου κοινωνικού μορφώματος —σύστημα που δεν είναι κατ' ανάγκη αντιστροφή των υφιστάμενων υλικών σχέσεων. Η εξέλιξη αυτή, εναντίον της οποίας διαμαρτύρεται ήδη το 1923 ο Karl Korsch⁴², αρχίζει με το Λένιν⁴³ και ολοκληρώνεται στη σταλινική περίοδο. Σύμφωνα με τη διευρυμένη αυτή χρήση του όρου, που του αφήρεσε την αρχική αρνητική του σημασία, ο ίδιος ο μαρξισμός-λενινισμός χαρακτηρίζεται ως ιδεολογία, και μάλιστα ως η πρώτη και μοναδική στην ιστορία «επιστημονική ιδεολογία», μια ανεπίτρεπτη **contradictio in terminis** για την αστική σκέψη⁴⁴, μια ορθή και λογικά θεμελιωμένη διατύπωση, αντίθετα, για τη μαρξιστική αντίληψη, στην προοπτική της οποίας ο ιστορικός υλισμός είναι *επιστήμη*. Τα επίσημα κείμενα της σύγχρονης μαρξιστικής φιλοσοφίας αναφέρονται δια μακρών

στο θέμα αυτό, προσπαθώντας να ανασκευάσουν τις ενστάσεις κατά της παρά φύση σύζευξης ιδεολογίας και επιστήμης⁴⁵. Αλλά το αρχικό «ιδεολογικό» στοιχείο —με τη σημασία του επηρεασμού της συνείδησης— επανακάμπτει ύπουλα στους κόλπους του επιγονικού μαρξισμού, όταν στα ίδια κείμενα γίνεται λόγος για τη *μεροληπτικότητα* της επιστημονικής ιδεολογίας υπέρ των συμφερόντων του προλεταριάτου, δεδομένου ότι «στην ιδεολογία της εργατικής τάξης μεροληπτικότητα και αλήθεια δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά καθορίζονται αμοιβαία»⁴⁶.

Ας συνοψίσουμε την εννοιολογική εξέλιξη του όρου ιδεολογία. Στον κλασικό μαρξισμό η ιδεολογία ως *ψευδής συνείδηση*, δηλ. εσφαλμένη παράσταση της πραγματικότητας, αντιτίθεται στην κοινωνική πράξη, δηλ. στο σύνολο των διαδικασιών κοινωνικού χαρακτήρα, στα πλαίσια των οποίων εξελίσσεται η ανθρώπινη ύπαρξη. Η εκδοχή αυτή του όρου συνιστά τον άξονα αναφοράς της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Σε μια δεύτερη φάση η ιδεολογία αντιτίθεται όχι πλέον στην πράξη, αλλά στην *επιστήμη*. Η φάση αυτή εγκαινιάζεται με το *Κεφάλαιο*, όπου επιχειρείται η συγκρότηση του ιστορικού υλισμού σε επιστήμη, και συνεχίζεται με τους επιγόνους και ιδιαίτερα τη σοσιαλδημοκρατία του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Το πέρασμα από τη μια φάση στην άλλη δεν στερείται λογικού ερεισματος στη μαρξιστική προοπτική: αφού ο μαρξισμός είναι η αληθινή επιστήμη της πράξης, η ίδια η πράξη αποκτά μέσω της μαρξιστικής θεωρίας επιστημονικό status, δεδομένου ότι υπόκειται στις επιταγές της επιστήμης⁴⁷. Έτσι η διαφορά ανάμεσα στην πράξη και την επιστήμη αμβλύνεται και τελικά εξαφανίζεται. Σε μια τρίτη φάση «συμφιλίωση» μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης, δεδομένου ότι ο ίδιος ο μαρξισμός αυτοκατανοείται ως επιστημονική ιδεολογία.

Η εξέλιξη αυτή, όσο και αν έχει τα σπέρματά της στα ιδρυτικά της μαρξιστικής θεωρίας κείμενα, συνιστά ωστόσο μια καταφανή παρέκκλιση από την «κλασική» αντίληψη περί ιδεολογίας. Για το Marx η ιδεολογία ως ψευδής συνείδηση συναρτάται άμεσα με την ταξική δομή της κοινωνίας: ιδεολογικό ψεύδος και ταξική συνείδηση είναι αλληλένδετες και αλληλέγγυες έννοιες. Αλλ' αυτό σημαίνει, ότι η κατάργηση της ταξικής κοινωνίας θα συνεπιφέρει και την εξαφάνιση της ιδεολογίας⁴⁸. Ο άλλος παράγοντας, από τον οποίο θα προέλθει η κατάλυση της ιδεολογικής φενάκης, είναι η προαγωγή της επιστημονικής γνώσης που θα διαλύσει τις νεφελώδεις κατασκευές της ιδεολογίας και θα αποδείξει το ψεύδος τους⁴⁹. Η επαναστατική ανατροπή της υφιστάμενης ταξικής οργάνωσης της κοινωνίας από τη μια μεριά και η πρόοδος της επιστήμης από την άλλη

θα έχουν έτσι ως αναγκαία συνέπεια το οριστικό τέλος της ιδεολογίας. Η θέση του Marx στο σημείο αυτό είναι σαφής και κατηγορηματική: δεν υπάρχει εξέλιξη της ιδεολογίας από μian αρνητική σε μια θετική λειτουργία της, δηλ. αντικατάσταση μιας εσφαλμένης από μian ορθή ιδεολογία· η ιδεολογία είναι το ψεύδος μιας ψευδούς κοινωνικής οργάνωσης και μιας ψευδούς παράστασης της πραγματικότητας, το νοσηρό αποκύημα μιας νοσηρής κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η αποκατάσταση της *αληθούς* και *υγιούς* τάξης θα συνεπιφέρει και την εξαφάνιση της ιδεολογίας.

Αλλ' οι ιδέες έχουν τη δική τους εσωτερική λογική και εξελίσσονται συχνά έξω από την τροχιά των ιδρυτικών τους αρχών, που δεν παίζουν κατ' ανάγκη στην ιστορία τους το ρόλο του ρυθμιστικού μεγέθους. Στην προοπτική αυτή θα πρέπει να ιδωθούν οι ανασηματοδοτήσεις και αναδιατυπώσεις που η έννοια της ιδεολογίας γνώρισε στην πορεία της, από τις οποίες η χρονολογικά τελευταία, η θεωρία του Althusser, τροφοδότησε αρκετές σοβαρές συζητήσεις.

IV

Η αλτουσεριανή αναθεώρηση της έννοιας της ιδεολογίας χαρακτηρίστηκε ως «ριζική ρήξη» με θεμελιώδεις θέσεις του παραδοσιακού μαρξισμού⁵⁰. Η αναθεώρηση αυτή εμφανίζεται ως ανανεωμένη «ανάγνωση» της ιδεολογίας με αποκρυπτογραφικό κώδικα και ερμηνευτική αρχή τη φροϋδική έννοια του *ασυνείδητου*.

Ο Althusser ξεκινά με τον προκλητικό ισχυρισμό, ότι ο Marx επιχείρησε στη *Γερμανική Ιδεολογία* την εκπόνηση μιας γενικής θεωρίας της ιδεολογίας, που όμως δεν είναι μαρξιστική⁵¹. Ο ισχυρισμός αυτός στηρίζεται στο εξής κείμενο της *Ιδεολογίας*:

«Ηθική, θρησκεία, μεταφυσική και λοιπή ιδεολογία δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν εξέλιξη, αλλά μέσα από την ανάπτυξη της υλικής παραγωγής και της υλικής επικοινωνίας, οι άνθρωποι αλλάζουν μαζί με την πραγματικότητά τους τη σκέψη και τα προϊόντα της»⁵².

Ολόκληρη η συλλογιστική του Althusser επικεντρώνεται στη φράση αυτή: «Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία»⁵³, που γίνεται ο ακρογωνιαίος λίθος της θεωρίας του. Στο πνεύμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, η διατύπωση αυτή έχει κατά την αντίληψή του μια διπλή αρνητική σημασία. Σημαίνει πρώτα ότι η ιδεολογία δεν είναι παρά μια *αυθαίρετη κατασκευή* κατά το πρότυπο της προ-φροϋδικής κατανόησης του ονείρου, δηλ. ένα καθαρό μηδέν, απόρροια της παραμόρφωσης της πραγματικότητας που επιφέρει η ταξική κατάταξη

της εργασίας· σημαίνει κατόπιν ότι δεν έχει *δική* της ιστορία, αλλά την ιστορία των εκάστοτε κοινωνικών σχηματισμών, δηλ. μιαν εξαρτημένη ιστορία που βρίσκεται καθ' ολοκληρίαν έξω από την ίδια⁵⁴.

Η αλτουσεριανή θέση είναι ότι η έκφραση αυτή πρέπει να κατανοηθεί *θετικά* —και εδώ νομίζει ο Althusser ότι προτείνει μια πιο βαθιά και πιο αυθεντική ερμηνεία της ιδεολογίας που δεν αφίσταται της μαρξικής σκέψης, αλλ' αντίθετα αποκαθιστά την αληθινή της σημασία, κατανοώντας το Marx καλύτερα από ό,τι ο ίδιος αυτο-κατανόηθηκε, δεδομένου ότι στην εποχή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* παραμένει ακόμα δέσμιος μιας θετικο-ιστορικιστικής αντίληψης⁵⁵. Η πρόταση «η ιδεολογία δεν έχει ιστορία» σημαίνει ότι η ιδεολογία δεν υπόκειται στους ιστορικούς καθορισμούς και την ιστορική σχετικότητα, γιατί είναι *αν-ιστορική*, πράγμα που σημαίνει εδώ όχι μη ιστορική, αλλά *παν-ιστορική* (*omni-historique*)⁵⁶, δηλ. πανταχού παρούσα δομή της ιστορίας. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία διατρέχει και διαπνέει την ιστορική εξέλιξη ως εγγενής και αναλλοίωτη ρυθμιστική αρχή της ιστορίας. Το ερμηνευτικό μοντέλο που χρησιμοποιεί εδώ ο Althusser είναι το φροϋδικό ασυνείδητο, που κατά την αντίληψη του θεμελιωτή της ψυχανάλυσης *δεν έχει ιστορία*, είναι *άχρονο* (*zeitlos*) και γι' αυτό *ανώλεθρο* και *αιώνιο*⁵⁷. Τις ίδιες διατυπώσεις χρησιμοποιεί και ο Althusser προκειμένου περί της ιδεολογίας, ακολουθώντας το παράδειγμα του Freud: αφού δεν έχει ιστορία, η ιδεολογία είναι *αιώνια*, όχι με τη σημασία του υπερβατικού και υπεριστορικού στη γραμμή της οντολογικής παράδοσης, αλλά με την εκδοχή μιας αδιάφθορης, ενδοϊστορικής και διιστορικής δομής, παρούσας στην ιστορική ροή ως όρου δυνατότητας και καθοριστικού μεγέθους της ιστορίας⁵⁸.

Από τη θεμελιώδη αυτή παραδοχή της *αχρονικότητας* και *πανιστορικότητας* της ιδεολογίας απορρέουν δυο άλλες σημαντικές προτάσεις, επίσης φροϋδικής έμπνευσης:

- 1) Η ιδεολογία είναι κατά βάση μια ασυνείδητη λειτουργία.
- 2) Η ιδεολογία είναι μια παράσταση της φαντασιακής σχέσης των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους.

Η πρώτη πρόταση φιλοδοξεί να αντικαταστήσει την καθιερωμένη αντίληψη περί ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης, που φέρνει ακόμα τα ίχνη της ιδεαλιστικής προβληματικής στα πρώιμα κείμενα του Marx. Κατά τον Althusser, η ιδεολογία ως σύστημα παραστάσεων (εικόνων, μύθων, ιδεών) είναι ένα σύνολο *δομών* (*structures*) που επιβάλλονται στα άτομα χωρίς να περάσουν από τη συνείδησή τους. Οι δομές αυτές ως πολιτιστικά αντικείμενα που τα άτομα «συλλαμβάνουν, αποδέχονται και υφίστανται» (*des objets culturels perçus-acceptés-subis*)⁵⁹, δρουν επάνω τους με διαδικασίες που τους ξε-

φεύγουν. Η ιδεολογία δεν έχει *νοησιαρχικό*, αλλά κατά κύριο λόγο *βιωματικό* χαρακτήρα, δεν είναι μορφή συνείδησης, αλλά βιωματικής παράστασης που συγκροτείται χωρίς τη διαμεσολάβηση της συνείδησης. Οι άνθρωποι ζουν τις ενέργειες και δραστηριότητές τους — την ιστορική τους *πράξη*— μέσα στο κλίμα και δια μέσου της ιδεολογίας. Η βιούμενη σχέση του ατόμου με τον κόσμο και την ιστορία περνά αναγκαστικά μέσα από την ιδεολογία, *είναι* η ίδια η ιδεολογία⁶⁰. Κατά συνέπεια, η «συνειδητοποίηση» της θέσης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο συντελείται μέσα από μια *ασυνείδητη δομή* που είναι ιδεολογική (*inconscience idéologique*). Στην ίδια γραμμή τοποθετούνται και οι άλλες παραδοξολογικές εκφράσεις του Althusser που καταλήγουν σε τελευταία ανάλυση στην αποκήρυξη της έννοιας της συνείδησης: μονάχα μέσα στο ιδεολογικό ασυνείδητο αλλάζουν οι άνθρωποι τις βιωματικές τους σχέσεις με τον κόσμο και αποκτούν την ιδιαίτερη εκείνη μορφή «α-συνειδησίας» που αποκαλούμε *συνείδηση*. Έτσι η βιούμενη σχέση με τον κόσμο δεν γίνεται *συνειδητή* παρά υπό τον όρο να είναι *ασυνείδητη*. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο ιδεολογικός φανακισμός συνεχίζεται και μετά τη συνειδητοποίηση της ιδεολογίας. Η συνείδηση ως ιδεολογικά καθορισμένη δεν αίρει τον ασυνείδητο χαρακτήρα της ιδεολογίας, είναι μια καινούργια μορφή ιδεολογικού ασυνειδήτου, δηλ. ένα ασυνείδητο «δεύτερου βαθμού». Σε άλλη διατύπωση: Αν, σύμφωνα με την κλασική παράδοση, συνείδηση σημαίνει λήψη απόστασης από το γνωστικό αντικείμενο και από το ίδιο το εγώ ως φορέα της γνωστικής σχέσης, δηλ. εγκαθίδρυση μιας σχέσης *γνωστικής διαμεσολάβησης*, η ιδεολογία σημαίνει την *αμεσότητα* μιας βιωματικής σχέσης που δεν επιτρέπει τη δημιουργία της «γνωστικής ρωγμής», που είναι μια κατ'εξοχήν συνειδησιακή λειτουργία. Κατά συνέπεια, ό,τι ονομάζεται εδώ συνείδηση δεν είναι παρά μια άλλη μορφή ιδεολογίας, δηλ. μια άλλη μορφή ασυνείδητης λειτουργίας της ιδεολογίας. Για να εξαγάγομε όλες τις συνέπειες της αλτουσεριανής θέσης, δεν υπάρχει δυνατότητα φυγής από την ιδεολογία, που είναι η φυσιολογική ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ζουν και αναπνέουν οι κοινωνίες. Επομένως ό,τι ονομάστηκε συνείδηση στη ρασιοναλιστική παράδοση δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια ακόμα μεταμφίεση και μεταμόρφωση της ίδιας της ιδεολογίας υπό την επίφαση της υπέρβασής της, δηλ. της «συνειδητοποίησής» της. Θέση ιδιαίτερα τολμηρή και απαισιόδοξη, δεδομένου ότι αντιπροσωπεύει μιαν αντίληψη *πανιδεολογισμού* που όσο και αν προσπαθεί να αμβλύνει τον αρνητικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, προάγει ωστόσο την ιδέα της παγκυριαρχίας της ιδεολογικής φενάκης και του ιδεολογικού εξανδραποδισμού της συνείδησης.

Σε στενή συνάρτηση με την πρώτη πρέπει να κατανοηθεί και η δεύτερη πρόταση περί του *φαντασιακού* χαρακτήρα της ιδεολογίας⁶¹. Η πρόταση αυτή σημαίνει ότι η ιδεολογία αντανakλά και (ανα)παριστά όχι τη σχέση των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους, αλλά τον *τρόπο* με τον οποίο *βιώνουν* τη σχέση αυτή. Η ιδεολογία αντιπροσωπεύει κατά συνέπεια μια *διπλή διαμεσολάβηση* των υλικών συνθηκών της ανθρώπινης ύπαρξης: στη σχέση των ατόμων με τις συνθήκες αυτές υπερτίθεται μια δεύτερη που είναι η *βίωση* της πρώτης σχέσης από τα συγκεκριμένα άτομα. Η ιδεολογία είναι έτσι μια *σχέση σχέσης* ή καλύτερα μια σχέση *δεύτερου βαθμού* προς την υλική υπόσταση της ανθρώπινης ύπαρξης⁶². Η ιδεολογική παράσταση της πραγματικότητας είναι *φαντασιακή*, γιατί δεν περιγράφει αντικειμενικές σχέσεις, αλλ' εκφράζει μια βούληση, μιαν ελπίδα ή μια νοσταλγία, είναι κατά συνέπεια μεταποίηση και ανασύνθεση της πραγματικότητας στο χώρο της φαντασίας σύμφωνα με το νόμο της ανθρώπινης *επιθυμίας*. Έτσι συντελείται ένας αμοιβαίος *υπερκαθορισμός* (surdétermination) του πραγματικού από το φαντασιακό και του φαντασιακού από το πραγματικό σε μιαν αδιάλυτη ενότητα που καθιστά την ιδεολογία δρώσα αρχή και όχι απλώς όργανο της πράξης: οι άνθρωποι εμπλέκονται στα δίκτυα της ιδεολογίας και γίνονται οι αθέλητοι φορείς της τη στιγμή ακριβώς που νομίζουν ότι τη χρησιμοποιούν ως μέσο προς πραγματοποίηση των σκοπών τους⁶³.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι το φαντασιακό στοιχείο που ο Althusser εισάγει στην κατανόηση της ιδεολογίας είναι ακόμη ένα ψυχαναλυτικό δάνειο και παραπέμπει στις αντίστοιχες φροϋδικές έννοιες *Phantasie* και *phantasieren*. Για το Freud, η φαντασία και η φαντασίωση λειτουργούν ως αντισταθμιστική ικανοποίηση μιας ασυνείδητης επιθυμίας (Wunscherfüllung) και είναι κατά κάποιο τρόπο ερμαφρόδιτοι ψυχικοί σχηματισμοί, δεδομένου ότι κινούνται και στις δυο περιοχές της συνείδησης και του ασυνείδητου, χωρίς σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις αντίστοιχες εκφάνσεις τους⁶⁴. Τέτοια φαίνεται να είναι και η λειτουργία της ιδεολογίας που υπό την επίφαση της αντικειμενικής παράστασης της πραγματικότητας επιβάλλει ένα φαντασιακό της «ομοίωμα» προϊόν ασυνείδητης επιθυμίας⁶⁵.

Η προσφυγή στην κατηγορία του φαντασιακού — με την ψυχαναλυτική διάσταση του όρου — προσφέρει κατά τον Althusser μιαν ορθότερη και δικαιότερη κατανόηση του φαινομένου της ιδεολογίας για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι ότι με τον τρόπο αυτό εγκαταλείπεται ως ελάχιστα πειστική και ατελέσφορη η αιτιακή εξήγηση της ιδεολογικής «παραποίησης» της πραγματικότητας, που

εμφανίστηκε υπό δύο μορφές: ως εξήγηση μηχανιστικού τύπου, που αντλεί τις αρχές της από τον ορθολογισμό του 18ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογική φενάκη είναι εύρημα των ισχυρών και «κατεχόντων» προς παραπλάνηση και υποδούλωση των ατόμων και των μαζών, και ως εξήγηση ερμηνευτικού-ανθρωπολογικού τύπου που έχει τις καταβολές της στον Feuerbach και υιοθετήθηκε από το νεαρό Marx, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογική αλλοτρίωση δεν είναι παρά προβολή στη σκέψη και τη φαντασία των ανθρώπων των αλλοτριωτικών δομών της κοινωνίας⁶⁶. Αντίθετα, η κατανόηση της ιδεολογίας μέσω της έννοιας του φαντασιακού δεν αναζητεί μιαν «εξω-ιδεολογική» αιτία της ιδεολογίας: η ίδια η ιδεολογία αποδεικνύεται ως επαρκής εξήγηση της φύσης και της λειτουργίας της, δεδομένου ότι είναι ο «φυσιολογικός» τρόπος βίωσης της σχέσης του ανθρώπου με την πραγματικότητα, που έχει *αναγκαστικά* φαντασιακό χαρακτήρα.

Από δω απορρέει και ο δεύτερος και πιο σημαντικός λόγος, για τον οποίο η «ανάγνωση» αυτή της ιδεολογίας έχει την προτίμηση του Althusser. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές ερμηνείες, η «ανάγνωση» αυτή δίνει μια κατ' εξοχήν *θετική* εικόνα της ιδεολογίας. Στην προοπτική του φαντασιακού, η ιδεολογία δεν είναι μια δυσπλασία και παραμόρφωση της πραγματικότητας, οφειλόμενη σε τυχαίες αιτίες της πολιτιστικής εξέλιξης, ένα «ατύχημα» της ιστορίας, αλλά μια θεμελιώδης δομή της ιστορικής ζωής των κοινωνιών, μια οργανική λειτουργία κάθε κοινωνικής ολότητας⁶⁷. Κανείς κοινωνικός σχηματισμός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τα ιδιόμορφα αυτά συστήματα παραστάσεων και ιδεών που είναι οι ιδεολογίες. Μονάχα μια «ιδεολογική» αντίληψη θα μπορούσε να φανταστεί κοινωνίες χωρίς ιδεολογία. Οι ανθρώπινες κοινωνίες «εκκρίνουν» την ιδεολογία ως το ζωτικό εκείνο στοιχείο και την ιδιαίτερη εκείνη ατμόσφαιρα, μέσα στα οποία ζουν και αναπτύσσονται. Παραφράζοντας την αριστοτελική έκφραση, ο Althusser αποφαινεται ότι «ο άνθρωπος είναι φύσει ιδεολογικό ζώο»⁶⁸.

Αλλά γιατί οι σχέσεις των ανθρώπων με την πραγματικότητα αντανακλώνται στη συνείδησή τους αναγκαστικά υπό ιδεολογική μορφή, με τη σημασία της *ασυνείδητης*, δηλ. «φαντασιακής μεταποίησης» των πραγματικών συνθηκών της ύπαρξής τους; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει να αναζητηθεί προς δύο πλευρές, το *άτομο* και την *κοινωνική ολότητα*.

Το άτομο δεν μπορεί να τηρήσει μιαν ουδέτερη και αντικειμενική στάση απέναντι στις κοινωνικές δομές, στις οποίες βρίσκεται ενταγμένο και που προσδιορίζουν το κλίμα της κοινωνικής του υπόστασης. Οι σχέσεις που συνάπτει με την κοινωνική πραγματικότητα

έχουν κατά κύριο λόγο βιωματική φόρτιση, επενδύει δηλ. σ' αυτές συγκινησιακό δυναμικό (συναισθήματα, προσδοκίες κ.λπ.) που δεν του επιτρέπει να υιοθετήσει απέναντί της στάση νηφάλιας θεώρησης και κριτικής αποτίμησης. Έτσι η αντικειμενικότητα *διαμεσολαβείται* στη συνείδησή του από την υποκειμενικότητα, το πραγματικό διαθλάται και διηθείται μέσω του φαντασιακού. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι κοινωνικές δομές και οι σχέσεις του μαζί τους παραμένουν για το άτομο αδιαφανείς και απροσδιόριστες και σε ό,τι αφορά την πραγματική τους φύση και σε ό,τι αφορά την έκταση και τους μηχανισμούς τους.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής ολότητας, η ιδεολογία αποτελεί το συνεκτικό δεσμό και την ενοποιό δύναμη των συστατικών της στοιχείων: η κοινωνική ολότητα *χρειάζεται* την ιδεολογία προκειμένου να επιτύχει τη συναίνεση και την υποταγή των ατόμων στις επιταγές και στους στόχους της, που θα της εξασφαλίσουν συνοχή και διάρκεια. Η ιδεολογία ως σύστημα παραστάσεων και ιδεών που δίνει μια συνολική —και κατ' ακολουθία γενική και αδιαφοροποίητη, δηλ. ουσιαστικά αναληθή και απατηλή— εικόνα της πραγματικότητας, είναι ένα είδος *κοινωνικής μυθολογίας* που δημιουργεί όχι αντικειμενικές κρίσεις, αλλά πεποιθήσεις και βεβαιότητες που εμφορούν στα μέλη της κοινωνικής ολότητας το συναίσθημα της κοινότητας και της ενότητας. Η κοινωνία χρησιμοποιεί την ιδεολογία ως απολογητικό λόγο και θεωρητική της δικαίωση, μέσω των οποίων επιζητεί τη συγκατάθεση και «συστράτευση» των μελών της. Η ιδεολογία είναι σε τελευταία ανάλυση το *αναγκαίο ψεύδος* της κοινωνίας που υπό τον μανδύα συλλογιστικών διαδικασιών και αποδεικτικών λόγων απευθύνεται κατ' ουσία στο συγκινησιακό δυναμικό του ατόμου και της μάζας⁶⁹.

Αν αυτή είναι η φύση και λειτουργία της ιδεολογίας ως φαντασιακής «μεταποίησης» της πραγματικότητας στην ατομική και συλλογική συνείδηση, τότε —κι αυτή είναι η λογική απόληξη των προηγούμενων θέσεων του Althusser, αλλά ταυτόχρονα και μια «αιρετική» απόφαση στα μάτια της μαρξιστικής «ορθοδοξίας»— η εγκαθίδρυση του κομμουνισμού δεν θα άρει την ιδεολογία, γιατί η αταξική κοινωνία, όπως και καμιά από τις ταξικές κοινωνίες της ιστορίας, δεν μπορεί να στερείται ιδεολογίας. Ο κομμουνισμός ως νέος τρόπος παραγωγής θα δημιουργήσει καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις και καινούργιες παραγωγικές σχέσεις που θα αντανakλώνται σε ένα καινούργιο ιδεολογικό εποικοδόμημα. Αλλ' η ιδεολογία της αταξικής κοινωνίας θα επινοήσει καινούργιες μορφές μέσω των οποίων θα διατυπωθεί (όπως π.χ. «επιστημονική κοσμοθεωρία», «κομμουνιστικός ουμανισμός»), στα μέτρα του νέου τύπου ανθρώπου

που θα καταλάβει το προσκήνιο της ιστορίας⁷⁰. Σε μια κομμουνιστική κοινωνία, η ιδεολογία θα αναλάβει τον παιδευτικό ρόλο της μόρφωσης και διαμόρφωσης των ατόμων, για να είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις αλλαγμένες συνθήκες της ύπαρξής τους. Αν η ιστορία είναι μια διηνεκής μεταμόρφωση των όρων της ανθρώπινης ζωής, οι άνθρωποι οφείλουν επίσης να αλλάζουν, υιοθετώντας το ρυθμό αλλαγής του κόσμου. Η συνειδητοποίηση και η ικανοποίηση της ανάγκης αυτής συντελείται στα πλαίσια και με τα μέσα της ιδεολογίας. Γράφει ο Althusser:

«Η αταξική κοινωνία ζει την αλήθεια ή αναλήθεια της σχέσης της με τον κόσμο μέσα στην ιδεολογία, χάρη στην οποία μεταμορφώνει τη «συνειδηση» των ανθρώπων, δηλ. τη στάση και τη διαγωγή τους, προκειμένου να τους θέσει στο ύψος της αποστολής τους και των συνθηκών της ύπαρξής τους»⁷¹.

Έτσι ανασημασιοδοτείται ένα βασικό χαρακτηριστικό της ταξικής ιδεολογίας, η *αλλοτριωτική* της λειτουργία με τη σημασία του ψεύδους και της φενάκης, ανασημασιοδότηση που μεταβάλλει την ιδεολογία σε μέσο θετικής αγωγής και παιδευτικής πράξης, δηλ. σε μια «φυσιολογική» έκφανση της κοινωνικής υπόστασης του ανθρώπου, χωρίς τη σφραγίδα της *ταξικότητας* που έφερνε κατά παράδοση. Βρισκόμαστε μακριά από την καθιερωμένη αντίληψη περί ιδεολογίας.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα της αλτουσεριανής θεωρίας της ιδεολογίας, θα πρέπει να επισημάνουμε δύο ακόμα βασικές της θέσεις με προκλητική διατύπωση:

- 1) Η ιδεολογία απονέμει στα άτομα το ρόλο του υποκειμένου⁷².
- 2) Η ιδεολογία έχει υλική ύπαρξη⁷³.

Σύμφωνα με την πρώτη θέση, η κατηγορία του υποκειμένου είναι θεμελιώδης για την ιδεολογία, γιατί ύστατος στόχος της είναι η συγκρότηση του ατόμου σε υποκείμενο με τη σημασία του «συνειδητού» φορέα της ιδεολογίας. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο δεν αναγνωρίζεται ως ελεύθερο υποκείμενο παρά για να υποταγεί ελεύθερα στις επιταγές του πραγματικού Υποκειμένου, δηλ. της ιδεολογικής τάξης, κατά συνέπεια για να αποδεχτεί ελεύθερα την υποτέλεια και την ετερονομία του: «Δεν υπάρχουν υποκείμενα παρά μέσα από και για την υποταγή τους»⁷⁴. Εκείνο που θέλει να πει η θέση αυτή είναι ότι η ιδεολογία τότε μόνο γίνεται ενεργός και αποτελεσματική, όταν κατορθώνει να εμβολιάσει στα άτομα τον ιδεολογικό επηρεασμό ως ελεύθερη πράξη ενός αυτεξούσιου υποκειμένου. Αλλά το υποκείμενο στην παραδοσιακή εκδοχή του όρου βρίσκεται στους αντιποδες της ιδεολογίας, στο βαθμό που αποτελεί κέντρο πρωτοβουλιών και πηγή αυτενέργειας, είναι δηλ. μια ανεξάρτητη και αυτό-

νομη πνευματική οντότητα, της οποίας ο μοναδικός και ανεπανάληπτος χαρακτήρας συνίσταται στην ελευθερία της σκέψης και της πράξης. Το υποκείμενο γίνεται έτσι ο ίδιος του ο νομοθέτης, πηγή αρχών και αξιών και εστία σημασιοδότησης του κόσμου. Αντίθετα η ιδεολογία επιβάλλει την εξομοίωση και ισοπέδωση των ατόμων σε ένα αδιαφοροποίητο μάγμα πεποιθήσεων και βεβαιοτήτων, των οποίων πρέπει να γίνουν τα άβουλα όργανα και οι αθέλητοι φορείς. Ιδεολογία και υποκείμενο είναι κατά συνέπεια εκ διαμέτρου αντίθετες και αντιφατικές έννοιες.

Η δεύτερη θέση είναι από πρώτη άποψη επίσης αντιφατική, δεδομένου ότι η ιδεολογία ως «σύνολο ιδεών» δεν μπορεί να έχει υλική, αλλά μοναχά *ιδεατή* υπόσταση. Ο Althusser υποστηρίζει ωστόσο την υλική ύπαρξή της σε μια διπλή σημασία: πρώτα γιατί η ιδεολογία δεν υπάρχει παρά μέσα και χάρη σε έναν υλικό ιδεολογικό μηχανισμό (*appareil idéologique*) και την πρακτική του⁷⁵, ύστερα γιατί ενσαρκώνεται και «υλοποιείται» στις πράξεις του συγκεκριμένου ατόμου ως φορέα ιδεολογίας⁷⁶. Αυτό επιβεβαιώνει και η «ιδεολογική» αντίληψη περί ιδεολογίας, η οποία είναι υποχρεωμένη να αναγνωρίσει ότι κάθε υποκείμενο που αποδέχεται ελεύθερα τις ιδέες που του υπαγορεύει η συνείδησή του, *δρα* «σύμφωνα με τις ιδέες του», εντάσσει δηλ. τις ιδέες και πεποιθήσεις του στην «υλική» πρακτική του ως ελεύθερο υποκείμενο⁷⁷. Σε μια πληρέστερη και ακριβέστερη διατύπωση η αλτουσεριανή θέση έχει ως εξής: Η *υλικότητα* της ιδεολογίας συνίσταται στο γεγονός, ότι οι ιδέες ενός ατόμου είναι *υλικές* πράξεις ενταγμένες σε *υλικές* πρακτικές που ρυθμίζονται από *υλικούς* «τελετουργικούς κώδικες» (*rituels*): οι κώδικες αυτοί προσδιορίζονται με τη σειρά τους από *υλικούς* ιδεολογικούς μηχανισμούς που υπαγορεύουν τις ιδέες του υπόψη ατόμου⁷⁸. Οι ιδέες χάνουν έτσι την πνευματική τους αυτοτέλεια και αυτονομία, για να αποκτήσουν την *υλικότητα της πράξης* στα πλαίσια της κοινωνίας. Η αντίληψη αυτή του Althusser παραπέμπει προφανώς στη *2η θέση για τον Feuerbach*⁷⁹.

Η χρησιμοποίηση φροϋδικών κατηγοριών για την ανανέωση και γονιμοποίηση βασικών θέσεων του μαρξισμού έχει ήδη δημιουργήσει παράδοση: σχεδόν παράλληλα με τον Althusser, ο Marcuse επιχείρησε — σε μια περισσότερο «ανορθόδοξη» γραμμή και με περισσότερη πρωτοτυπία και δημιουργικότητα — να εκπονήσει μια καινούργια «θεωρία των ενστίκτων» με βάση τη φροϋδική *μεταψυχολογία* (*Eros and Civilization*, 1955), ενώ από την άλλη μεριά έθεσε τα θεμέλια μιας νέας θεωρίας της τέχνης με αντικειμενικό σκοπό την αναθεώρηση της παραδοσιακής μαρξιστικής αισθητικής (*Die Permanenz der Kunst*, 1977). Η θεωρία αυτή παρουσιάζει αξιοσημείω-

τες ομοιότητες και συγκλίσεις με την αλτουσεριανή αντίληψη περί ιδεολογίας. Όπως η ιδεολογία για τον Althusser, έτσι και η τέχνη —ως προνομιακή μορφή ιδεολογίας— για τον Marcuse δεν θα εξαφανιστεί με την κατάργηση της ταξικής κοινωνίας ως «νοσηρό προϊόν» της, αλλά θα εξακολουθήσει να λειτουργεί και στην κομμουνιστική κοινωνία ως «θετική αλλοτρίωση»: η ουσιαστική της λειτουργία συνίσταται στη *φαντασιακή υπέρβαση* της πραγματικότητας προς ποιοτικά άλλες μορφές ύπαρξης που δεν έχουν αντικειμενικό αντίκρουσμα στο εμπειρικά υπάρχον και «επενδύονται» γι' αυτό στο όραμα και το ιδεώδες ως εκφράσεις της ανθρώπινης επιθυμίας. Αυτή η αρνητικότητα της τέχνης συνιστά τον *ουτοπικό* της χαρακτήρα με τη σημασία της απόρριψης κάθε μορφής κατεστημένου και της (αισθητικής) προαγωγής στην ύπαρξη των απραγματοποιητών δυνατοτήτων του υπαρκτού. Έτσι η ουσία της τέχνης, που ο Marcuse αποκαλεί *υπερβατικότητα* (Transzendenz), συμπίπτει με το εγχείρημα *απελευθέρωσης* του ανθρώπου⁸⁰.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί το γεγονός, ότι δύο βασικές θέσεις της αλτουσεριανής θεωρίας, η σύζευξη της ιδεολογίας με το ασυνείδητο και η διεύρυνσή της σε ζωτική λειτουργία κάθε κοινωνικού μορφώματος, ταξικού ή αταξικού χαρακτήρα, βρίσκονται ήδη στο κλασικό έργο του Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie* (1929). Πρώτος ο Mannheim συνέδεσε — με προφανή αναφορά στο Jung — την ιδεολογία και την ουτοπία με το συλλογικό ασυνείδητο (das kollektive Unbewusste), από το οποίο απορρέουν οι δύο αυτές διαμετρικά αντίθετες (συντηρητική και επαναστατική) στάσεις απέναντι στην υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα⁸¹. Από την άλλη μεριά ο Mannheim επέστησε την προσοχή στην συντελούμενη στην εποχή του διεύρυνση της έννοιας της ιδεολογίας από μια περιορισμένη (partikularer Ideologiebegriff) σε μια γενικευμένη (totaler Ideologiebegriff) εκδοχή της, η οποία αναδιατυπώνει σε πλατύτερη βάση το πρόβλημα της «ψευδούς συνείδησης»⁸².

V

Ας συνοψίσουμε τελειώνοντας σε μια σειρά κριτικών παρατηρήσεων και αποτιμήσεων τις πιο σημαντικές θέσεις της αλτουσεριανής κατανόησης της ιδεολογίας.

Η θεωρία του Althusser είναι ένα εγχείρημα εκσυγχρονισμού και επαναδραστηριοποίησης μιας θεμελιώδους ιδέας του μαρξισμού που η δογματική πρακτική έφθειρε και η έλλειψη σοβαρού θεωρητικού προβληματισμού αποστέωσε. Στην αλτουσεριανή επανεκτίμησή

της, η ιδεολογία δεν είναι *ταξικό* σύνδρομο, αλλά *παγκοινωνικό* φαινόμενο που θα πρέπει γι' αυτό να αποσυνδεθεί από την *ιστορικότητα* των κοινωνικών μορφωμάτων: η ιδεολογία είναι μια *ανιστορική-/πανιστορική* κοινωνική δομή που πληροί έναν ουσιώδη ρόλο, εκείνο της οργανικής ένταξης των ατόμων στην κοινωνική ολότητα, μέσω της οποίας διασφαλίζεται η εσωτερική της συνοχή και επιτυγχάνεται η κύρωση των αξιών της. Η κοινωνική συναίνεση των ατόμων και η εσωτερικευση της κοινωνικής τους ταυτότητας είναι κατά κύριο λόγο έργο της *ασυνείδητης* λειτουργίας της ιδεολογίας.

Η θετική αυτή επανεκτίμηση της ιδεολογίας είναι ουσιαστικά μια προσπάθεια «απεννοχοποίησης» και «αθώωσης» της, που έρχεται να θέσει τέρμα σε μια μακρά μαρξιστική παράδοση, για την οποία η ιδεολογία δεν ήταν παρά όργανο εξανδραποδισμού και αυτο-φανακισμού των απόκληρων της κοινωνίας. Στην παράδοση αυτή το θεωρητικό δυναμικό της έννοιας χάθηκε πίσω από την πολεμική και προπαγανδιστική εκμετάλλευσή της. Στην αλτουσεριανή προοπτική εγκαταλείπεται ουσιαστικά η ιδέα της «ψευδούς συνείδησης», για να αντικατασταθεί με την ουδέτερη έννοια του *φαντασιακού*: η ιδεολογία δεν είναι πια *αλλοτριωτική* παραμόρφωση της πραγματικότητας ταξικής προέλευσης, αλλά *βιωματικού* χαρακτήρα διάθλαση των κοινωνικών σχέσεων στην ανθρώπινη συνείδηση, δηλ. μια αναγκαία *διαμεσολάβηση* της αντικειμενικότητας μέσω της υποκειμενικότητας, που μόνη καθιστά δυνατή τη συνειδητοποίηση του ιστορικού «στιγματος» του ατόμου.

Αλλ' η αναδιτύπωση αυτή της έννοιας της ιδεολογίας επέφερε ταυτόχρονα τη γενίκευση της σημασίας της και τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της που ταυτίζεται σχεδόν με την ολότητα της ανθρώπινης τάξης, σε σημείο που μπορεί να επιρριφθεί στην αλτουσεριανή θεωρία η μομφή του *πανιδεολογισμού*: στην προοπτική αυτή κάθε προϊόν της ιστορικής πράξης αποκτά ιδεολογική απόχρωση, κάθε έκφανση της ανθρώπινης ζωής γίνεται φορέας ιδεολογίας, αφού η ιδεολογία είναι ο μόνος τρόπος αυτο-κατανόησης κάθε κοινωνικού μορφώματος. Ο πανιδεολογισμός αυτός βρίσκει την πιο επιγραμματική του διατύπωση στην απόφαση: «Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα ιδεολογικό ζώο»⁸³. Το τίμημα του πανιδεολογισμού είναι ότι, με τον τρόπο αυτό, η έννοια της ιδεολογίας γίνεται ένα απροσδιόριστο εννοιολογικό νεφέλωμα ικανό να δεχτεί τις πιο διαφορετικές σημασίες. Έτσι κερδίζοντας σε ευρύτητα και γενικότητα, χάνει σε σαφήνεια και συγκεκριμένο περιεχόμενο. Στη διευρυμένη της εκδοχή, η έννοια της ιδεολογίας γίνεται σχεδόν ταυτόσημη με την άλλοτε ευρύτατα χρησιμοποιούμενη έννοια της κοσμοθεωρίας (*Weltanschauung*)⁸⁴.

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί η κατά βάση *αναλογική* μορφή σκέψης, στην οποία στηρίζεται το φροϋδικής έμπνευσης εγχείρημα του Althusser και που θέτει συνάμα τα όρια της εγκυρότητάς του. Η σκέψη αυτή μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Όπως το ασυνείδητο είναι άχρονο και ανώλεθρο, προικισμένο με φαντασιακό δυναμικό που προσδιορίζει τον ψυχισμό του ατόμου, κατά τον ίδιο τρόπο και η ιδεολογία ως *συλλογικό ασυνείδητο* είναι μια άχρονη και πανιστορική κοινωνική δομή φαντασιακού χαρακτήρα που διέπει ταυτόχρονα την ιστορική ζωή των κοινωνιών και τις σχέσεις των ατόμων μαζί τους. Αλλ' η αναλογική σκέψη είναι αρκετά προβληματική, στο βαθμό που κινδυνεύει να μείνει στην επιφάνεια των πραγμάτων, συγχέοντας αόριστες αντιστοιχίες με οργανικές δομές, και να εκφυλιστεί σε ένα *μηχανιστικό* επινόημα που συγκρίνει ασύγκριτα μεγέθη — χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια, ότι η μεταφορά και αναπροσαρμογή μιας ερευνητικής μεθόδου από ένα πεδίο έρευνας σε ένα άλλο είναι σε κάθε περίπτωση θεωρητικά ανεπίτρεπτη και πρακτικά ατελής-σφορη. Η προβληματικότητα του αλτουσεριανού εγχειρήματος έγκειται στην εξομοίωση της κοινωνικής *ολότητας* με την ψυχο-σωματική *ατομικότητα*, στη χρησιμοποίηση δηλ. *βιο-ψυχολογικών* κατηγοριών για τη διερεύνηση *κοινωνικών* μεγεθών.

Όστόσο, παρά τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς σε ό,τι αφορά τις επί μέρους πλευρές της, η αλτουσεριανή κατανόηση της ιδεολογίας συνιστά μια σημαντική συμβολή στην ανανέωση της μαρξιστικής σκέψης, στο βαθμό που υπονόμωσε και απομύθευσε την κρατούσα αρνητική αντίληψη περί ιδεολογίας, που παύει έτσι να θεωρείται αποκλειστικά και μόνο ως παραμόρφωση και διαστρέβλωση της πραγματικότητας, δηλ. ως «κακοήθης όγκος» στον οργανισμό της κοινωνικής πράξης. Ο Althusser πρότεινε αναντίρρητα μια δικαιότερη και νηφαλιότερη αποτίμηση του φαινομένου της ιδεολογίας, που χάρη σ' αυτόν δεν ανήκει πλέον στην «παθολογία» της συνείδησης, αλλά στις «φυσιολογικές» οργανικές λειτουργίες του κοινωνικού συνείναι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Karl Marx, *Hefte zur epikureischen, stoischen und skeptischen Philosophie*, 6. Heft.- In: Karl Marx - Friedrich Engels, *Werke (MEW)*, Dietz Verlag, Berlin 1950-1971, Ergänzungsband (Schriften bis 1844), Erster Teil, α. 234. — Ελλ. μετ.:

Καρλ Μαρξ, *Διαφορά της δημοκράτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*. Διδακτορική διατριβή. Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1983, σ. 246.

2. Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1982, σσ. 9, 12.

3. Βλ. π.χ.: Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt a/Main 1965⁵, σ. 36. - Louis Althusser, *Pour Marx*, Fr. Maspero, Paris 1965, σ. 238. - N. Poulantzas, *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, P.U.F., Paris 1978, σ.31. - Fr. Châtelet (édit.), *Les idéologies*, Marabout, Verviers (Belgique) 1981, σ. 1, σσ. 8-9.

4. Destutt de Tracy, *Eléments d'idéologie*, Paris 1817³, (επανεκτύπωση: Librairie philosophique J. Vrin, Paris 1970), τ. 1, σ. 5 σημ.

5. Βλ. Τάσου Μπουγά, *Αναζητήσεις. Φιλοσοφικά δοκίμια*, Ρέθυμνο 1988, σ. 21.

6. "C'est à l'idéologie, à cette ténébreuse métaphysique qui, en recherchant avec subtilité les causes premières, veut sur ces bases fonder la législation des peuples, au lieu d'appropriier les lois à la connaissance du coeur humain et aux leçons de l'histoire, qu'il faut attribuer tous les malheurs de notre belle France" (Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, Robert Laffont, Coll. "Bouquins", Paris 1986, t. II, σ. 728). - Βλ. επίσης, Hans Barth, *Wahrheit und Ideologie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1974, σσ. 13 κ.ε.

7. Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Vorwort, In: *Werke in sechs Banden*, hrsg. von Hans-Joachim Lieber und Peter Furth, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, τ. VI, σ. 839 (Η έκδοση αυτή χρησιμοποιείται εφεξής). - Βλ. Louis Althusser, *Positions*, Ed. Sociales, Paris 1976, σ. 74.

8. Όπ. π., VI 840.

9. *Pour Marx*, σ. 25. - Πρβλ. του ίδιου, *Lénine et la philosophie*, Fr. Maspero, Paris 1969.

10. *Die deutsche Ideologie*, όπ.π., II 11, 12.

11. Όπ. π., II 23.

11α. Όπ. π., II 55.

12. Βλ. Michel Henry, *Marx*, 2 τόμοι, Gallimard, Paris 1976, τ. 1 (*Philosophie de la réalité*), σσ. 368 κ.ε.

13. Πρβλ. *Ökonomisch-Philosophische Manuskripte* (όπ. π., I 590): "Die Aufhebung der Selbstentfremdung macht denselben Weg wie die Selbstentfremdung".

14. Όπ. π., VI 839.

15. "Wenn in der ganzen Ideologie die Menschen und ihre Verhältnisse wie in einer Camera obscura auf den Kopf gestellt erscheinen, so geht dies Phänomen ebenso sehr aus ihrem historischen Lebensprozess hervor, wie die Umdrehung der Gegenstände auf der Netzhaut aus ihrem unmittelbar physischen" (Όπ. π., II 23).

16. Βλ. π.χ. τις παρατηρήσεις του Hegel με αναφορά στη γαλλική επανάσταση: "So lange die Sonne am Firmamente steht und die Planeten um sie herumkreisen, war das nicht gesehen worden, dass der Mensch sich auf den Kopf, d. i. auf den Gedanken stellt und die Wirklichkeit nach diesem erbaut" (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, In: *Werke in zwanzig Banden*, Suhrkamp Verlag, Theorie Werkausgabe, Frankfurt a/Main 1969 κ.ε., 12, 529).

17. *Das Kapital*, 1. Band. Nachwort zur zweiten Auflage (΄Οπ. π., IV, XXXI).

18. "Ich bekannte mich daher offen als Schüler jenes grossen Denkers, und kokettierte sogar hier und da im Kapitel über die Werttheorie mit der ihm eigentümlichen Ausdrucksweise. Die Mystifikation, welche die Dialektik in Hegels Händen erleidet, verhindert in keiner Weise, dass er ihre allgemeinen Bewegungsformen zuerst in umfassender und bewusster Weise dargestellt hat" (Αυτ.). — Βλ. επίσης Τάσου Μπουγά, όπ.π., σ. 355.

19. ΄Οπ. π., I 488.

20. Αυτ.

21. Αυτ. — Η έκφραση «η θρησκεία είναι το όπιο του λαού», που έγινε αντιθρησκευτικό σύνθημα, απόκτησε στον επιγονικό μαρξισμό διευρυμένη σημασία: ο ίδιος ο λαός προσφεύγει στην παραμυθία της θρησκείας για να ξεχάσει τα δεινά του, ενώ από την άλλη μεριά οι «κατέχοντες» τη χρησιμοποιούν ως καταπραϋντικό αντιπερισπασμό της δυστυχίας του. Στη νοηματική διεύρυνση της έκφρασης αυτής συνέβαλε αποφασιστικά ο Λένιν (Βλ. Iring Fetscher, *Karl Marx und der Marxismus. Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, Piper Verlag, München 1967, σσ. 215-216).

22. ΄Οπ. π., IV 46-63.

23. ΄Οπ. π., IV 46.

24. ΄Οπ. π., IV 49.

25. ΄Οπ. π., IV 47.

26. ΄Οπ. π., IV 47-48.

27. ΄Οπ. π., I 636.

28. ΄Οπ. π., I 631-636.

29. ΄Οπ. π., IV 50.

30. ΄Οπ. π., IV 51.

31. Αυτ.

32. ΄Οπ. π., VI 838-842.

33. ΄Οπ. π., VI 839.

34. ΄Οπ. π., II 22.

35. ΄Οπ. π., II 96.

36. ΄Οπ. π., VI 839.

37. Παραθέτω το κλασικό κείμενο του Engels: "Die Ideologie ist ein Prozess, der zwar mit Bewusstsein vom sogenannten Denker vollzogen wird, aber mit einem falschen Bewusstsein. Die eigentlichen Triebkräfte, die ihn bewegen, bleiben ihm unbekannt; sonst wäre es eben kein ideologischer Prozess. Er imaginiert sich also falsche resp. scheinbare Triebkräfte. Weil es ein Denkprozess ist, leitet er seinen Inhalt wie seine Form aus dem reinen Denken ab, entweder seinem eignen oder dem seiner Vorgänger. Er arbeitet mit blosser Gedankenmaterial, das er unbesehen als durchs Denken erzeugt hinnimmt und sonst nicht weiter auf einen entfernten, vom Denken unabhängigen Ursprung untersucht, und zwar ist ihm dies selbstverständlich, da ihm alles Handeln, weil durchs Denken *vermittelt*, auch in letzter Instanz im Denken *begründet* erscheint" (Επιστολή στον Franz Mehring, 14.7.1893. - MEW 39, 97). - Άλλες αναφορές στο θέμα της ιδεολογίας:

Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (MEW 21, 303). - Επιστολή στον Conrad Schmidt, 27.10.1890 (MEW 37, 492).

38. Βλ. Επιστολή στο Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 463). Βλ. Επιστολή στον W. Borgius, 25.1.1894 (MEW 39, 206).

39. Βλ. Επιστολή στο Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 465).

40. Βλ. Επιστολή στον Joseph Bloch, 21/22.9.1890 (MEW 37, 463). Πρβλ. επιστολή στον W. Borgius, 25.1.1894 (MEW 39, 206).

41. Βλ. Louis Althusser, "Contradiction et surdétermination", In: *Pour Marx*, σσ. 87-128. - "Soutenance d' Amiens", In: *Positions*, σσ. 138-151.

42. Karl Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Frankfurt/Wien 1966, σ. 122.

43. Βλ. Richard Sorg, *Ideologietheorien. Zum Verhältnis von gesellschaftlichem Bewusstsein und sozialer Realität*, Kiepenheuer u. Witsch, Köln 1976, σσ. 52-53.

44. Βλ. Theodor Geiger, "Ideologie und Werturteil", In: Kurt Lenk (Hrsg.), *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Luchterhand Verlag, Darmstadt u. Neuwied 1976, σ. 185.

45. *Grundlagen des historischen Materialismus*, Autorenkollektiv, Dietz Verlag, Berlin 1976, σσ. 648-651.

46. 'Οπ. π., σ. 651.

47. Βλ. Paul Ricoeur, *Du texte à l' action. Essais d' herméneutique II*, Edit. du Seuil, Paris 1986, σ. 382.

48. Δύο χαρακτηριστικά κείμενα:

"Dieser ganze Schein, als ob die Herrschaft einer bestimmten Klasse nur die Herrschaft gewisser Gedanken sei, hört natürlich von selbst auf, sobald die Herrschaft von Klassen überhaupt aufhört, die Form der gesellschaftlichen Ordnung zu sein, sobald es also nicht mehr nötig ist, ein besonderes Interesse als allgemeines oder der "das Allgemeine" als herrschend darzustellen" (*Die deutsche Ideologie*, όπ. π., II 57).

"Der religiöse Widerschein der wirklichen Welt kann überhaupt zur verschwinden, sobald die Verhältnisse des praktischen Welttagslebens den Menschen tagtäglich durchsichtin vernünftige Beziehungen zueinander und zur Natur darstellen. Die Gestalt des gesellschaftlichen Lebensprozesses, d.h. des materiellen Produktionsprozesses, streift nur ihern mystischen Nebelschleier ab, sobald sie als Produkt frei vergesellschafteter Menschen unter deren bewusster plammassiger Kontrolle steht" ("Der Fetischcharakter der Ware und sein Geheimnis", *Das Kapital* τ. I, όπ. π., IV 57).

49. Η *Γερμανική Ιδεολογία* διακρίνει ανάμεσα στον αφηρημένο στοχασμό (Spekulation) — τυπική μορφή του οποίου είναι η φιλοσοφία, και την «πραγματική, θετική επιστήμη» (wirkliche, positive, Wissenschaft). Από τη στιγμή που υπερισχύει η επιστήμη, η φιλοσοφία χάνει το λόγο και το χώρο ύπαρξής της (Existenzmedium)· στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να αντικατασταθεί από μια «σύνωση των πιο γενικών αποτελεσμάτων που συνάγονται από τη θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης» (Όπ. π., II 24).

50. Βλ. Perry Anderson, *Sur le marxisme occidental*, Fr. Maspero, Paris 1977, σ. 117.

51. *Positions*, σ. 98.

52. 'Οπ. π., II 23.

53. *Positions*, σ. 99.
54. *Aut.*, σ. 100.
55. *Aut.*
56. *Aut.*
57. "Im Es findet sich nichts, was der Zeitvorstellung entspricht, keine Anerkennung eines zeitlichen Ablaufs und, was höchst merkwürdig ist und seiner Würdigung im philosophischen Denken wartet, keine Veränderung des seelischen Vorgangs durch den Zeitablauf». (*Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 31. Vorlesung, In: Sigmund Freud, *Studienausgabe*, S. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1969 κ.ε., I 511). - Άλλες αναφορές στον «άχρονο» χαρακτήρα του ασυνειδητού: *Aus den Anfängen der Psychoanalyse*, S. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1950, σ. 178 (Manuskript M). - *Zur Einführung des Narzissmus*, Studienausgabe, III 63 σημ. 1. - *Die Traumdeutung*, όπ. π., II 550. - *Das Unbewusste*, όπ.π., III 145-146. - *Jenseits des Lustprinzips*, όπ.π., III 238. - *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Fischer Bücherei, Frankfurt a/Main 1970, σ. 229 σημ. 1.
58. *Positions*, σσ. 100-101.
59. *Pour Marx*, σ. 240.
60. *Aut.*
61. *Pour Marx*, σσ. 240-241. - *Positions*, σσ. 101-105.
62. *Pour Marx*, σ. 240. - *Positions*, σ. 104.
63. *Pour Marx*, σ. 241.
64. Βλ. S. Freud, *Das Unbewusste*, Studienausgabe, III 149-150. - *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, όπ. π., V 129 σημ. 2.
65. Η αλτουσεριανή εκδοχή του φαντασιακού (*imaginaire*), που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο Freud, δεν έχει καμιά συγγένεια με τη χρήση του όρου αυτού στον Καστοριάδη. Σύμφωνα με τις διευκρινίσεις του ίδιου, η δική του εκδοχή του φαντασιακού δεν συνδέεται με τις ψυχαναλυτικές ερμηνείες του "image de...", που σημαίνει κατ' ουσία αντικατοπτρισμός, αντανάκλαση, είδωλο. Για τον Καστοριάδη, το φαντασιακό είναι "creatio ex nihilo". Και προσθέτει: «Το φαντασιακό για το οποίο μιλώ, δεν είναι εικόνα πινός. Είναι δημιουργία ακατάπαυστη και ουσιαστικά *ακαθόριστη* (δημιουργία κοινωνικοϊστορική και ψυχική) μορφών/εικόνων, βάσει των οποίων και μόνο μπορεί να τεθεί θέμα πινός. Ό,τι αποκαλούμε «πραγματικότητα» και «ορθολογικότητα» αποτελούν έργο του» (C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la société*, Edit. du Seuil, Paris 1975, ss. 7-8 - Ελλ. μετάφραση: *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Εκδ. Ράππα, Αθήνα 1981, σ. 14). Θα πρέπει ίσως να συνδέσουμε το φαντασιακό του Καστοριάδη με την καντιανή έννοια της *παραγωγικής φαντασίας* (*produktive Einbildungskraft*), που «φτιάχνει μια άλλη φύση από το υλικό που της δίνει η πραγματική» (*Kritik der Urteilkraft*, παρ. 49. In: Im. Kant, *Werke in sechs Banden*, hrsg. von Wilhelm Weischedel, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975, II 414).
66. *Positions*, σσ. 102-103.
67. *Pour Marx*, σσ. 238-239.
68. *Positions*, σ. 111.
69. βλ. Perry Anderson, όπ. π., σσ. 117-119.
70. *Pour Marx*, σ. 239.

71. ΑΥΤ.

72. *Positions*, σσ. 110-122: "L' idéologie interpelle les individus en sujets".

73. ΑΥΤ., σσ. 105-109: "L' idéologie a une existence matérielle".

74. "Il n'est de sujets que par et pour leur assujettissement" (ΑΥΤ., σ. 121).

75. ΑΥΤ., σ. 105.

76. ΑΥΤ., σσ. 106 κ.ε.

77. ΑΥΤ., σ. 107.

78. ΑΥΤ., σ. 108.

79. "In der Praxis muss der Mensch die Wahrheit, i.e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des Denkens - das von der Praxis isoliert ist - ist eine rein *scholastische Frage*" (Karl Marx, όπ. π., II 1).

80. "Im Gegensatz zu dem Marxschen Begriff, der das Verhältnis des Menschen zu sich und seiner Arbeit in der kapitalistischen Gesellschaft bezeichnet, ist die *künstlerische Entfremdung* das bewusste Transzendieren der entfremdeten Existenz - ein "höheres Niveau" oder vermittelte Entfremdung. Der Konflikt mit der Welt des Fortschritts, die Negation der Ordnung des Geschaffts, die antibürgerlichen Elemente in der bürgerlichen Literatur und Kunst gehen weder auf den ästhetischen Tiefstand dieser Ordnung zurück noch auf romantische Reaktion - die sehnsuchtsvolle Weihe einer verschwindenden Zivilisationsstufe" (H. Marcuse, *Der eindimensionale Mensch*, Luchterhand Verlag, Newied u. Berlin 1972, σσ. 79-80). - Για μια ευρύτερη θεώρηση της τέχνης σε συνάρτηση με το πρόβλημα της ιδεολογίας, βλ.: Όπ. π., σσ. 76-102: "Der Sieg über das unglückliche Bewusstsein: repressive Entsublimierung". - *Triebstruktur und Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1977, σσ. 140-157: "Phantasie und Utopie". - *Konterrevolution und Revolte*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1973, σσ. 95-148: "Kunst und Revolution". - *Die Permanenz der Kunst. Wider eine bestimmte marxistische Ästhetik*, Carl Hanser Verlag, München/Wien 1977. - *Gespräche mit Herbert Marcuse*, hrsg. von Jürgen Habermas u.a., Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/Main 1978, σσ. 39-49.

81. *Ideologie und Utopie*, σσ. 36 κ.ε.

82. ΑΥΤ., σσ. 60-64.

83. *Positions*, σ. 111.

84. Για τις σχέσεις ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας, βλ. Jakob Barion, *Ideologie, Wissenschaft, Philosophie*, Bouvier Verlag, Bonn 1966, σσ. 47 κ.ε. - Του ίδιου, *Was ist Ideologie?*, Bouvier Verlag, Bonn 1974, σσ. 64 κ.ε.

Το σύνδρομο του γραφειοκρατισμού σε τρεις παραλλαγές

*Πανταζής Τερλεξής**

Ιδεοτυπική απεικόνιση του γραφειοκρατισμού

Ανάμεσα στις βασικές αρχές της σύγχρονης επιστημολογικής προβληματικής κυρίαρχη είναι η άποψη ότι η επιστημονική παρατήρηση προχωρεί στη μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας, με τη βοήθεια υποκειμενικών, νοηματικών κατασκευών και «μεσοβεληνεκών» αναλυτικών μεθοδεύσεων. Η εποχή των υψιπετών κοινωνικών θεωριών και της μιας καθολικής Αλήθειας, σβήνει με την απώλεια του Θεού (και της Μοίρας). Η σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη, όπως και η κοινωνική πρακτική ασχολούνται συνεπώς με την «εφεύρεση» ή την κατασκευή «αντικειμενικών νόμων», που διέπουν τις υποκειμενικές αντιλήψεις περί τα κοινωνικά αντικείμενα.

Σκοπός έτσι κάθε νοηματικής εννοιολόγησης και κάθε ιδεατής καταγραφής των κοινωνικών φαινομένων, όπως θα δείξει ο Μαρξ και θα προσδιορίσει αργότερα ακριβέστερα ο Βέμπερ, δεν είναι πια η πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας, με την έννοια ενός «ειδώλου στον καθρέφτη». Η προσοχή μας συγκεντρώνεται στην επισημάνση και την απομόνωση των ιδιαίτερων εκείνων χαρακτηριστικών ενός κοινωνικού φαινομένου, που έχουν αποφασιστική σημασία και για το ίδιο το φαινόμενο και για το «κοινωνικό οικοσύστημα» μέσα στο οποίο εμφανίζεται. Φτάνουμε στο σκοπό αυτό με τη σμίκρυνση των ασήμαντων και την μεγέθυνση των σημαντικών στοιχείων, ιδιοτή-

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

τών, χαρακτηριστικών μιας κοινωνικής σχέσης, ενός γεγονότος ή ενός θεσμού.

Οι τρεις παραλλαγές του γραφειοκρατικού συνδρόμου που ακολουθούν, διαμορφώνονται νοηματικά μέσα σ' αυτό το ιδεατό σκηνικό. Πρόκειται για τρεις διαδοχικές νοηματικές απεικονίσεις, για τρεις πραγματικές γωνίες του ίδιου φαινομένου. Και στις τρεις αυτές εκφάνσεις η προσοχή μας επικεντρώνεται στην επισήμανση των στοιχείων εκείνων που κυρίως το χαρακτηρίζουν, χωρίς όμως να το απομονώνουν ούτε από τα αίτια που το παράγουν, ούτε από τις συνέπειες που το δικαιολογούν.

Πρώτη παραλλαγή: Η υλικότητα του φαινομένου

1. Η «αυστηρητική» σκέψη της εποχής μας αποστρέφεται τις ριζοσπαστικές αλλαγές και τις απότομες ανακατατάξεις. Η σύγχρονη οργανωτική λογική απεχθάνεται τις βαθιές και ξαφνικές μεταλλαγές των ζωτικών στοιχείων του συστήματος. Γι' αυτό και το σύγχρονο πνεύμα του συντηρητικού, δεν έχει τόσο την έννοια της αντίδρασης γενικά σε οποιαδήποτε αλλαγή, όσο την έννοια των ηλεγμένων προσαρμοστικών, μεταρρυθμιστικών ανιχνεύσεων. Η σκοπιμότητα των επιτελικών παρεμβάσεων επικεντρώνεται στη διατήρηση και, στην καλύτερη περίπτωση, βελτίωση αυτού που υπάρχει.

2. Το μέλλον συλλαμβάνεται σαν προέκταση του παρελθόντος με τη διαμεσολάβηση του παρόντος. Η φαντασία μ' αυτό τον τρόπο πανιδεύεται πολλές φορές στις αόρατες επιταγές της παράδοσης. Οι αλλαγές ή οι καινοτομίες μέσα σ' αυτό το πνεύμα παίρνουν προσημαστικό, διορθωτικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και οι μεταβολές που επιχειρούνται μέσα στους ή από τους θεσμοθετημένους διαύλους παρεμβάσεων, καταλήγουν — όπου δεν αποβλέπουν — στον αποτελεσματικότερο έλεγχο των κανονιστικών κωδικών και την αποδοτικότερη χρήση των εξουσιαστικών μηχανισμών (τυπική ορθολογικότητα) που ήδη υπάρχουν.

3. Η υπερβολική εμπιστοσύνη στην εξειδικευμένη γνώση, οδηγεί στην κατάτμηση και τελικά τη συντριβή της καθολικής ουσίας του ανθρώπινου προσώπου. Η εξειδικευμένη κρίση καταλήγει στην υποποστασιοποίηση από τις κυρίαρχες συνθήκες. Υποτιμάται μ' αυτό τον τρόπο η «λογική των μαζών». Αμφισβητείται η «δικιότητα» και λογικότητα της συλλογικής κρίσης. Για κάθε πρόβλημα υπάρχει πάντα ένας ειδικός. Για κάθε ανάγκη, μια θεσμοθετημένη οργάνωση και μια αρμόδια υπηρεσία. Για κάθε κοινωνική λειτουργία, μια αντίστοιχα

θεσμοθετημένη κοινωνική δομή. Διάχυτη είναι η αντίληψη ότι τα τεχνοκρατικά επιτελεία της κοινωνικής μηχανικής μπορούν κάλιστα να επιτύχουν τα πάντα: από τη συγκράτηση του πληθωρισμού ως την εθνική ανεξαρτησία. Στο μεταξύ, φαλκιδεύεται η εμπειρία των μαζών και υπονομεύεται η λογική του «κοινού» ή «μέσου» ανθρώπου. Για την κάθε αποτυχία ή παρέκκλιση δεν φταίει το σύστημα, αλλά η καχυποψία ή η ανυπακοή μας σ' αυτό. Ευθύνεται η ανικανότητά μας να ακολουθήσουμε πιστά τους τεχνολογικούς κώδικες και την επιστημολογική λογική. Φταίει ο «ανθρώπινος παράγοντας» που παρεμβάλλεται στην αντικειμενική και αλάνθαστη λειτουργία της υπολογιστικής μηχανής. Το λάθος βρίσκεται πάντα στην «ανθρώπινη παρεμβολή», στην τροφοδότηση, ποτέ στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Τα λάθη του ανθρώπινου μυαλού είναι μοιραία. Τα λάθη της υπολογιστικής μηχανής είναι ανθρώπινα.

4. Ευαισθησίες σε θεωρητικές ερμηνείες και κοινωνικές πρακτικές στηρίζονται σ' ένα δηλωμένο ή υποδόριο ελιτισμό ή εκθειάζουν και υποθάλπτουν την αναγκαιότητά του. Η επέκταση του ορθολογισμού καταλήγει έτσι να αντιπαρά τίθεται στη χαρισματική προσωπικότητα και την κουλτούρα της προσωπολατρίας.

5. Στη λογική της ανάπτυξης κυριαρχεί το πρόσταγμα της ποσότητας. Η αποδοτικότητα ταυτίζεται με τη μεγιστοποίηση, την αύξηση του μεγέθους, του χώρου, της ποσότητας, του όγκου. Οι αριθμοί εμφανίζονται λιγότερο σαν εργαλειακά στοιχεία — μέσο λογισμού ή μέτρο της ποσότητας — και περισσότερο σαν πνευματική ουσία και κατάσταση πνεύματος — μέτρο ποιότητας και αισθησιακής ικανοποίησης. Επιστρέφουμε έτσι στη Χομπσιανή εξίσωση: σκέψη=αριθμηση. Οι αναπτυξιακές πολιτικές αποπολιτικοποιούνται, κάτω από τις νοηματικές ετικέτες και τα επιστημολογικά επιχειρήματα του «τέλους των ιδεολογιών». Ο διπλασιασμός των αριθμών μετατρέπεται σε κριτήριο προσωπικής επιτυχίας και συλλογικής προόδου. Εδραιώνεται μ' αυτό τον τρόπο ο πολιτισμός της ποσότητας σε βάρος του πολιτισμού της ποιότητας. Το εμποροκρατικό πνεύμα του *πάντα περισσότερα* του Φρανσουά ντε Κλοζέ, αποδίδει αυτή την τάση που διεισδύει σ' όλες τις τάξεις και σ' όλα τα στρώματα της σημερινής κοινωνίας.

6. Υπερβολική έμφαση δίνεται στην ιδέα της συστημικής (μηχανιστικής) λογικής και της λειτουργικής (οργανισμικής) αναγκαιότητας. Το προσωπικό συμφέρον της ομάδας, γίνεται σκοπός της απρόσωπης συλλογικότητας. Το άτομο εντάσσεται στο σύνολο σαν μόριο ενός σύμπαντος, νομοτελειακά δομημένου, επιστημονικά αρθρωμένου και γι' αυτό απρόσβλητο από την ανθρώπινη παρέμβαση. Η ατομική πρωτοβουλία, η συνειδησιακή ιδιαιτερότητα και η ιδωματοική έ-

ξαρση, θεωρούνται τάσεις αντίπαλες και στάσεις αντικοινωνικές και γι' αυτό εξαρθρώνονται. Καταπιέζεται και ελαχιστοποιείται ο υποκειμενισμός. Το άτομο μετατρέπεται σε απλό κρίκο μιας συνεκτικής αλυσίδας θεσμών ή σε ιμάντα μονόδρομης μεταβίβασης ιεραρχημένων εντολών, που εκτοξεύονται πάντα από τα «πάνω» προς τα «κάτω».

7. Οι παρορμήσεις, οι ενοράσεις και οι φαντασιακές σημασιοδοτήσεις περνούν μέσα από αόρατα, αλλά αυστηρά ελεγχόμενα κανάλια καθεστωτικής/ηγεμονικής διαλογής. Η πνευματική δημιουργία (και οι φορείς της) είναι εσωστρεφής και ετεροκατευθυνόμενη. Η λαϊκή δήθεν κουλτούρα μετατρέπεται σε πηδαλιουχούμενη εμπορική δραστηριότητα, ένα πράγμα-εμπόρευμα στα χέρια πανίσχυρων μονοπωλιακών (κλειστών) διευθυντηρίων.

8. Τα εκπαιδευτικά συστήματα και η φιλοσοφία που τα στηρίζει, αποβλέπουν στην προετοιμασία κατόχων προδιαγεγραμμένων ρόλων. Αναπτύσσονται οι αντίστοιχες μεθοδεύσεις επιλογής προσωπικού για την πιστή εκτέλεση αυτών των ρόλων. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα κωδικοποιούν στάσεις και συμπεριφορές και προσδιορίζουν σφαίρες καθηκόντων και υπευθυνότητας, σ' ένα πνεύμα άκρατου ανταγωνισμού, με σκοπό να ταυτίσουν το ρόλο με το πρόσωπο. Η χειραφέτηση μ' αυτό τον τρόπο αντικαθιστά την κοινωνικοποίηση.

9. Πολυμορφία, πολυφωνία, πλουραλισμός δεν προλαβαίνουν (και δεν προορίζονται) να μπουν στην τροχιά των ποιοτικών μετασχηματισμών. Παραμένουν στην επιφάνεια με πολωτικές-παραμορφωτικές επιπτώσεις πάνω στις κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Δεν αναπτύσσουν τις φυγόκεντρες δυνάμεις του εξουσιασμού. Επικεντρώνονται στον ένα ηγεμονικό σκοπό, εργάζονται για τη μια σκόπιμη ή κυρίαρχη αλήθεια. Η λειτουργία τους παραμένει οριακή και προπάντων απόλυτα ελεγχόμενη από την «οικονομία» του συστήματος. Αφήνονται ν' αναπτυχθούν, μόνο με την προϋπόθεση ότι συμβάλλουν στη σταθερότητα του συστήματος. Προωθούνται μόνο εφόσον συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας δυναμικής εξισορρόπησης. Κατά βάση το σύστημα απεχθάνεται την αναρχία. Καταπνίγει κάθε τάση ετερομορφισμού ή μοναδικότητας. Διαμορφώνεται έτσι, και όταν ακόμη δεν επιδιώκεται ο κομφορμισμός και η μαζικότητα. Οι κοινωνικές σχέσεις καταλήγουν σε μονοδιάστατα κυκλώματα, με επίκεντρο την εξουσιαστική αντίληψη της ανθρώπινης δια(-και συμ-)βίωσης.

10. Συγκεντροποίηση της ατομικής δράσης και της συλλογικής οργάνωσης στα πλαίσια και με την μεθόδευση ενός ηγεμονικού σχεδιασμού (με ή χωρίς προγραμματισμό). Το σχέδιο παραγωγής — τόσο στο επίπεδο της μεμονωμένης επιχείρησης, όσο και στο επίπεδο ολόκληρης της οικονομίας — αποκτά απόλυτη αξία. Η νομιμο-

ποίηση της στάσης, και η δικαιολόγηση της πράξης περνάει, άμεσα ή έμμεσα, από ελεγχόμενες απ' αυτό κοινωνικές παραφυάδες. Αντί να κυριαρχεί η διαπραγματευτική νομιμότητα της «αγοράς», νομιμοποιείται η κυριαρχική υλικότητα της διοικητικής επιταγής. Η αξιολόγηση, η καταξίωση και η επιβεβαίωση, μετατρέπονται σε μόνιμες κυριαρχικές σχέσεις, που αναπαράγονται αυτόνομα και συστημικά, μέσα στα πλαίσια του ηγεμονικού πάντα σχεδίου. Οι κοινωνικές διευθετήσεις και οι οργανωτικές θεσμοθετήσεις στηρίζονται στο διχοτομικό σχήμα, ανώτερος/κατώτερος, προϊστάμενος/υφιστάμενος, διοικών/διοικούμενος, διευθυντής/εκτελεστής, υπεύθυνος/ανεύθυνος, εξειδικευμένος/ανειδικευτος.

11. Ιδιωτισμός και μαζοποίηση γίνονται «αντιθετικές συγγένειες». Ο συνδυασμός, αν δεν προϋποθέτει, οπωσδήποτε όμως καταλήγει σε γραφειοκρατικές διαμεσολαβήσεις. Καταμερισμός (κατακερματισμός) της εργασίας και παράλληλα συντονισμός (ομοιογενοποίηση) της εκτεταμένης λεπτομερειακής δραστηριότητας. Η ατομική διάσπαση και η οργανωτική συνένωση μετατρέπονται σε συστατικά στοιχεία κάθε διευθυντικής και παραγωγικής διαδικασίας.

12. Καλλιεργείται η εντύπωση ότι η τεχνολογία και η κοινωνική τεχνοδομή που τη συνοδεύει, φέρνουν μέσα τους ως συστατικό στοιχείο την κυριαρχία. Δεν είναι δηλαδή η κυριαρχία που επιβάλλεται μέσα από τη χρήση της τεχνολογίας (με την έννοια της κοινωνικής οργάνωσης, της παραγωγικής διαδικασίας που στηρίζεται στην τεχνολογία) αυτό που οδηγεί τελικά σε μια εξορθολογισμένη αυταρχική κοινωνία. Είναι η κυριαρχία που εμπεριέχεται στην ίδια την ουσία της τεχνολογίας. Αυτή όμως η εντύπωση και η ανάλογη στάση που υιοθετείται, βοηθάει την προσαρμοστικότητα των ατόμων σε κυρίαρχα αλλοτριωτικά συστήματα κοινωνικής εξέλιξης, που δικαιολογούν κι αναπαράγουν την ιεραρχία και το σεβασμό, σε μια μοιραία εξελικτική τάξη πραγμάτων.

Δεύτερη παραλλαγή: Η «σκοπιμότητα» του συνδρόμου

- Εξατομίκευση, με σκοπό τη συντριβή των ετεροτήτων.
- Κατάτμηση, με σκοπό την ολοκλήρωση.
- Κατακερματισμός και διάσπαση, με σκοπό την επανένταξη και τη συσσωμάτωση.
- Λεπτομερειακός προσδιορισμός της παραγωγικής μονάδας, με σκοπό την εδραίωση του Τεϋλορισμού.

- Λειτουργική αποκέντρωση, με σκοπό τη συντονίζουσα αρχή.
- Έμμεση συμμετοχικότητα, με σκοπό την εντολή της αντιπροσωπείας.
- Αντιπροσωπευτικότητα, με σκοπό τη διαμεσολάβηση.
- Πολιτική δι' αντιπροσώπου, με σκοπό την ετεροκατεύθυνση.
- Διάκριση ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο, με σκοπό την τεχνική αντιπαράθεση.
- Συντεχνιακή αντιπαράθεση, με σκοπό τη σολομώντια δικαιοσύνη.
- Εταιρικός καταναγκασμός, με σκοπό τη συλλογική εξάρτηση.
- Διάκριση ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο, με σκοπό τη θεσμική επιβολή της χειραφετητικής πράξης.
- Ανωνυμία με σκοπό τη μαζοποίηση.
- Διαδικαστικές θεσμοθετήσεις, με σκοπό την ατροφία της προσωπικής βούλησης.
- Επέκταση της νομικής σκέψης, με σκοπό την εδραίωση της αφηρημένης, απρόσωπης ρύθμισης.

Τρίτη παραλλαγή: Η αντιθετικότητα της οργάνωσης

<i>Γραφειοκρατική τάξη και εξουσιαστική ιεράρχηση</i>	<i>Μη γραφειοκρατική σχέση και κοινωνική οργάνωση</i>
Διατεταγμένη τάξη	Τυχαία διάταξη
Κεντρομόλες κοινωνικές δυνάμεις	Κεντρόφυγες κοινωνικές τάσεις
Κατηγοροποίηση -επιμεριστικότητα	Συνθετικότητα -ολικότητα
Διαδικαστικές παρεμβάσεις	Ουσιαστική δράση
Ανωνυμία	Επωνυμία
Αφηρημένη συσχέτιση	Συγκεκριμένη σχέση
Περιορισμένη, λεπτομερειακή ενέργεια	Ολόπλευρη, ολοκληρωμένη δράση
Υπολογισμός	Μοραλισμός
Φορμαλισμός	Ιδιαιτερότητα
Γραφή	Ομιλία
Προσταγή	Διάλογος

Εξαρτημένος (υπ-αλληλικός) λόγος	Ανεξάρτητος (επ-αλληλικός) διάλογος
Μονοκρατισμός	Πολυκρατισμός
Μαζικότητα	Εξατομισμός
Καταμερισμός και μονιμότητα θέσεων	Εναλλαγή και προσωρινότητα ρόλων
Κομφορμισμός	Ατομικότητα
Συναισθηματική ουδετερότητα	Συναισθηματική φόρτιση
Κατακερματισμένη συνείδηση	Ολοκληρωμένη συνείδηση
Ιδιοτέλεια	Αυτοτέλεια
Απαισιοδοξία-αυτοσυγκράτηση	Αισιοδοξία-αυθορμητισμός
Ετεροδιάθεση	Αυτοδιάθεση
Ετεροκινούμενη συνείδηση	Αυτοκινούμενη συνείδηση
Ετεροδιαχείριση	Αυτοδιαχείριση
Μονοδιάστατος (οργανωτικός) άνθρωπος	Πολυδιάστατος (κοινωνικός) άνθρωπος
Αφηρημένη και εξαρτημένη οργανωτικότητα	Συγκεκριμένη και αυτόνομη συλλογικότητα
Επιμερισμός και μερικότητα	Ολοκλήρωση και συμπληρωματικότητα
Ισοπεδωτική κατάταξη	Ισοτιμητική διάταξη
Πυραμοειδής κλιμάκωση ελέγχου	Οριζόντια παράταξη υπευθυνοτήτων
Κατασταλτικός νόμος	Προληπτικός σχεδιασμός
Νομική διασφάλιση	Προσωπική υπεράσπιση
Κεντρική καθοδηγητική αρχή	Τοπική αυτοδιεύθυνση
Ομοιογενοποίηση λειτουργιών	Ανομοιογένεια λειτουργιών
Ποσοτική καταγραφή	Ποιοτική αποτίμηση
Διαμεσολαβητική παρέμβαση	Αδιαμεσολάβητη δράση
Επαγγελματισμός	Ερασιτεχνισμός

Μυστικότητα	Διαφάνεια
Αποχική πολιτική συμπεριφορά (απολιτικότητα)	Συμμετοχική πολιτική δράση (πολιτικότητα)
Ατομική (μαζική) παθητικότητα	Προσωπική (υποκειμενική) ενεργητικότητα
Ειδικo-κρατία	Δημο-κρατία
Καταναγκαστικός (κρατικός) κορπορατισμός	Εθελοντικός (κοινωνικός) συνεταιρισμός
Υπεροχή της πολιτικής κοινωνίας (Κράτος)	Υπεροχή της κοινωνίας των ιδιωτών (Κοινότητα).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Albow Martin, *Bureaucracy*, London, Macmillan, 1985.
- Αντόρνο, Λόβενταλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1984.
- Badie Bertrand, Birnbaum Pierre, *Sociologie de l'Etat*, Paris, 1979.
- Βέλτσος Γιώργος, *Για την Επικοινωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1985.
- Bendix Reinhard, Lipset M.S. (ed.), *Class, Status and Power*, London, 1973.
- Bonish A. και Reichelt D., *Αστικές Θεωρίες για την Κοινωνία και την Πραγματικότητα*, Αθήνα, Ιδεολογική Πάλη (χ.χ.).
- Bookchin Murray, *Προς μία Αποτελεσματική Τεχνολογία*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιογραφία, 1979.
- Burnham T., *Η Επανάσταση των Διευθυντών*, Αθήνα, Κάλβος, 1970.
- Cardan P., *Το Επαναστατικό Κίνημα στον Καπιταλισμό*, Αθήνα, Πρά-ξη, 1972.
- Cohen Stanley, "The Deeper Structure of Law, or Beware of the Rulers Bearing Justice", *Contemporary Crisis*, No. 8, Jan. 1984.

- Connolly William (ed.), *Legitimacy and the State*, Oxford, Basil Blackwell, 1984.
- Cox A., Furlong P., Page E., *Power in Capitalist Societies*, New York, St. Martin's Press, 1985.
- Crozier Michel, *Bureaucratic Phenomenon*, London, Tavistock, 1964.
- Eisenstadt S., *The Political Systems of Empire: The Rise and Fall of Historical Bureaucratic Societies*, New York, The Free Press, 1969.
- Ellul Jacques, *The Technological Society*, New York, Alfred A. Knopf, 1970.
- Etzioni Amitai, *A Comparative Analysis of Complex Organization*, New York, The Free Press, 1975.
- Etzioni Halevy Eva, *Bureaucracy and Democracy*, London, Routledge and Kegan Paul, 1983.
- Φεραγιόλι Λουίτζι, *Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της Πολιτικής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985.
- Fischer Frank and Sirianni Carmen, *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*, Philadelphia, Temple University Press, 1984.
- Foucault M., *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, Αθήνα, Εξάντας, 1987.
- Gessurg J., *After Industrial Society: The Emerging Self-Service*, London, 1978.
- Goodsell T. Charles, *The Care for Bureaucracy*, Chatham, N.J., Chatham House Publishers, 1973.
- Gouldner W. Alvin, *Partners of Industrial Bureaucracy*, New York, The Free Press, 1954.
- Gramsci Antonio, *Οι Διανοούμενοι*, Αθήνα, Στοχαστής, 1972.
- Gregory Derek and Urry John (eds), *Social Relations and Spatial Structures*, London, Macmillan, 1985.
- Hayek F. A. *Road to Serfdom*, London, Routledge and Kegan Paul, 1944.
- Habermas Jürgen, *The Technology and Science as Ideology*, Boston, Beacon Press, 1971.
- , *Legitimation Crisis*, London, Heinemann, 1976.

- Heller Agnes, *Για ν' Αλλάξουμε τη Ζωή*, Αθήνα, Ηράκλειτος, 1984.
- Hughs Stuart H., *Consciousness and Society*, New York, Vintage Books, 1977.
- Irving Howe (ed.), *Beyond the Welfare State*, New York, Schoken Books, 1982.
- Kakabadse A. and Parkench., *Power, Politics and Organisations*, New York, John Wiley and Sons, 1984.
- Καστοριάδης Κ. *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Αθήνα, Ράππας, 1981.
- , *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, Αμφορέας, 1978.
- Kolakowski L., *The Socialist idea: a Reappraisal*, London, Avar-tet, 1977.
- Kranz Harry, *The Participatory Bureaucracy*, Mass. D.C. Health and Co. 1976.
- Κωστόπουλος Τ. *Εισαγωγή στη Θεωρία της Νομοκρατικής Κοινωνίας*, Αθήνα (αυτοέκδοση), 1983.
- Lapalombara Joseph, *Bureaucracy and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- Λεφόρτ Κλοντ, *Τι είναι η Γραφειοκρατία*; Θεσσαλονίκη, Εκδοτική Ομάδα, 1985.
- Marcuse Herbert, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1971.
- , *Το Τέλος της Ουτοπίας*, Αθήνα, Ύψιλον, 1985.
- McNall G. Scott and Hegedus Andras, *Socialism and Bureaucracy*, New York, St. Martin's Press, 1976.
- Mansfield Harrey, "On the Impersonality of the Modern State" στο *American Political Science Review*, Vol. 77, No. 4, 1983.
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988.
- Menninger C. David, "Political Dislocation in a Technical Universe", *The Review of Politics*, Vol. 42, No 1, Jan. 1980.
- Mills C. Wright, *Οι χαρτογιακάδες*, Αθήνα, Κάλβος, 1970.
- Mommsen W., *The Age of Bureaucracy*, New York, Harper and Row, 1974.

- Mosca Gaetano, *The Rulling Class*, New York, Macgraw-Hill, 1939.
- Nachmias David and Rosenbloom H. David, *Bureaucratic Government*, New York, St. Martin's Press, 1980.
- Niskanen A. William, *Bureaucracy and Representative Government*, Chicago, Aldine, Atherton, 1971.
- O'Connor J., *The Corporation and the State*, New York, Harper Colophon, 1974.
- , *Accumutation Crisis*, London, Basil Blackwell, 1986.
- Offe C., *Disorganised Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, Cambridge, Mass., M.I.T., 1985.
- Perez-Diaz M. Victor, *State and Civil Society*, London, Macmillan, 1978.
- Peters B. Guy, *The Politics of Bureaucracy*, New York, Longman, 1978.
- Popper Karl, *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι εχθροί της*, Αθήνα, Δωδώνη, 1980. (2 τόμοι)
- Πουλαντζάς Νίκος, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982.
- Rummel P. Ralph, *The Bureaucratic Experience*, New York, St. Martin's Press, 1977.
- Seleman, Graeme, *Class and Corporation*, Glasgow, Fondana, 1981.
- Sorman G. *Το Ελάχιστο Κράτος*, Αθήνα, Ροές, 1987.
- Σουήζυ Πωλ, *Ο σύγχρονος Καπιταλισμός*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1977.
- Strauss E., *The Rulling Servants*, London, George Allen and Unvin Ltd., 1961.
- Τερλεξής Πανταζής, *Max Weber και το Φάντασμα του Marx*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.
- , *Ο Γραφειοκρατικός Νόμος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.
- Thernborn G., *What Does the Ruling Class Do When it Rules?*, London, Verso, 1978.
- Thompson A. Victor, *Bureaucracy and Innovation*, Alabama, University of Alabama, 1969.
- Toffler Alvin, *Previews and Premises*, London, Pan Books, 1984.

Τρότακου Α., *Προδομένη Επανάσταση*, Αθήνα, Νέοι Στόχοι, 1972.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

—, *Κοινωνία και Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

Weber Max, *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Gutenberg, 1978.

—, *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen, Mohr, 1971.

Weiss H. Carol and Barton H. Allen, *Making Bureaucracy Work*, London, Sage, 1980.

Wilensky Harold, "The New Corporatism, Centralisation and the Welfare State", *Contemporary Political Sociology Series*, Richard Rose (ed.), Sage Publication Series No. 06-020, Volume 2, 1973.

Πολιτική Συμμετοχή: Από το Φιλελεύθερο Κοινωνικό Κράτος

*Νικόλαος Δρακάκης**

Θεωρώντας την πολιτική συμμετοχή ένα ανοικτό και πάντα επίκαιρο ζήτημα στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής αστικής δημοκρατίας, ξεκινάμε την προσπάθειά μας με μερικές γενικές, όσο και σύντομες, παρατηρήσεις-οριοθετήσεις του θέματός μας.

Εξετάζεται αρχικά η 'συμμετοχή' στη διάσταση μιας επιλεκτικής θεσμικής λειτουργίας στο χώρο της κοινωνικής συνθετότητας, καθώς και οι διαφορετικές έννοιες της 'μη-συμμετοχής' και της 'πολιτικής αποχής'.

Αναδεικνύεται το πρόβλημα της 'μη-συμμετοχής' κυρίως σε ένα ζήτημα εκδημοκρατισμού της κοινωνίας και του κράτους, στο μέτρο που το φαινόμενο της πολιτικής εξουδετέρωσης του 'πολίτη' συνοδεύει ολόκληρη την ιστορική διαδικασία εκσυγχρονισμού του αστικού κράτους.

Εξετάζεται στη συνέχεια η σχέση πολίτη-πολιτικής-κράτους στο φιλελεύθερο μοντέλο, καθώς και στα πλαίσια του σημερινού κοινωνικού κράτους, σε μια προσπάθεια εξακρίβωσης των βασικών διαφοροποιήσεων των περιεχομένων της πολιτικής συμμετοχής από την πρώτη μορφή κράτους στη δεύτερη.

A. Πολιτική συμμετοχή: ένα ανοικτό ζήτημα.

1. Η θεσμική πολιτική συμμετοχή ως επιλεκτική διαδικασία

Η θεσμοθετημένη πολιτική συμμετοχή δημοκρατικού τύπου, συγκροτείται σε ένα σαφές πλαίσιο 'συμμετοχικών' εξ ορισμού διαδι-

* ΕΜΥ Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

κασιών, ενώ ταυτόχρονα προσλαμβάνει τη διάσταση 'όριου' ποιοτικών διαχωρισμών μεταξύ 'πολιτικού' και 'μη-πολιτικού' πράττειν. Αποκλείεται συστηματικά μ' αυτό τον τρόπο, κάθε έκφραση και έκφραση του 'κοινωνικού' με πολιτική διάσταση που δεν προβλέπεται και δεν εμπίπτει στα δομικά όρια αντοχής/ανοχής του ιστορικά δεδομένου πολιτικού συστήματος.

Η δημοκρατική συμμετοχή μέσα από μια σταδιακή αλλοίωση των ιδεολογικών-πολιτικών της θεμελιώσεων και από μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των λειτουργιών της υπέρ του κράτους, (διαφοροποιήσεις ήδη αποκρυσταλλωμένες στη νομική-συνταγματική πραγματικότητα του φιλελεύθερου κράτους Δικαίου¹), όχι μόνο παύει να αντιπροσωπεύει μια «καθ' εαυτή» αξία για το κοινωνικό υποκείμενο, αλλά γίνεται, σήμερα περισσότερο παρά ποτέ, ένας από τους παράγοντες εξισορρόπησης του πολιτικού συστήματος².

Όμως, αν αυτές οι διαπιστώσεις μπορεί να αποτελέσουν μια λίγο-πολύ τεκμηριωμένη «καταγγελία» των περιεχομένων της θεσμικής συμμετοχής, εντούτοις έχουν περιορισμένη αναλυτική εμβέλεια σε ό,τι αφορά τη 'συμμετοχή' σαν ιδιαίτερο πλέγμα μηχανισμών. Είναι αλήθεια ότι οι συγκεκριμένες λειτουργίες και τα περιεχόμενα που προσλαμβάνει η πολιτική συμμετοχή στα πλαίσια του σύγχρονου κράτους, ακυρώνουν τη φιλελεύθερη εκείνη ιδεολογική προβολή που θεωρεί τη συμμετοχή σαν απλό εργαλείο στη διάθεση του πολίτη, ή γενικευμένο συνταγματικό δικαίωμα πολιτικού αυτοκαθορισμού των κοινωνικών υποκειμένων. Από την άλλη πάλι μεριά, η κριτική στη θεσμική συμμετοχή, που αρκείται στην απλή αντι-στροφή των όρων του προβλήματος, αποτελεί επίσης μια ελλιπή προσέγγιση του θέματος.

Με άλλα λόγια, δεν αρκεί να διατυπώνεται η άποψη ότι η 'συμμετοχή' αποτελεί ένα μηχανισμό του κράτους: όχι γιατί κάτι τέτοιο δεν αποδεικνύεται, αλλά γιατί η ίδια η απόδειξη αυτού του γεγονότος δεν μπορεί να συνίσταται στην απλή περιγραφή μιας, αξιωματικά, εργαλειακής σχέσης μεταξύ κράτους και μηχανισμών συμμετοχής. Μια τέτοια προσέγγιση δεν εξαντλεί τα ακριβή περιεχόμενα και τις ιδιαιτερότητες των λειτουργιών της θεσμικής πολιτικής συμμετοχής

1. Θα επανέλθουμε σε άλλο σημείο πιο διεξοδικά στα περιεχόμενα της πολιτικής συμμετοχής στα πλαίσια του φιλελεύθερου κράτους. Για μια εκτεταμένη σκιαγράφηση του θέματος βλέπε και Maurice Duverger, *Institutions politiques et droit constitutionnel I. Les grands systèmes politiques*, Paris, 1955.

2. Πάνω σ' αυτό βλέπε Achille Ardigò, *Crisi di governabilità e mondi vitali* Bologna, N. U. Cappelli, 1982, σ. 9-10.

και κυρίως δεν επιτρέπει την εξακρίβωση των αποτελεσμάτων της στο κοινωνικό στοιχείο.

Δεν πρέπει εξάλλου να διαφεύγει από την οπτική μας το γεγονός ότι αυτό που ονομάζουμε γενικά «πολιτική συμμετοχή θεσμικού τύπου» (εκλογική ή μη) δεν αποτελεί απλώς ένα πλαίσιο αφηρημένων προσδιορισμών της νομικο-ιδεολογικής «σφαίρας» του κράτους, που συγκροτεί ένα σύνολο πολιτικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη. Πέρα απ' αυτό, η θεσμική συμμετοχή δομείται (και εκφράζεται μέσα) από ένα σύνθετο και συχνά αντιφατικό πλέγμα θεσμών και μηχανισμών — όπως πολιτικά κόμματα, ιδιωτικές ενώσεις, σωματεία, οργανώσεις κ.ο.κ. — που δεν μπορούν να ανάγονται συλλήβδην σε κρατικούς διαχειριστικούς παράγοντες.

Θα πρέπει λοιπόν να αντιληφθούμε τη θεσμική πολιτική συμμετοχή στη διάσταση μιας σχετικά αυτόνομης «περιοχής», ένα σχετικά διαφοροποιημένο ανοικτό «υποσύστημα» του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι διασυνδέσεις των μηχανισμών της συμμετοχής με το συγκεκριμένο τύπο-κράτους θα πρέπει κατά συνέπεια να εξετάζονται, αναλύοντας τις σχετικά αυτόνομες λειτουργίες αυτών των μηχανισμών, σε μια προσπάθεια εξακρίβωσης της, κατά περίπτωση, λειτουργικότητάς τους ως προς το πολιτικό σύστημα.

Η σχέση του πολίτη με τους μηχανισμούς συμμετοχής, όπως ήδη αναφέραμε, δεν είναι εργαλειακή. Αλλά ούτε «εξωτερική» είναι η σχέση του δεδομένου συστήματος συμμετοχής με τις ευρύτερες διαδικασίες συγκρότησης της πολιτικής βούλησης του κοινωνικού υποκειμένου. Η συμμετοχή θεσμικού τύπου δεν αποτελεί ένα ανοικτό «δίαυλο» επικοινωνίας του πολίτη με το κράτος ή, έστω, ένα απλό μέσο πολιτικής έκφρασης μιας αυτοκαθοριζόμενης υποκειμενικότητας. Αντίθετα, όντας καθιερωμένο σύστημα, η συμμετοχή τείνει να ενσωματώνει σε μια δική της «λογική» την ίδια τη διαδικασία δόμησης της πολιτικής ταυτότητας και της πολιτικής διάστασης των κοινωνικών υποκειμένων.

Σ' αυτή την παρεμβατική της διάσταση η λειτουργία της συμμετοχής συγκροτείται κυρίως σε επιλεκτικές διαδικασίες. Από ένα σύνθετο κοινωνικό χώρο ετερογενών και αντίρροπων πολιτικών περιχομένων, προκρίνονται — για συμμετοχή — (δηλαδή για θεσμική άρθρωση και έκφραση), τα λειτουργικά ως προς το πολιτικό σύστημα στοιχεία του ή, οπωσδήποτε, τα μη ανταγωνιστικά/εναλλακτικά ως προς την ιστορική φόρμα του κράτους. Βέβαια, σε μια σειρά κατάλληλων/εξορθολογιστικών διεργασιών για τη λειτουργική ως προς το πολιτικό σύστημα αναδιάταξη των κοινωνικών στοιχείων, εμπλέκεται ένα ολόκληρο σύνολο μηχανισμών και θεσμών του κράτους. Ο Claus Offe βεβαιώνει ότι «σε κάθε πολιτικό σύστη-

μα μπορούν να διακριθούν αναλυτικά τουλάχιστον τέσσερα επίπεδα επιλογικών μηχανισμών θεσμικά καθιερωμένων: η δομή, η ιδεολογία, η διαδικασία και η καταπίεση»³. Μας ενδιαφέρει εδώ κυρίως η πρώτη: «κάθε πολιτικό-θεσμικό σύστημα διαθέτει μια ακτίνα δράσης νομικά και πρακτικά καθιερωμένη, που ορίζει ποιες ύλες και ποια δεδομένα μπορούν να αναχθούν σε αντικείμενο της κρατικής πολιτικής [...] η δομή κάθε πολιτικο-θεσμικού συστήματος μπορεί λοιπόν να περιγραφεί σαν ένας μηχανισμός αποκλεισμού θεσμικά ισχυροποιημένος, σαν ένα πρόγραμμα επιλογής που ορίζει προϋποθέσεις και βάζει φράγματα στην πολιτική δράση, καθορίζοντας ένα λίγο-πολύ στενό χώρο στον οποίο «η πολιτική» είναι δυνατή [...] μ' αυτό το νόημα, για παράδειγμα, η επιλεκτική μορφή των διακηρύξεων των βασικών δικαιωμάτων που εγγράφονται στα συντάγματα έγκειται σε ένα αρνητικό πρόγραμμα που δεικνύει τις ύλες με τις οποίες το πολιτικό σύστημα δεν καταπιάνεται»⁴.

Σημαντικό λοιπόν βάρος στις διαδικασίες μετάφρασης στοιχείων και δεδομένων του κοινωνικού (μετάφραση από την οποία θα εξαρτηθεί και η δυνατότητα της θεσμικής τους έκφρασης ή ο θεσμικός τους αποκλεισμός), έχουν οι ίδιοι οι νομικο-συνταγματικοί προσδιορισμοί των πλαισίων της πολιτικής συμμετοχής. Μ' αυτή την έννοια οι ίδιοι αυτοί προσδιορισμοί παίρνουν το χαρακτήρα ενός διττού επιλεκτικού προγραμματισμού: ποσοτικής πρόβλεψης της συμμετοχής από τη μια και ποιοτικής πρόληψης της από την άλλη.

2. Μη-συμμετοχή και αποχή

Οι λειτουργίες επιλογής των θεσμικών πλαισίων πολιτικής συμμετοχής, καθιερώνουν τους όρους «πολιτικής πρόκρισης» στοιχείων και δεδομένων του κοινωνικού, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και τον ταυτόχρονο προσδιορισμό της «μη-συμμετοχής» σαν ιδιαίτερου χώρου, ή σαν συγκεκριμένης διαδικασίας αποκλεισμού πολιτικών διαστάσεων του κοινωνικού διαφορετικών. Στο μέτρο που το σύγχρονο κράτος διεκδικεί την αποκλειστικότητα της συνολικής πολιτικής έκφρασης μιας εκλογικευμένης/ολοκληρωμέ-

3. Βλ. Claus Offe, *Lo stato nel capitalismo maturo*, Milano, ETAS LIBRI, 1977, σ. 134-135 (Ιταλική μετάφραση οκτώ μελετών και διαλέξεων του C. Offe της περιόδου 1969-1976, γύρω από τα δομικά προβλήματα του καπιταλιστικού κράτους).

4. Claus Offe ό.π., σ. 135. Η μελέτη αυτή του C. Offe με τίτλο *Klassenherrschaft und politisches System. Die Selektivität politischer Institutionen*, αποτελεί το τρίτο κεφάλαιο στο έργο του *Strukturprobleme des Kapitalistischen Staates* Frankfurt, Schrakp Verlag, 1972.

γονός της 'μη-συμμετοχής'⁸, αποχή και «μη-συμμετοχή» συνιστούν φαινόμενα με διαφορετικά περιεχόμενα και διαφορετικές προεκτάσεις. Η πολιτική (κυρίως εκλογική) αποχή συγκροτεί κατά βάση ένα πρόβλημα νομιμότητας για το πολιτικό σύστημα, στο βαθμό που η έκτασή της μπορεί να προκαλέσει σημαντικές αναστατώσεις στα λειτουργικά επίπεδα συμμετοχής, εμπλέκοντας σε διαδικασίες απονομιμοποίησης βασικούς θεσμούς του κράτους (όπως ο θεσμός της εκπροσώπησης, κοινοβούλιο, κυβέρνηση κ.ά.) ή έχει γενικότερες επιπτώσεις στην ελαστικότητα της πολιτικής αγοράς και στην αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας.

Η 'μη-συμμετοχή' αντίθετα, στο μέτρο που αποτελεί προϊόν μιας συστηματικής συμπίεσης του πλουραλισμού των κοινωνικών μερών και της συνθετότητας των πολιτικών τους περιεχομένων, θέτει μια σειρά ανοιχτών προβλημάτων γύρω από τη σχέση του 'κοινωνικού' με το 'πολιτικό' και καταγράφεται σαν γενικότερο και μονιμότερο πρόβλημα, εκδημοκρατισμού της κοινωνίας και του κράτους. Η ίδια η συμμετοχή εξάλλου συνδέεται με την προοπτική της δημοκρατίας κατά τρόπο άμεσο. Η πολιτική συμμετοχή, σημειώνει ο Habermas «αποκτά τη δική της ακριβή λειτουργία μόνο στο μέτρο που η δημοκρατία γίνεται αντιληπτή σαν ιστορική διαδικασία»⁹.

3. Κράτος και Δημοκρατία

Η δημοκρατία πράγματι, πέρα από μια κρατική φόρμα ιστορικά καθορισμένη, αποτελεί μια σύνθετη, ανοιχτή κοινωνικο-πολιτική διαδικασία. Είναι βέβαια απολύτως νόμιμο ο καθένας να επενδύει σ' αυτή τη διαδικασία ανάλογα με τη δική του οπτική και να διαβλέπει σ' αυτήν περιεχόμενα και προεκτάσεις (θετικές ή αρνητικές) ανάλογα με το δικό του σύστημα αξιολόγησης. Γίνεται όμως εδώ αναγκαία μια επισήμανση. Πέρα από το υποκειμενικό στοίχημα, η ιστορική δυναμική της δημοκρατίας δεν μπορεί να συλλαμβάνεται μετα-ιστορικά. Οι εκβάσεις της, μεσοπρόθεσμες ή μονιμότερες, δεν κατοχυρώνονται μέσα από οποιαδήποτε φιλοσοφική αντίληψη της ι-

8. Βέβαια, πέρα από μια συγκεκριμένη «ποσότητα», ανιχνεύσιμη εμπειρικά, η αποχή έχει τα δικά της σύνθετα κοινωνικά περιεχόμενα και τις δικές τις πολιτικές προεκτάσεις. Διαφωτιστικές γύρω από αυτό το θέμα είναι οι παρατηρήσεις του Πανταζή Τερλεξή στο βιβλίο του, *Πολιτική Συμμετοχή στο Σύγχρονο Κράτος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, (χ.χ.).

9. Jürgen Habermas *Riflessioni sulla partecipazione politica*, στου ίδιου *Cultura e critica*, Torino, Einaudi, 1980, σελ. 9.

στορίας, και ούτε βέβαια από την αφηρημένη ιδέα που θέλει τη δημοκρατία να ενέχει, σαν αξία, μια αυτονόητη «οικουμενικότητα», ή που τη θεωρεί μια φυσική ροπή της ανθρωπότητας...

Η όποια λοιπόν πρόσληψη της δημοκρατίας σαν ιστορικό process δεν έχει ήδη — δεν μπορεί να έχει — αξιολογικό περιεχόμενο ως προς τα αποτελέσματά του. Εξάλλου, μέχρι σήμερα, πέρα από τη διαπίστωση της ιστορικής κίνησης της δημοκρατίας (πράγμα ήδη αρκετά δύσκολο στη σύλληψή του), η «συγκεκριμένη πρόβλεψη», δεν αποτέλεσε ποτέ την άλλη μακρο-προοπτική της δημοκρατίας, αλλά μάλλον την άλλη όψη της κρίσης της.

Δεν θα επεκταθούμε εδώ στις διιστάμενες αντιλήψεις γύρω από την ουσία της δημοκρατίας, ή στις διαφορετικές απόψεις γύρω από τα περιεχόμενα της δημοκρατικής συμμετοχής του πολίτη στα πλαίσια του σύγχρονου κράτους. Αλλά είτε αντιληφθούμε τη δημοκρατία σαν πολιτική μέθοδο (μια τεχνική διακυβέρνησης που διέπεται από ένα σύνολο κανόνων παιχνιδιού), είτε την κατανοήσουμε σαν ιστορικό προϊόν των βασικών ρευμάτων της νεο-κλασικής κοινωνικής φιλοσοφίας και της θεωρίας του κράτους Δικαίου¹⁰ ή, ακόμα, σαν ιδιαίτερη ιστορική σύνθεση λόγου και πράξης¹¹, ένα στοιχείο φαίνεται να αποτελεί κοινό τόπο: υπάρχει πάντα στα πλαίσια της δημοκρατίας μια κατηγορία ανοιχτών ζητημάτων, συναφών τόσο με τις ιδεολογικές-θεωρητικές θεμελιώσεις της, όσο και με τη συγκεκριμένη ποιότητα της λειτουργίας της. Μεταξύ άλλων, ζητήματα όπως η δημοκρατική πολιτική συμμετοχή και το ευρύτερο πεδίο σχέσεων του πολίτη με το κράτος, ενώ προβάλλονται για ολόκληρες ιστορικές περιόδους σαν οριστικά διευθετημένα, αποχτούν κατά καιρούς (ή επαναποχτούν) μια δική τους ξεχωριστή ένταση και επικαιρότητα. Η επανατοποθέτηση, με νέους σχετικά όρους, τέτοιων προβλημάτων βάζουν υπό αμφισβήτηση (και κρίση) τις συγκεκριμένες ιστορικές υπερβάσεις τους, όπως αυτές συμπυκνώθηκαν και αποδόθηκαν με τις μέχρι σήμερα φόρμες-κράτους και τύπους-πολιτικής της σύγχρονης αστικής εποχής.

Αναδεικνύονται έτσι, στο εσωτερικό τέτοιων διαδικασιών, οι εγγενείς αντιφάσεις της σύγχρονης δημοκρατίας που δεν μπορούν πλέον να ανάγονται αόριστα στις γενικευμένες λογικές των κλασι-

10. Σχετικά μ' αυτή την αντίληψη βλέπε και την συστηματοποίηση που επιχειρείται στο, N. Bobbio-M. Bovero, *Società e stato nella Filosofia politica moderna: Modello Giusnaturalistico e modello Hegelo-marxiano*, Milano, Il saggiaatore, 1979.

11. Πάνω σ' αυτό βλέπε και Giovanni Sartori, *La politica, logica e metodo in Scienze sociali*, Milano, SugarCo edizioni, 1980.

κών διαλεκτικών σχημάτων θεωρία/πράξη, ιδεολογία/πραγματικότητα κ.ο.κ., αλλά παίρνουν το νόημα συγκεκριμένων «κόμβων» που ζητούν νέου τύπου επίλυση.

Η σχέση πολίτη-πολιτικής-κράτους αποτελεί στο σύνολο της, μέχρι και σήμερα, ένα άλυτο θεωρητικό και πρακτικό κόμβο, που συνοδεύει και σημασιοδοτεί ολόκληρο το προτσές εκδημοκρατισμού του σύγχρονου κράτους¹². Οι βασικές αντιφάσεις που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη πολιτική συμμετοχή επικεντρώνονται σε δύο κυρίως άξονες. Ο πρώτος: Ενώ η πολιτική συμμετοχή δημοκρατικού τύπου είναι αποκλειστικό προϊόν της σύγχρονης εποχής και αποτελεί άρρηκτο και ιδιοποιό χαρακτηριστικό του «αστισμού» (εκλαμβάνόμενου σαν γενικότερο ιστορικο-κοινωνικό φαινόμενο και όχι απλώς σαν ιδεολογία), η πολιτική εξουδετέρωση της μάζας των πολιτών εγγράφεται σαν ένα ταυτόχρονο και μονιμότερο γεγονός στα πλαίσια του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο δεύτερος: Η διαδικασία εκδημοκρατισμού — εκκοινοβουλευτισμού του σύγχρονου κράτους δεν συνέπεσε με (αλλά ούτε προϋπέθεσε ή σηματοδότησε εκ των υστέρων), μια αντίστοιχη διαδικασία εκδημοκρατισμού της κοινωνίας.

Δεν μας ενδιαφέρει ωστόσο εδώ η καταγγελία της αντίθεσης, όσο η εξακρίβωση των επιπέδων και των μορφών της σύνθεσης των παραπάνω αντιφάσεων έτσι όπως επιχειρήθηκε μέχρι σήμερα.

Η συμβίωση μιας λαϊκής-δημοκρατικής διάστασης της πολιτικής με το γεγονός της καθήλωσης και εξουδετέρωσης του πολίτη στη βάση μιας κοινωνικής δομής αυστηρών ιεραρχήσεων και ανισοτήτων, αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα διαρκών και πολυεπίπεδων ανασυνθέσεων. Εντελώς σχηματικά θα παρατηρούσαμε ότι σε επίπεδο θεωρίας και Δικαίου οι απαντήσεις που επιχειρήθηκαν εντάσσονται σε ένα γενικότερο πλαίσιο οριοθέτησης/εναρμόνισης των σχέσεων μεταξύ της «κοινωνίας των πολιτών» και της «πολιτικής κοινωνίας» (κράτους). Διατηρούνται έτσι και αναπαράγονται τα βασικά διχοτομικά μοντέλα ερμηνείας του αστικού κοινωνικού σχηματισμού μέσα από τις διακρίσεις της «δημόσιας» και «ιδιωτικής σφαίρας», «πολιτικού» και «μη πολιτικού στοιχείου», οικονομίας και πολιτικής κ.ο.κ. Τα ίδια διχοτομικά σχήματα θα εγγραφούν, κατά ιδιαίτερο τρόπο, στη θεσμικο-πολιτική πραγματικότητα και θα επηρεάσουν καταληκτικά τις λογικές διάρθρωσης των κλασικών φιλελεύθερων κοινωνιών του 19ου αιώνα.

Σε πολιτικό επίπεδο οι διευθετήσεις των βασικών αντιθέσεων

12. Augusto Illuminati, *Gli inganni de Sarastro*, Torino, Einaudi, 1978.

της πολιτικής συμμετοχής, που προαναφέραμε, εκφράζονται από τις μέχρι σήμερα ιστορικές μορφές που προσέλαβε το κράτος κατά τη διαδικασία εκσυγχρονισμού του. Θα παραβλέψουμε εδώ τις απολυταρχικές, μοναρχικές και καισαρικές μορφές κρατών, όπου το πρόβλημα της συμμετοχής έπαιρνε μια εντελώς διαφορετική διάσταση. Μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα οι περιπέτειες της πολιτικής συμμετοχής στα πλαίσια των δύο μεγάλων ιστορικών παραδειγμάτων κράτους της σύγχρονης εποχής: στο φιλελεύθερο αστικό κράτος Δικαίου και το κοινωνικό κράτος των ημερών μας.

Β. Ο εκδημοκρατισμός του κράτους σαν α-πολιτικότητα της κοινωνίας

Σαν κοινωνική φιλοσοφία και θεωρία ο φιλελευθερισμός ανάγει σε κύριο άξονα του προβληματισμού του το άτομο, και τις προϋποθέσεις για την ελεύθερη ανέλιξη του ανθρώπου στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο. Οικονομική άνοδος, συν κοινωνικό γόητρο και προσωπική ευτυχία, δια μέσου της ελεύθερης διάθεσης και αξιοποίησης των μέσων και των ατομικών ικανοτήτων του, συγκροτούν το βασικό πλαίσιο στόχων και ιδανικών προς το οποίο θα έτεινε το «φιλελεύθερο άτομο». Τέτοιοι γενικότεροι στόχοι βρίσκουν τον αντικειμενικό χώρο συγκεκριμενοποίησης και πραγμάτωσής τους, στις «ίσες για όλους ευκαιρίες» που παρέχονται αποκλειστικά στα πλαίσια μιας αυτονομημένης και αυτορρυθμιζόμενης «κοινωνίας των πολιτών». Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό αυτής της κοινωνίας υπάγονται κυρίως σε προσωπικές επιλογές και καθορίζονται από το ατομικό συμφέρον. «Η κοινωνία μας παρουσιάζεται σαν ένα ευρύ, αν και περιορισμένο, πλήθος ατόμων, το καθένα από τα οποία έχει σαν σημείο αναφοράς τον εαυτό του, εμψυχώνεται από το δικό του προσωπικό συμφέρον, δρα κατά δική του πρωτοβουλία, και έχει με άλλα όμοια άτομα σχέσεις που ανάγονται σε δικές του προσωπικές επιλογές»¹³.

Θεωρημένο αυστηρά σε μια ιδιωτική διάσταση το «φιλελεύθερο άτομο» καθαιρείται κυρίως σε 'homo economicus'. Οχυρωμένος ο άνθρωπος στην ιδιωτική του σφαίρα έρχεται σε σχέση με τους ομοίους του υπακούοντας στις προσωπικές του επιθυμίες, αλλά κυρίως υποκύπτοντας στους αυτοματισμούς της ανοιχτής αγοράς σε έ-

13. O. Gianfranco Poggi, *La vicenda dello stato moderno*, il Mulino, Bologna 1978, σελ. 173.

να σύστημα ελεύθερου ανταγωνισμού. Η ελεύθερη αγορά, το «αόρατο χέρι» του Smith, ανταποκρίνεται στην ιδέα ενός φυσικού, αυτοματοποιημένου και αναγκαίου μηχανισμού. Το σύστημα του ελεύθερου ανταγωνισμού θεωρείται αυτόνομο, ικανό για αυτο-αναπαραγωγή δίχως έξω-οικονομικές παρεμβολές. Η φιλελεύθερη θεωρία υπογραμμίζει την «εξωτερικότητα» της πολιτικής σε σχέση με την οικονομική δομή, προτείνοντας ουσιαστικά τον ανταγωνισμό στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς σαν σύστημα ζωής. Κατά συνέπεια η ανοιχτή συνεργασία του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα θεωρείται γενικά μια απειλή για την ιδιωτική πρωτοβουλία, ένας ανυπόφορος περιορισμός των ατομικών μέσων¹⁴. Οι αποφάσεις στις συνθήκες της ελεύθερης αγοράς δεν θα πρέπει να υπόκεινται σε κανενός είδους βία, και δεν μπορούν να περιορίζονται από το κράτος. Η έννοια της «ελευθερίας» παίρνει εδώ το σαφές νόημα της ελεύθερης διάθεσης της ατομικής ιδιοκτησίας καπιταλιστικού τύπου, αλλά δεν πρόκειται να επεκταθούμε εδώ σ' αυτό.

Εκείνο που προς το παρόν μας ενδιαφέρει είναι ότι η αναπαραγωγή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων επαφίεται στους ιδιώτες, στο βαθμό (και με την έννοια) που η «κοινωνία των πολιτών» προδιαγράφεται, από το φιλελεύθερο μοντέλο, σαν μια «σφαίρα» διαφεύγουσα από την πολιτική.

Η κοινωνική σχέση υφίσταται μια συστηματική απο-πολιτικοποίηση των περιεχομένων της στο μέτρο που προβάλλεται σαν ένα αποκλειστικό απαύγασμα αυτοματοποιημένων και ανώνυμων αποφάσεων στις διαδικασίες ελεύθερης ανταλλαγής μεταξύ «ίσων ατόμων». Στην κοινωνία των πολιτών δεν υπάρχουν, δεν μπορούν και δεν πρέπει να υπάρχουν, πολιτικές σχέσεις, αλλά σχέσεις οικονομικής συναλλαγής, όχι πολιτική δράση αλλά οικονομική δραστηριότητα. Η κοινωνική σχέση υποβιβάζεται σε μια σχέση στενά οικονομική, ενώ η αυτονομία της κοινωνίας αποκτά το ακριβές περιεχόμενο της απολιτικότητας των σχέσεων στο εσωτερικό της.

Παράλληλα οι βαθιές τομές στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου αντανakλούν, κατά τη φιλελεύθερη εποχή, ακριβώς το φαινόμενο της ιδιωτικοποίησης της αστικής δημόσιας σφαίρας. Υπογραμμίζει ο Habermas: «η αντίληψη της νομικής διαπραγμάτευσης σαν συμβόλαιο θεμελιωμένο στην ελεύθερη διακήρυξη της βούλησης, σκιαγραφεί τη διαδικασία συναλλαγής των ιδιοκτητών σε ελεύθερο ανταγωνισμό. Ταυτόχρονα ένα σύστημα ιδιωτικού Δικαίου που καθαι-

14. Πάνω σ' αυτό βλ. και Πανταζή Τερλεξή, «Δημόσιος και ιδιωτικός τομέας: Εννοιολογικές και λειτουργικές ασυμμετρίες κοινωνικής οργάνωσης», στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 1, Νοέμβριος, 1989.

ρεί τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών σε ιδιωτικά συμβόλαια προϋποθέτει σαν καθοριστικές τις σχέσεις ανταλλαγής που διαμορφώνονται σύμφωνα με τους νόμους της ελεύθερης αγοράς. Με τις κωδικοποιήσεις του ιδιωτικού Δικαίου αναπτύσσεται ένα σύστημα κανόνων που εγγυάται, κατά στενή έννοια, μια ιδιωτική σφαίρα, δηλαδή ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ ιδιωτών απελευθερωμένων από υποχρεώσεις στρώματος ή κράτους»¹⁵.

Από την άλλη πλευρά, σε θεσμικοπολιτικό επίπεδο, ο διαχωρισμός μεταξύ δύο αυτόνομων χώρων (κοινωνικού και πολιτικού), γίνεται παράγοντας κεφαλαιώδους σημασίας τόσο για την πολιτική νομιμότητα του φιλελεύθερου κράτους όσο και για τη μορφή και τα περιεχόμενα της πολιτικής συμμετοχής στα πλαίσιά του.

Αυτός ο διαχωρισμός επιτρέπει στην κοινωνία των πολιτών να παρουσιάζεται σαν η πηγή της κρατικής κυριαρχίας και ταυτόχρονα σαν περιορισμός της εξουσίας του κράτους, αντιπαραθέτοντας σ' αυτό τη δική της αυτονομία και το δικό της Λόγο. Παράλληλα, ο ίδιος διαχωρισμός, επιτρέπει στο κράτος να οριοθετεί τη σχέση του με τη μάζα των πολιτών στη βάση των γενικευμένων αρχών της «ισότητας» και της «ελευθερίας». Βέβαια, μόνο η δόμηση μιας αυτόνομης δικαιο-πολιτικής «σφαίρας» θα επέτρεπε την αναγωγή του φιλελεύθερου οικονομικοκοινωνικού ατόμου, σε 'ελεύθερο' και 'ισονομούμενο' πολίτη του φιλελεύθερου κράτους Δικαίου. Το «κοινωνικό είναι» και το «πολιτικό είναι» προβάλλονται σαν δύο εντελώς διαφοροποιημένες διαστάσεις του ατόμου, ενώ μεταξύ κράτους και ατόμου εγκαθιδρύεται μια «νεκρή» πολιτικοθεσμικά ζώνη: η κοινωνία των πολιτών. Προσποκλείεται έτσι σε πολιτικό επίπεδο κάθε αναφορά στις αντικειμενικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ύπαρξης του πολίτη, ή γενικότερα στην ιεραρχική δόμηση της κοινωνίας. Παρόμοιες κατηγορίες υποβαθμίζονται συστηματικά σε οικονομικοκοινωνικές ποιότητες, αυτόματα αποβαλλόμενες από το χώρο της πολιτικής και των κρατικών αρμοδιοτήτων.

Στο μέτρο που οι σχέσεις μεταξύ «κοινωνίας των πολιτών» και «πολιτικής κοινωνίας» αποτελεί ένα ζήτημα δικαιικών διευθετήσεων και συνταγματικών εγγυήσεων των αντίστοιχων αυτονομιών τους, ο νόμος ανάγεται στο σημαντικότερο και μονιμότερο σημείο επαφής του μέσου πολίτη με το φιλελεύθερο κράτος. Μέσα από τις γενικευμένες αρχές της «ελευθερίας» και της «ισότητας» ο νόμος αποκτά ένα οικουμενικό χαρακτήρα και παρουσιάζεται σαν «η γενική

15. J. Habermas, *Storia e critica del opinione pubblica*, Bari Laterza, 1977, σελ. 94-97.

βούληση» στο χώρο του κράτους Δικαίου. Το φιλελεύθερο κράτος προβάλλεται έτσι σαν ο εκφραστής της θέλησης εκείνου του κοινωνικού σώματος που, στην ολότητά του, αποτελεί το «έθνος». Η λαϊκή διάσταση του κράτους και η νομιμοποίησή του σαν τέτοιο, προϋποθέτει τη νομικο-τυπική αποστασιοποίηση της άσκησης της κρατικής εξουσίας από την πραγματικότητα της κοινωνικο-οικονομικής δομής και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών σχέσεων. Ο εκδημοκρατισμός-εκκοινοβουλευτισμός του κράτους προϋποθέτει τη θωράκιση της αυτονομίας του. Η πολιτική συμμετοχή καθιερώνεται σαν γενικευμένο συνταγματικό δικαίωμα μονάχα εφόσον η ίδια η πολιτική οριστεί σαν μια αποκλειστική δραστηριότητα του κράτους. Ταυτόχρονα βέβαια η κρατική πολιτική στα πλαίσια του φιλελεύθερου κράτους προβάλλεται να έχει περιορισμένες αρμοδιότητες αναλαμβάνοντας καθήκοντα γενικού διακανονισμού, στοχεύοντας στο «κοινό καλό», στην ειρήνη και την κοινωνική ασφάλεια.

Ως γνωστό, ο φιλελευθερισμός στο σύνολό του σκιαγραφείται σαν η κατεξοχή «τεχνική» περιορισμού της κρατικής εξουσίας¹⁶, αλλά υπάρχουν ήδη οι αντικειμενικές προϋποθέσεις και οι συγκεκριμένες ενδείξεις παρέμβασης του κράτους στην οικονομία και εξάπλωσης της εξουσίας του στην κοινωνία. Ο φιλελευθερισμός διακηρύττει την οικονομική ελευθερία αλλά ταυτόχρονα δομεί οργανικές σχέσεις μεταξύ των μηχανισμών της οικονομικής παραγωγής και τις ευρύτερες πολιτικο-διοικητικές δραστηριότητες του κράτους. Διακηρύσσεται παράλληλα η ιδέα της αυτονομίας του κοινωνικού χώρου αλλά καθίσταται αναγκαία η πολιτική διεύθυνση των κοινωνικών διαδικασιών και των κοινωνικών σχέσεων.

Φυσικά μπροστά στα εμπειρικά δεδομένα του κρατικού παρεμβατισμού, με τις ανάγκες πολιτικής υποστήριξης ολόκληρης της παραγωγικής διαδικασίας από τη μια και διεύθυνσης των κοινωνικών σχέσεων από την άλλη, η φιλελεύθερη σκέψη αντιστρέφει το πρόβλημα. Το ζήτημα δεν τοποθετείται με όρους κρατικού παρεμβατισμού αλλά προβάλλεται σαν το ιδιαίτερο πέρασμα/διάχυση της «κοινωνίας των πολιτών» στο πολιτικό κράτος. Το πρόβλημα της κοινωνικής διευθέτησης συγκροτεί, από την οπτική γωνία του φιλελεύθερου κράτους, ένα ζήτημα θεσμοθέτησης της «δημόσιας σφαίρας» και της «κοινωνίας των πολιτών» σαν ομογενοποιημένες ολότητες. Μέσα ακριβώς από την ανάληψη της 'ολότητας' του κοινωνικού στοιχείου σε μια διαδικασία ανασύνθεσής του σε πολιτικό

16. Giovanni Sartori, *Liberalismo e democrazia*, στο G. Sartori-R. Dahrendorf, *Il cittadino totale*, Guerini, 1977 σελ. 24-28.

επίπεδο, η θεσμοθέτηση της επιβάλλεται σαν βασικός παράγοντας και ένδειξη εκδημοκρατισμού του κράτους. Σαν ιστορικό αποτέλεσμα όμως ή τέτοιου τύπου θεσμοθέτηση συνέπεσε ουσιαστικά με τη διαδικασία απο-πολιτικοποίησης της «κοινωνίας των πολιτών». Με άλλα λόγια, διαμέσου της θεσμοθέτησης που επιχειρείται, το κοινωνικό γίνεται φόρμα-κράτους ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζεται σε περιοχή και όργανο του κράτους. Σημειώνει ο Massimo Cacciari: «Δια-περνώντας μεταλλασζόμενη στη μορφή κράτους, η «κοινωνία των πολιτών» φτάνοντας στην πλήρη εξάρθρωση των περιεχομένων της αποδεικνύει-πραγματώνει την αλήθεια της, γίνεται επιτέλους η αλήθεια της»¹⁷.

Η κοινωνία, όπως σκιαγραφείται στο φιλελεύθερο μοντέλο αποβάλλει από το εσωτερικό της και μεταφέρει τα πολιτικά της περιεχόμενα στα περιθώριά της: το κράτος. Έτσι, η αντίληψη του μονοπώλιου της πολιτικής από το κράτος δεν αποτελεί απλώς μια εικόνα που το ίδιο το κράτος καλλιεργεί για τον εαυτό του, αυτοπροβαλλόμενο σαν ο μοναδικός 'τόπος' της πολιτικής, αλλά πρόκειται για μια διάσταση που η ίδια η αστική κοινωνία προσδίδει στο κράτος. Η αστική κοινωνία παρατηρεί ο Habermas: «βρίσκει στο κράτος τη δική της κατάλληλη πολιτική δομή: μια δομή που της επιτρέπει να παραμείνει η ίδια απολίτικη»¹⁸.

Γίνεται λοιπόν προφανές η ποιότητα και η έκταση των σχέσεων πολίτη-πολιτικής-κράτους στα πλαίσια της φιλελεύθερης εποχής. Η πολιτική εξουδετέρωση της μάζας των πολιτών, σ' αυτή την περίοδο, συντελείται μέσα από μια πρόδηλη θεσμική απολιτικοποίησή του. Αυτή θεμελιώνεται βασικά στην ιδιωτικοποίηση/αποπολιτικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, και στην ιδιαίτερη τεχνικοποίηση του Δικαίου.

Γ. Ο επαναπροσδιορισμός του πολιτικού

Από τις αρχές του αιώνα μας, αναδύονται ήδη τα στοιχεία εκείνα που θα σηματοδοτήσουν αργότερα ριζικές κοινωνικοπολιτικές διαφοροποιήσεις στο χώρο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Το φαινόμενο του κοινωνικού κράτους ενσαρκώνει μια από τις σημαντικότερες στιγμές αυτής της ιστορικής διαδικασίας. Με το γεγονός του κοινωνικού κράτους βρισκόμαστε μπροστά σε μία κοι-

17. Massimo Cacciari, *Dialettica...* ό.π. σελ. 13.

18. J. Habermas, *Riflessioni* ό.π. σελ. 9.

νωνικοπολιτική σύνθεση, που χαρακτηρίζεται από την ιδιόζουσα σύ-
 ζευξη των τυπικών παραδοσιακών στοιχείων της κλασικής φιλελεύ-
 θερης εποχής με τα πιο προωθημένα και ιστορικά ανέκδοτα συστα-
 τικά της πιο πρόσφατης φάσης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυ-
 ξης. Όμως αυτό ακριβώς το γεγονός της συνύπαρξης του και-
 νούργιου σε παλιές φόρμες και σχήματα, προσδίδει σε όλα τα σύγ-
 χρονα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα ένα βαθιά αντιφατικό χαρακτή-
 ρα. Ανάλογη αντιφατικότητα χαρακτηρίζει σ' αυτή την περίοδο και
 το ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής.

Η πραγματικότητα του κοινωνικού κράτους προωθεί μια αντικει-
 μενική και αναγκαία κοινωνικοποίηση της πολιτικής, που χάνει πλέ-
 ον οριστικά το φιλελεύθερο φωτοστέφανο μιας «τέχνης» αριστο-
 κρατικά απομονωμένης από την «πεζότητα» του κοινωνικού. Όμως
 η «έφοδος» των μαζών στην πολιτική ή δεν επιχειρείται ή όπου επι-
 χειρείται αποτυγχάνει.

Πολλαπλασιάζονται, είναι αλήθεια, οι χώροι «γένεσης» της πολι-
 τικής, βασικά όμως αυτό οφείλεται στον πολλαπλασιασμό των χώρων
 εφαρμογής της κρατικής πρακτικής. Η κρατική πολιτική παρέμβαση
 εκδηλώνεται σε τομείς του κοινωνικού, των οποίων η ρύθμιση δεν
 μπορεί πλέον να επαφίεται ούτε στις γενικές εγγυήσεις που παρέ-
 χει ο δικαιοκός διακανονισμός, αλλά ούτε στους αυτοματισμούς δια-
 φορποιημένων περιοχικών δομών, όπως η οικονομία, η αγορά κ.ο.κ.

Τα βασικά αντικειμενικά στοιχεία που καθιστούν αναγκαία τη νέα
 — σε έκταση και ποιότητα— παρέμβαση του κράτους αφορούν τις
 αντίστοιχες μ' αυτήν περίοδο κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιή-
 σεις. Το επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης και συσσώρευσης του
 κεφαλαίου, η ολιγοπωλιακή οργάνωση των εσωτερικών και διεθνών
 αγορών και παράλληλα τα νέα επίπεδα κοινωνικής συνθετότητας και
 σύγκρουσης, είναι οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους δομεί-
 ται το νέο κοινωνικό κράτος. Μέσα στις νέες κοινωνικοοικονομικές
 συνθήκες, που διαμορφώνονται ήδη από την περίοδο του μεσοπολέ-
 μου, το «ελάχιστο» φιλελεύθερο κράτος με τις ήπιες μορφές πα-
 ρέμβασης του στην οικονομία και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσε-
 ων αποδεικνύεται όχι μόνο ανεπαρκές, αλλά ιστορικά ξεπερασμένο.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του είκοσι εκδηλώνεται μια
 πολύπλευρη κρίση του φιλελεύθερου κράτους που συμπίπτει ου-
 σιαστικά με την αποστέωση της ίδιας της ιδέας του «έθνους» —πα-
 ράγοντα κοινωνικής σύνθεσης και πολιτισμικής εννοιοποίησης. Οι
 νέες μορφές συλλογικότητας, οι εκρήξεις πολυπλοκότητας και σύ-
 γκρουσης απαιτούν νέους τύπους πολιτικής σύνθεσης και διαφορε-
 τικές δομές διακυβέρνησης.

Σε αντίθεση με το φιλελεύθερο κράτος, το κοινωνικό κράτος δεν θεμελιώνεται πια σε αφηρημένες αρχές όπως «η γενική βούληση», το «κοινό καλό» κ.ο.κ., αλλά αποτελεί τη συνολική απάντηση στις νέες ανάγκες πολιτικής διεύθυνσης μιας πολυδιάσπαστης, ανταγωνιστικής και σύνθετης κοινωνικής δομής. Τη θέση των αφηρημένων διακηρύξεων παίρνουν τώρα ο κοινωνικός σχεδιασμός και το πολιτικό πρόγραμμα.

Η αυξημένη ικανότητα θεσμοθέτησης του κοινωνικού κράτους απορρέει από τις ίδιες τις ιδεολογικές και πρακτικές προϋποθέσεις που το θεμελιώνουν, και αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα μετάφρασης του κοινωνικού σε χώρο νέου τύπου πολιτικών διευθετήσεων. Η κοινωνία παύει να προβάλλεται στη διάσταση μιας «ομοούσιας ολότητας» και εκλαμβάνεται τώρα στην αντικειμενικότητά της: ένα σύνολο δομημένο από ετερογενή μέρη, στα οποία πλέον αναγνωρίζεται κοινωνική και πολιτική υπηκοότητα.

Η θεσμική αναγνώριση του στοιχείου της ανταγωνιστικότητας σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, όχι μόνο δεν σήμανε όμως, την κατάτμηση/κατάλυση της κρατικής κυριαρχίας, αλλά σηματοδότησε την αναπαραγωγή της μέσα από ανέκδοτες διαδικασίες αυτονόμησης της πολιτικής εξουσίας. Παρά τη σταδιακή ανάμιξη του κρατικού στοιχείου με το κοινωνικό δια μέσου του ρόλου της διοίκησης από τη μια πλευρά και των πολιτικών κομμάτων, μαζικών οργανώσεων από την άλλη, η κοινωνία παραμένει α-πολίτικη.

Οι κοινωνικές σχέσεις, είναι αλήθεια, επαναπολιτικοποιούνται και η ίδια η πολιτική αποκτά μια ευρύτερη κοινωνική διάσταση. Ταυτόχρονα όμως το κοινωνικό μεταφράζεται σε «πρώτη ύλη» κρατικο-πολιτικού διακανονισμού, ενώ η πολιτική μεταμορφώνεται σε ιδιαίτερη τεχνική διευθέτησης: ένα εξειδικευμένο πράττειν αποξενωμένο από «ιδιώτες».

Θεσμοθετείται έτσι μια πολιτική σφαίρα που επιτρέπει τόσο στην οργάνωση-διευθέτηση συμφερόντων και αιτημάτων από την μια, όσο και την κοινωνικοποίηση του πολιτικού ελέγχου δια μέσου της διάδοσης κατάλληλα επεξεργασμένων πληροφοριών και παραμορφωμένης γνώσης από την άλλη. Με άλλα λόγια στην αναγκαία αποκέντρωση της πολιτικής, στην αντικειμενική και οργανωμένη παρουσία των κρατικών πρακτικών σε κάθε κύτταρο της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, αντιστοιχεί μια ενσυνείδητη πολιτικοποίηση κάθε μορφής ζωής σε μια κοινωνία εμπλουτισμένη με εκρηκτικές ποσότητες πληροφοριών και αρμοδιοτήτων. Ταυτόχρονα όμως αυτή η εξέλιξη υποβιβάζεται συνολικά σε νομιμοποιό στοιχείο της άμεσης παρέμβασης του πολιτικού συστήματος στην οικονομική διαδικασία

και στο σύνθετο των κοινωνικών σχέσεων¹⁹.

Οι αντιφάσεις τέτοιων διαδικασιών σκιαγραφούν μια παράδοση κατάσταση στα πλαίσια του κοινωνικού κράτους, που φαίνεται να προωθεί και ταυτόχρονα να εμποδίζει την πραγμάτωση μιας κοινωνίας αυθεντικά πολιτικής. Στη συνταγματική πραγματικότητα του κοινωνικού κράτους αυτές οι αντιφατικές τάσεις εκφράζονται κατ' αρχήν σαν σύγκρουση μεταξύ των νομιμοτυπικών εξουσιών και των πρακτικών αρμοδιοτήτων του κοινοβουλίου. Πράγματι, αν και το κοινοβούλιο εξακολουθεί να διατηρεί το νομοθετικό μονοπώλιο, τείνει να υποβαθμίζεται τόσο σε σχέση με τη διοίκηση, όσο σε σχέση με το ρόλο των πολιτικών κομμάτων.

Παράλληλα με τον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία (στον οποίο δεν θα αναφερθούμε εδώ εμπεριστατωμένα), διακρίνουμε λοιπόν μια βαθιά διείσδυση του κράτους στην κοινωνία. Αυτή η διείσδυση δεν εξαντλείται πλέον στις γενικές λειτουργίες του δικαίου, και δεν εκδηλώνεται μόνο δια μέσου του χρήματος, αλλά συντελείται με μια νέα φόρμα-πολιτικής και με ένα σύνολο κατάλληλων μέσων, που αντιστοιχούν στην πολυπλοκότητα της τωρινής φάσης ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Βασικά στοιχεία αυτής της διεισδυτικής πολιτικής αποτελούν η διοίκηση από τη μια και τα πολιτικά κόμματα και οι μαζικές οργανώσεις από την άλλη. Η διοίκηση προβάλλεται, στην ιδεολογική της διάσταση, σαν ένας παράγοντας μετάφρασης του κράτους σε εργαλείο της κοινωνίας, πράγμα που εκδηλώνεται με το πλέγμα των δημόσιων υπηρεσιών. Το πολιτικό κόμμα και οι μαζικές οργανώσεις αντίθετα δεικνύουν (επίσης στην ιδεολογική προβολή τους), τη διείσδυση της κοινωνίας στο κράτος.

Στην πραγματικότητα το κοινωνικό και το πολιτικό στοιχείο υπόκεινται σε διαρκείς διαδικασίες επαναπροσδιορισμού των εύθραυστων ισορροπιών τους, σε ένα πλαίσιο αλληλεξάρτησης των αντίστοιχων χώρων τους. Το 'κοινωνικό' θεσμοθετείται σαν ετερογενές σύνολο και επαναπολιτικοποιείται σαν κοινωνική σχέση, αλλά μόνο στο μέτρο που μπορεί να αναχθεί σε μια εκλογικευμένη ή εκλογικεύσιμη διάσταση και, άρα, σε μια «ουσία», πολιτικά διευθετήσιμη. Το 'πολιτικό' ταυτόχρονα κοινωνικοποιείται, διαχέεται στην καθημερινότητα και στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων, αλλά αποκλειστικά σαν διακανονιστικός παράγοντας συμφερόντων και αναγκών.

Η κοινωνία, υποκείμενη σε μια βίαιη πολιτικο-διοικητική μετάφραση, αποβάλλει συστηματικά από το χώρο της τα πολιτικά περιεχό-

19. G. Rossi και V. Cesareo, *Welfare State, Problemi e alternative* Franco Angeli, Editore, Milano, 1982, σελ. 13 και 48.

μενα ολόκληρων διαφοροποιημένων υποτομών της κοινωνικής δράσης, τα οποία δεν μπορούν να εκφραστούν θεσμικά και να αποτελέσουν αντικείμενα πολιτικής διάρθρωσης. Η πολιτική, παράλληλα με την έννοια της διαδικασίας παραγωγής υποχρεωτικών αποφάσεων, παραμένει μονοπώλιο του κράτους, ενώ, σαν διαδικασία διευθέτησης, διαχέεται ακατάπαυστα στο κοινωνικό.

Σ' αυτό το αντιθετικό πλαίσιο οργάνωσης της δημόσιας σφαίρας, οικοδομούνται σήμερα οι σχέσεις μεταξύ πολίτη-πολιτικής-κράτους. Τα βασικά σημεία επαφής του σημερινού πολίτη με το κοινωνικό κράτος είναι η διοίκηση και το πολιτικό κόμμα. Στην πρώτη περίπτωση (η επαφή δια μέσου της διοίκησης), είναι άμεση και συνεχής. Στη δεύτερη, η συνάντηση του πολίτη με το κράτος δια μέσου του πολιτικού κόμματος, είναι έμμεση και περιοδική.

Η γραφειοκρατική διοίκηση αποτελεί την καθημερινή εξάσκηση της πραγματικής εξουσίας του κράτους²⁰. Φυσικά, σε τυπικό νομικό επίπεδο η διοίκηση προβάλλεται σαν μια απλή εκτέλεση του νόμου, υποκείμενη δηλαδή σε νομικά κριτήρια. Αντικειμενικά όμως διατηρεί ένα ψηλό βαθμό κυριαρχίας και δυνατότητα πρωτοβουλίας.

Με το διευθετητικό-διοικητικό της νόημα, η κρατική πολιτική καθίσταται υλικά παρούσα μέσα στο πλαίσιο των πολιτικοποιημένων κοινωνικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζεται «ουδέτερη», και «μη πολιτική». Η διοικητική πολιτική συνδέεται με το πλέγμα εγγυήσεων των ιδιαίτερων συμφερόντων, ενώ ταυτόχρονα σκιαγραφεί έναν ορίζοντα προβλημάτων και ιδιαίτερων πρακτικών, που παραμένει αδιόρατος και ακατανόητος για το μέσο πολίτη.

Στο μέτρο που το διοικητικό κράτος γίνεται ο κεντρικός εκπονητής και εγγυητής ταυτόχρονα του συνολικού κοινωνικού σχεδιασμού νομιμοποιείται αυτόματα και η ύπαρξη μιας ολικής γνώσης των προβλημάτων και μιας εξειδικευμένης πρακτικής, που δεν μπορούν παρά να αποτελούν κρατική γνώση και πράξη.

Ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη μάζα των πολιτών, εκδηλώνεται, όχι πια δια μέσου δικαιικών φορμαλισμών, αλλά, με την ιδιαίτερη τεχνικοποίηση της πολιτικής. Από «τέχνη» η πολιτική μεταφράζεται σε εξειδικευμένες τεχνικές διοίκησης και διευθέτησης, ενώ τα σύγχρονα υποκείμενα της πολιτικής μεταμορφώνονται σε «ειδικούς τεχνοκράτες».

Το στοιχείο της επάρκειας των κρατικών πρακτικών κερδίζει έδαφος σε βάρος των αρχών της δημοκρατικής συμμετοχής και ανά-

20. Max Weber, *Burocrazia, razionalità e politica* στο *La burocrazia*, κείμενα με την επιμέλεια των Franco Ferraresi και Alberto Spreafico, Bologna, Il Mulino, 1975, σελ. 127.

γεται σήμερα σε βασικό κριτήριο αξιολόγησης και νομιμότητας του welfare state. Στα πλαίσια του κοινωνικού κράτους, οι αντικειμενικοί χώροι άμεσης πολιτικής πρωτοβουλίας των μαζών, περιορίζεται από το γραφειοκρατικό-διοικητικό χαρακτήρα της πολιτικής. Τα κοινωνικά αιτήματα και οι πολιτικές διεκδικήσεις των πολιτών υπόκεινται σε μια διοικητική μετάφραση και υποβαθμίζονται σε ένα σύνολο συντεχνιακών και επαγγελματικών διεκδικήσεων.

Ό,τι απομένει, το δικαίωμα της ψήφου, εξαντλείται σε μια περιοδική παρουσία μιας πολιτικής διάστασης του κοινωνικού και υποβαθμίζεται σε ένα απλό λειτουργικό παράγοντα του πολιτικού συστήματος. Το πολιτικό κόμμα, από παράγοντα κοινωνικοποίησης της πολιτικής αποκτά τη διάσταση ενός γραφειοκρατικού μηχανισμού, αντικειμενικά αυτόνομου από τη μάζα των πολιτών, με τους οποίους έρχεται σε επαφή μέσα από την προπαγάνδα, διαμέσου του δικού του «οράματος για τον κόσμο» και με ένα σύνολο συμβόλων και κωδίκων επικοινωνίας.

Με το πέρασμα από το φιλελεύθερο κράτος δικαίου στο κοινωνικό κράτος των ημερών μας αλλάζει ριζικά η σχέση του πολίτη με το κράτος, ενώ διαφοροποιούνται σημαντικά οι διαστάσεις και τα περιεχόμενα της ίδιας της πολιτικής. Εκείνο όμως που παραμένει σαν μια ιστορική συνέχεια είναι η πολιτική εξουδετέρωση της μάζας των πολιτών. Διαφοροποιούνται βέβαια τα μέσα και οι μέθοδοι καθήλωσης του πολίτη, όπως διαφοροποιούνται και τα ίδια τα περιεχόμενα της εξουδετέρωσής τους.

Στη φιλελεύθερη κοινωνία η εξουδετέρωση συνέπιπτε με την άμεση από-πολιτικοποίηση του «φιλελεύθερου-οικονομικού» ατόμου, με την ιδιωτικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων και τον δικαιικό τεχνικισμό-φορμαλισμό. Στη σημερινή, πολιτικά υποβασταζόμενη κοινωνία, επαναπολιτικοποιείται βέβαια η κοινωνική σχέση, καθώς η πολιτική διαχέεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικο-οικονομικής ζωής, αλλά η εξουδετέρωση της μάζας των πολιτών συνεχίζεται. Κυρίως αυτή σήμερα συμπίπτει με την τεχνικοποίηση της πολιτικής και τις ιδιαίτερες εξειδικεύσεις της διοίκησης.

Το συστημικό-δομικό μοντέλο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο Κράτος*.

*Aleksandr V. Obolonskii
Vladimir D. Rudashevskii*

1. Οι αποφάσεις του Κράτους ως αντικείμενο συστημικής ανάλυσης

Έως τώρα αντιμετωπίζαμε όλες τις βασικές παραμέτρους της δομής και της λειτουργίας του συστήματος σαν ενιαίο σύνολο. Μέσα απ' αυτό το πλαίσιο του συστήματος εντοπίζαμε ποικίλες διαδικασίες που συνέθεταν το περιεχόμενο της δράσης του. Η λήψη αποφάσεων είναι μία από τις κεντρικές διαδικασίες μέσα στο κρατικό διοικητικό σύστημα. Σε αλληλεπίδραση με ολόκληρο το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, στα πλαίσια του οποίου εμφανίζεται, η διαδικασία αυτή ενσωματώνει κοινωνικοπολιτικές, οικονομικές, νομικές, ιδεολογικές και άλλες πλευρές των λειτουργιών της κοινωνίας.

Από τη στιγμή που όλοι αυτοί οι παράγοντες επηρεάζουν τον

* Το δοκίμιο των Aleksandr V. Obolonskii και Vladimir D. Rudashevskii, με τίτλο "Sistemno-strukturnoe modelirovanie mekhanizma priniatiia gosudarstve nnykh reshenii", πρωτοεμφανίστηκε στο βιβλίο τους *Metodologiya sistemnogo issledovaniia problem gosudarstvennogo upravleniia*, εκδόσεις "Nauka", Μόσχα, 1978. Στη συνέχεια δημοσιεύτηκε στα αγγλικά με τίτλο, "Systems-Structural Modeling of the Sate Decision-making Process", στο περιοδικό *Soviet Law and Government*, την άνοιξη του 1984, Τόμος XXII, No 4, σελ. 27-53, από όπου και μεταφράστηκε στα ελληνικά.

κρατικό μηχανισμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, η διερεύνηση του μηχανισμού αυτού προϋποθέτει τη μελέτη όλων των πλευρών που αφορούν, τόσο τη δομή και τις λειτουργίες, όσο και την αλληλεπίδρασή τους με το περιβάλλον. Αλλά μια τέτοια διερεύνηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων είναι δυνατή μόνο σε επίπεδο μοντέλων, δηλαδή χρειάζεται *συστημική ανάλυση*.

Αλλά αν σκοπός της συστημικής ανάλυσής είναι να εντοπίσει τις γενικές συστημικές σταθερές του μηχανισμού λήψης αποφάσεων, που δεν εξαρτώνται από ένα συγκεκριμένο κλάδο της διοίκησης αλλά απλώς απεικονίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, τότε για τη μελέτη του προβλήματός μας, πρέπει να επανέλθουμε στη θεωρία λήψης αποφάσεων της διοίκησης, κάτι που βρίσκεται ανάμεσα στη διοικητική επιστήμη, και τη μαθηματική θεωρία της λήψης αποφάσεων. Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για επιχειρησιακή έρευνα.

Η συστημική ανάλυση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος, είναι ιδιαίτερα σημαντική λόγω της εφαρμοσμένης φύσης της έρευνας. Αποσκοπεί στην προαγωγή της ανάπτυξης αποτελεσματικότερων μεθόδων σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων, σε όλες τις σφαίρες δράσης του κράτους. Βασικός στόχος είναι να συγκεντρώσει, να καταμετρήσει και να αξιολογήσει όλες τις πληροφορίες που ερμηνεύουν, όχι μόνο την κατάσταση των διοικούμενων αντικειμένων, αλλά, κυρίως τον τρόπο με τον οποίο τα αντικείμενα αυτά τείνουν να μεταβάλλονται και να εξελίσσονται.

Η θεώρηση αυτή απαιτεί μία κάπως διαφορετική προσέγγιση σ' ολόκληρο το πρόβλημα. Η νομική επιστήμη, που μελετάει τη διοίκηση, αντιμετωπίζει τη διοικητική διαδικασία λήψης αποφάσεων σαν εκτελεστική διαδικασία είναι σχεδιασμένη να επιβάλλει κανόνες διαχείρισης για υπηρεσίες, οργανισμούς, κρατικούς υπαλλήλους και πολίτες. Παρουσιάζει δηλαδή το διοικούμενο αντικείμενο και τις ιδιαιτερότητες της λειτουργίας του, σαν σύστημα νομικών, διοικητικών σχέσεων¹. Απ' αυτό προκύπτουν μία σειρά από προβλήματα στα πλαίσια της έρευνας και της αντίστοιχης μεθόδου για την επίλυσή τους: η αρχική προσοχή εστιάζεται στη θεσμική-νομική πλευρά της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος, που εμφανίζεται σαν διαδικασία υιοθέτησης ορισμένων νομοθετικών πράξεων. Η αντανάκλαση των ιδιοτήτων των πραγματικών αντικειμένων που εμπλέκονται στη διαδικασία, πραγματώνεται μέσα από την περιγραφή τους

1. Βλέπε για παράδειγμα G.V. Atamanchuk, *Gosudarstvennoe upravlenie, problemy metodologii pravovogo issledovaniia*, Μόσχα εκδ. "Iuridicheskaja Literatura", 1975.

και συνεπώς είναι περιγραφικής (και όχι δημιουργικής) φύσης.

Η νομική περιγραφή της κρατικής διοικητικής διαδικασίας, χρησιμεύει σαν ιδιαίτερος τύπος μελέτης και λειτουργίας του πολιτικού διοικητικού συστήματος. Αναλύει το περιεχόμενο του διοικητικού μηχανισμού, εξετάζει όλες τις αλληλεξαρτήσεις και τις αμοιβαία σχετιζόμενες πλευρές του, καθιερώνει τους κανόνες που θέτουν σε κίνηση τις δυνάμεις οι οποίες πρόκειται να εφαρμόσουν τις αποφάσεις ενώ ρυθμίζει και ελέγχει την κατανομή αυτών των δυνάμεων.

Παρόλα αυτά, σχεδόν καθόλου προσοχή δεν έχει δοθεί σε σημαντικές οργανωτικές πλευρές αυτής της διαδικασίας, όπως είναι η τυποποίηση και ο συντονισμός των αντικειμένων, η συλλογή και η επεξεργασία των στοιχείων, ο μηχανισμός επιλογής μίας ανάμεσα σε ένα πλήθος άλλων λύσεων, το πρόβλημα αντιμετώπισης των αποφάσεων, κλπ.²

Όλα αυτά μπορούν να περιγραφούν σαν διαδικασίες πληροφόρησης, γεγονός που διαπερνά ολόκληρο το διοικητικό σύστημα λήψης αποφάσεων. Μία τέτοια αφηρημένη θεώρηση μας επιτρέπει (μέσα στο πλαίσιο της μαθηματικής θεωρίας της λήψης αποφάσεων) να συλλάβουμε πολλές έννοιες, που είναι κοινές σε όλες τις διοικητικές διαδικασίες και να τις τυποποιήσουμε. Το αποτέλεσμα είναι να έχουμε περισσότερες από μία επιλογές, προσιτές στην άποψη χρόνου και πληροφόρησης. Έτσι, η σκέψη μας δεν είναι στραμμένη μόνο προς τα διαθέσιμα δεδομένα, ούτε προς μία συγκεκριμένη κατάσταση, αλλά σε μία ποικιλία από συνδυασμούς επιλογών, πληροφοριών και κινήτρων, που μας βοηθούν από τη μια μεριά να σχηματίσουμε σαφή εικόνα για ένα ολόκληρο πακέτο από λανθάνουσες καταστάσεις και τρόπους επίλυσής τους και από την άλλη να υπολογίσουμε την αποτελεσματικότητα κάθε παραλλαγής.

Συνεπώς ο συγκερασμός των νομικών και των τυπικο-αναλυτικών θεωρήσεων των διοικητικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων σ' ένα συστημικό μοντέλο, προσφέρει τόσο νομική όσο και πληροφοριακή στήριξη στις διοικητικές αποφάσεις που, στο σύνολό τους, γίνονται με αυτό τον τρόπο πιο ευέλικτες και πιο αποτελεσματικές. Αυτοί είναι οι στόχοι που έθεσε το XXVI Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης για ολόκληρη την επιστήμη της διοίκησης.

2. Ο Μ.Ρ. Lebedev πρώτος παρατήρησε τη σημασία αυτών των προβλημάτων (Μ.Ρ. Lebevev; *Gosudarstvennye resheniia v sisteme upravleniie sotsialisticheskomo obshechestvom*, Μόσχα, εκδ. "Iuridicheskaja Literatura", 1974.

Οι νομικοί από καιρό έχουν ξεπεράσει τη στενή αντίληψη που θεωρεί μια κρατική απόφαση σαν απλή νομικο-διοικητική πράξη, που εκφράζει τη θέληση του κράτους πάνω σε ένα συγκεκριμένο διοικητικό θέμα και καθορίζει τη συμπεριφορά αυτού που συμμετέχει σε μια νόμιμη πράξη. Οι κρατικές αποφάσεις κατέληξαν να θεωρούνται, από μια ευρύτερη σκοπιά, σαν κοινωνικές διοικητικές ενέργειες στο σύστημα των δυναμικών σχέσεων, που ρυθμίζουν το χαρακτήρα και τον τύπο της πραγματοποίησης κάποιου κοινωνικά απαραίτητου στόχου. Αυτό υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να ξεκαθαριστεί η εικόνα της συμπεριφοράς αυτών που συμμετέχουν στην πράξη αυτή, καθώς και των παραγόντων που την προσδιορίζουν, ώστε να μην αρκεστούμε στην καθιερωμένη μόνο πορεία της εκτέλεσης μιας πράξης ή στη σχέση της με τους νομικούς μόνο κανόνες.

Μια τέτοια ερμηνεία, αναγκαστικά μας οδηγεί στη μελέτη των διαδικασιών που προσδιορίζουν την επιλογή της μιας ή της άλλης απόφασης. Εξάλλου η έλλειψη μιας συγκεκριμένης ιδέας για το τι βρίσκεται πίσω από τη μία ή την άλλη απόφαση είναι αυτή που ευθύνεται για την οπισθοδρόμηση της παραδοσιακής προσέγγισης. Διαπιστώνουμε ότι δεν έγιναν αρκετά ώστε να ξεκαθαριστεί το πρόβλημα, μέσω της εισαγωγής του επονομαζόμενου «διοικητικού κυκλικού συστήματος», που συμπεριλαμβάνει όλα τα στάδια τα οποία προκύπτουν κατά την προετοιμασία και εκτέλεση των αποφάσεων, αφού τα συστατικά στοιχεία αυτού του κύκλου θεωρείται ότι βρίσκονται σε αλληλοσύνδεση το ένα από το άλλο. Επιπλέον, η ίδια η κατάληξη της διαδικασίας σε στάδια, βασίστηκε πρωταρχικά σε καθαρά παραστατικές θεωρήσεις μάλλον, παρά σε θεωρητικά τεκμηριωμένες και αποδεδειγμένες αρχές.

Παρόλα αυτά, η γενική θεωρία της διοίκησης και της λήψης αποφάσεων διαπραγματεύεται το θέμα σ' ένα αρκετά υψηλό, θεωρητικό επίπεδο. Συνεπώς, η πρόταση «να προσεγγίσουμε κριτικά την αποτίμηση της κοινά αποδεκτής άποψης», σχετικά με την ύπαρξη μίας «θεωρίας λήψης αποφάσεων»³, δεν είναι εντελώς κατανοητή και για έναν επιπλέον λόγο: γιατί η ιδέα ότι η θεωρία, που αναπτύχθηκε ύστερα από πολλές προσπάθειες ειδικών της κυβερνητικής, των μαθηματικών, της κοινωνιολογίας και των οικονομικών επικεντρώνεται κυρίως στις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την ανάλυση καταστάσεων, στην έρευνα και επιλογή των προβλημάτων που

3. *Problemy effektivnosti raboty upravlencheskikh organov*, Μόσχα, εκδ. "Nauka", 1973, σελ. 291.

πρέπει να επιλυθούν⁴. Αλλά κάτι τέτοιο είναι κατακριτέο; Επίσης, αμφίβολη είναι και η κατηγορία που απευθύνεται προς τη θεωρία λήψης αποφάσεων για την προτεραιότητα που δίνει στα στοιχεία τυποποίησης. Φοβούνται οι νομικοί την τυποποίηση; Και επιπλέον, η τυποποίηση δεν είναι κακή από μόνη της, μόνο η κακή τυποποίηση είναι κακή.

Υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύουμε ότι τα «κίνητρα» της αποτελεσματικότητας και σε τελική ανάλυση η μεγιστοποίηση της διοίκησης, βρίσκονται στη διαδικασία ακριβώς της λήψης αποφάσεων. Αυτές οι θεωρητικές προοπτικές επιβεβαιώνονται ακόμα από την εμπειρική έρευνα, όπως είναι για παράδειγμα η μελέτη των αποφάσεων που λαμβάνονται από τις κρατικές υπηρεσίες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας⁵ ή των διαδικασιών και των παραγόντων που σχετίζονται με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στα Λαϊκά Συμβούλια της Λαϊκής Δημοκρατίας της Πολωνίας⁶. Αυτό επιβεβαιώνεται στην πράξη από την ανάπτυξη και τη χρήση αυτοματοποιημένων συστημάτων ελέγχου.

Αλλά ίσως να μην υπάρχει ανάγκη ιδιαίτερης επεξεργασίας του προβλήματος λήψης αποφάσεων στη νομική επιστήμη. Πιθανόν η νομική πλευρά να χρειάζεται να προστεθεί στη μελέτη της διοικητικής διαδικασίας σε μια γενική θεωρία της κοινωνικής διοίκησης. Παρόλα αυτά ωστόσο, τα επιμέρους στοιχεία του νομικού ρυθμιστικού μηχανισμού σ' αυτή τη διαδικασία είναι τέτοια, ώστε αν δεν εξετάσουμε τις δικαιοτικές και κρατικο-νομικές πλευρές ολόκληρης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, είναι αδύνατο να προσεγγίσουμε με ακρίβεια τη λύση αυτού του προβλήματος.

Η συστημική ανάλυση μπορεί να χρησιμεύσει σαν μεθοδολογική βάση για τη μελέτη της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους, σαν ένα σύνολο από κοινωνιολογικούς, νομικούς, ψυχολογικούς, και άλλους μηχανισμούς.

Πρέπει να κάνουμε το διαχωρισμό ανάμεσα στη συστημική ανάλυση, σαν μέθοδο που εφαρμόζει τη συστημική προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων με τη βοήθεια επεξεργασμένων μοντέλων και τη συστημική ανάλυση σαν διοικητική τεχνική στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που μας βοηθάει να προσδιορίσουμε τις περιοχές στις οποίες γίνονται οι υπολογισμοί, για να καθοριστεί η πιθανή σημασία της καθεμιάς από τις πολλές πιθανές προτάσεις. Στην παρούσα μονογραφία η συστημική ανάλυση χρησιμοποιείται σαν μία από τις με-

4. Το ίδιο.

5. Y. Kkhol *Effektivnost upravlencheskikh reshenii*, Μόσχα εκδ. "Progress", 1975.

6. *Problemy rad narodowych*. Studia i materialy, 1974, no. 3.

θόδους κατασκευής μοντέλων, για την έρευνα κυρίως της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος.

Ένα θεμελιωδώς νέο χαρακτηριστικό στην εξέταση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, από την οπτική γωνία του συστήματος, είναι ότι τα αποτελέσματα της διοικητικής δράσης δεν αξιολογούνται απομονωμένα από αυτή τη λειτουργία, αφού μόνο ένα σύνολο λειτουργιών που χαρακτηρίζεται από ενοποιητικές ιδιότητες, δηλαδή που ενυπάρχουν στο σύστημα σαν σύνολο και όχι σαν ξεχωριστά μέρη του, μπορεί να ονομαστεί σύστημα.

Η συστημική ανάλυση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στηρίζεται στις παρακάτω αρχές:

— στην αποδοχή της συστηματικής ανάλυσης που είναι ισάξια με άλλες προσεγγίσεις για την εξέταση του κοινωνικού περιβάλλοντος. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα λήψης αποφάσεων του κράτους μελετάται σαν ένα στοιχείο μέσα σ' ολόκληρο το κρατικό διοικητικό σύστημα, το οποίο με τη σειρά του αποτελεί υποσύστημα της κοινωνικής διοίκησης. Επιπλέον, ένας τέτοιος πολυκεντρισμός παρατηρείται σε όλα τα στάδια της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Η ανακοίνωση ενός αντικειμενικού στόχου εξετάζεται όχι σαν αποτέλεσμα της αποτίμησης μιας διοικητικής κατάστασης, αλλά στο πλαίσιο των κρατικών στόχων που προκύπτουν από τους αντικειμενικούς στόχους της κοινωνικής διοίκησης.

— στην εξέλιξη του αντικειμενικού στόχου που εξετάζεται από τη στιγμή της διατύπωσής του έως το τελικό στάδιο της πραγματοποίησής του. Συνεπώς, καμία απόφαση δεν μπορεί να ληφθεί χωρίς να συγκρίνουμε εφικτές καταστάσεις μέσα από τις αποφάσεις του κράτους, που προωθούνται σαν αντικειμενικοί στόχοι.

— στον τρόπο προώθησης των αντικειμενικών στόχων που είναι πολυεπίπεδος. Αναγνωρίζεται η αλληλεξάρτησή τους σε όλα τα διοικητικά επίπεδα.

— στην ακριβή δόμηση της διοικητικής κατάστασης που εξαρτάται από το επίπεδο της αοριστίας που υπάρχει μέσα της.

— στην απόφαση που είναι αποτέλεσμα επιλογής και απαιτεί όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό εναλλακτικών υποθέσεων. Στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η προσπάθειά μας δεν αποβλέπει στη δικαιολόγηση μιας απόφασης, αλλά μάλλον στο να φτάσουμε στη μεγαλύτερη συλλογή εναλλακτικών λύσεων.

— στην ποσοτική αξιολόγηση του κόστους των πηγών και της αποτελεσματικότητας της κάθε εναλλακτικής λύσης.

— στην προσέγγιση που χρησιμοποιεί πολλά κριτήρια, για την αξιολόγηση της μεταβλητής που μπορεί να αποκαλέσουμε «άριστη» δηλαδή «μέγιστη». Συγχρόνως, είναι αναγκαίο να διακρίνουμε ανά-

μεσα στην αρχή της μεγιστοποίησης και στα κριτήρια γι' αυτήν —υπάρχει μια μόνο αρχή, αλλά πολλά κριτήρια.

Για να συνειδητοποιήσουμε τις ενδεικτικές αυτές αρχές της συστηματικής ανάλυσης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος, είναι απαραίτητο να επιλέξουμε την πλευρά εκείνης της διαδικασίας που θα μας βοηθούσε, από τη μια μεριά να προσεγγίσουμε το μηχανισμό της διαδικασίας από μία γενική οπτική γωνία και από την άλλη να εντοπίσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κρατικού συστήματος μέσα στο οποίο εμφανίζονται. Η πληροφοριακή πλευρά, μπορεί να θεωρηθεί σαν τέτοια, αφού η πληροφοριακή φύση της διοίκησης κάνει πιθανή τη θεώρηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων από μια ενιαία οπτική γωνία, σαν πρόβλημα κοινό σε όλα τα οργανωμένα συστήματα υψηλής συνθετότητας.

Από αυτό το σημείο απορρέουν τα βασικά, εποικοδομητικά και μεθοδολογικά επιχειρήματα που θα μπορούσαν να στηρίξουν ένα ειδικό αναλυτικό μοντέλο του μηχανισμού λήψης αποφάσεων στο κράτος. Επειδή η τεχνολογία της πληροφορικής που αποβλέπει στη δημιουργία πιθανών αποτελεσμάτων σε κάθε συγκεκριμένη κατάσταση τυποποιείται, αυτό ισούται με τη διερεύνηση του μηχανισμού της μεταβλητής συμπεριφοράς ενός συστήματος που, είτε έχει έναν αντικειμενικό στόχο, είτε αναπτύσσει έναν αντικειμενικό στόχο στην πορεία της λειτουργίας του, πράγμα που, σ' ένα μεγάλο βαθμό, προσδιορίζει και τον τύπο του μοντέλου. Το σχηματικό του διαγράμματος εξαρτάται ουσιαστικά από τις ιδιαιτερότητες των δομών λήψης αποφάσεων, σαν ειδικός κοινωνικός μηχανισμός στο πολιτικό διοικητικό σύστημα που διασφαλίζει τη λειτουργικότητα και την ανάπτυξη του, μέσω της κανονικότητας ανταλλαγής πληροφοριών στο σύστημα. Αυτή η κανονικότητα βασίζεται στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας ενός δοσμένου κοινωνικού συστήματος και υποστηρίζεται από ολόκληρο τον κρατικό-νομικό μηχανισμό στο πολιτικό σύστημα μιας κοινωνίας.

Η λύση του προβλήματος της δημιουργίας μοντέλων για τους μηχανισμούς πληροφόρησης, απαιτεί τη χρήση αφηρημένων κατασκευών, τυπικές αναλύσεις και μαθηματικές μεθόδους για τη λειτουργία ενός μοντέλου. Οι ερευνητές, παρόλα αυτά, εκφράζουν ορισμένες διαφωνίες πάνω στο ζήτημα αυτό. Μερικοί επικροτούν την εισαγωγή τυπικών μεθόδων και προβλέπουν μεγάλο μέλλον γι' αυτές. Άλλοι πιστεύουν ότι τέτοιες μέθοδοι είναι ανίκανες να προσφέρουν οποιαδήποτε σημαντική, εποικοδομητική συμβολή στην κοινωνικοπολιτική έρευνα. Αυτή η αντίδραση δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά και μόνο στην αβάσιμη αισιοδοξία των μεν ή στο συντηρητισμό των δε: κατά τη γνώμη μας οφείλεται σε αντικειμενι-

κούς λόγους. Από τη μια υπάρχει η επιθυμία για τη χρησιμοποίηση μεθόδων ακρίβειας σαν έναυσμα που θα μας φέρει πιο κοντά σε γενικεύσεις του συγκεκριμένου υλικού, όπως τόσο καθαρά και ένθερμα διακηρύσσει η γενική συστημική θεωρία. Από την άλλη, όταν όλα τα αναλυτικά μέσα της γενικής θεωρίας των συστημάτων χρησιμοποιούνται για τις διερευνήσεις ενός ανεξερευνήτου ακόμη χώρου, είναι εύκολο να περιπέσει σε επιπολαιότητες ή ακόμα να εκβιάσει καταστάσεις.

Η διέξοδος από αυτό δε βλέπουμε να βρίσκεται στο συμβιβασμό ανάμεσα στις υπάρχουσες αντιλήψεις, αλλά στην προκαταρκτική θεωρητική επεξεργασία των βασικών προβλημάτων γύρω από την εφαρμογή της συστηματικής μεθοδολογίας. Συγχρόνως, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε και να χρησιμοποιήσουμε τα δεδομένα όλων των εφαρμοσμένων επιστημών, η καθεμία από τις οποίες απομονώνει μία πτυχή της ερευνόμενης διαδικασίας και αναλύει όλες τις ιδιαιτερότητές της σε βάθος. Συγκεκριμένα, είναι αυτή η πληθρότητα των επιπέδων και των επιμέρους στοιχείων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που συνηγορεί υπέρ του τύπου της έρευνας όπου οι κοινωνιολογικές, οικονομικές, νομικές, ψυχολογικές και άλλες πλευρές του μηχανισμού της, συγκλίνουν σε ένα και μόνο αναλυτικό σχήμα. Επιπλέον, επειδή η κοινωνιολογία, τα οικονομικά, η πολιτική επιστήμη, η ψυχολογία, καθώς και άλλοι χώροι επιστημονικής γνώσης, έχουν μέχρι τώρα συσσωρεύσει μεγάλες ποσότητες σχετικού υλικού, είναι απαραίτητο και δυνατό να επισημανθούν κοινά πρότυπα που αφορούν το μηχανισμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, με τη μορφή ενός αυστηρά τεκμηριωμένου τυπικού μοντέλου.

Αλλά, αφού η διαδικασία λήψης αποφάσεων έγινε τώρα αντικείμενο μελέτης σε τόσο μεγάλη έκταση — από τη βιολογία έως το στρατό — μήπως αυτό βοηθάει στην κατασκευή ενός ακόμη μοντέλου αυτής της διαδικασίας; Μια καταφατική απάντηση στην ερώτηση αυτή βασίζεται αρχικά στο γεγονός ότι ένα τέτοιο μοντέλο εμφανίζει τη διαδικασία της λήψης αποφάσεων όχι σαν λειτουργία, αλλά σαν ένα ιεραρχημένο σύστημα αλληλοκαλυπτόμενων ροών πληροφόρησης που θα έπρεπε να αναλυθούν μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του εξωτερικού και του εσωτερικού περιβάλλοντος, που είναι η πηγή κάθε πληροφορίας. Μ' άλλα λόγια, η διαδικασία κατασκευής μοντέλων συνδέεται μόνο με το μέρος εκείνο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων που εμπεριέχει την ανάπτυξη δυνατών μεταβλητών, αλλά όχι και την επιλογή κάποιας από αυτές που αποκτά νομική ισχύ για μία απόφαση.

Επομένως, το μοντέλλο πρέπει δομικά να αντανakλά τα χαρα-

κτηριστικά γνωρίσματα του καταστασιακού (situational) περιβάλλοντος, στο οποίο πραγματοποιείται η διαδικασία λήψης αποφάσεων και του εννοιολογικού περιβάλλοντος — τις αρχές που μορφοποιούν τους αντικειμενικούς στόχους και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να αξιολογηθούν οι εναλλακτικές λύσεις, οι οποίες αντιστοιχούν στο εξωτερικό και εσωτερικό περιβάλλον του συστήματος λήψης αποφάσεων. Αλλά αυτές ακριβώς οι παράμετροι της διοίκησης του κράτους είναι ιδιαίτερα ποικιλόμορφες και περίπλοκες. Αυτό είναι σημαντικό για την παραπέρα ερμηνεία του μοντέλου και για τη διατύπωση υποδείξεων που να βασίζονται σ' αυτό. Εξαιτίας του κανονιστικού πρότυπου της συστηματικής προσέγγισης του αντικειμένου, η σχέση του με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων με κανένα τρόπο δεν εξυπακούεται, αφού τα αφηρημένα μοντέλα είναι γενικώς τα μέσα που χρησιμοποιούνται στη δημιουργική ανάλυση της διαδικασίας. «Οι ομοιομορφισμοί που υπάρχουν ανάμεσα στα μοντέλα αυτά και που αντανakλούν την ανάπτυξη των βιολογικών, φυσικών και κοινωνικών συστημάτων, είναι τα πιο εκπληκτικά και γόνιμα πνευματικά επιτεύγματα των δυο τελευταίων δεκαετιών»⁷.

Όταν ο ερευνητής εισάγει τον αναλυτικό φορμαλισμό στα πλαίσια της συστηματικής προσέγγισης δεν προσπαθεί απλά να αντικαταστήσει τη μία περιγραφή με μία άλλη. Το πρόβλημα είναι να περιγράψει τη δομή του ερευνόμενου λειτουργικού συστήματος με εξειδικευμένους όρους και να κάνει μια ποσοτική αξιολόγηση των συστατικών εκείνων που περιέχουν στοιχεία αβεβαιότητας και αμφιβολίας, για να εξαφανίσει ή τουλάχιστον να τα μειώσει στο ελάχιστο. Το αφηρημένο μοντέλο «λειτουργεί» μόνο στο βαθμό που συνδέεται με τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου και στη συγκεκριμένη περίπτωση με τα χαρακτηριστικά της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος.

2. Χαρακτηριστικά των αποφάσεων της κρατικής διοίκησης

Η μελέτη της διαδικασίας λήψης αποφάσεων είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, όταν το κράτος με τη μορφή των εκτελεστικών ή αντι-

7. H.J. Hurtley "The Emergency of a Systems Concept for Public Governance", General Systems, 1968, Τόμος XIII, σελ. 149.

προσωπευτικών του οργάνων, δηλαδή των κυβερνητικών του αποφάσεων, είναι ένας από τους συμμετέχοντες σ' αυτή τη διαδικασία. Αυτό το είδος της έρευνας εισήχθη για πρώτη φορά από τον Μ.Ρ. Lebedev, ο οποίος όχι μόνο προσέλκυσε την προσοχή αυτών που ασχολούνται με το θέμα των αποφάσεων τέτοιου είδους, αλλά και κατάδειξε σ' όλο της το μέγεθος τη σημασία μιας εκτεταμένης εξέτασης της θεωρίας των κρατικών αποφάσεων⁸. Η δουλειά του ωστόσο, αναφέρεται μόνο σε κρατικές αποφάσεις γενικής φύσης (νόμους και νομοθετικές διατάξεις). Ακόμη, αποφάσεις αυτής της μορφής αντιμετωπίζονται σαν ένας ιδιαίτερος τύπος κοινωνικών διοικητικών αποφάσεων (διοικητικών με την ευρεία έννοια του όρου). Εμείς νομίζουμε ότι θα πρέπει να εξετάζουμε επίσης κρατικές αποφάσεις ειδικής μορφής — κρατικές διοικητικές αποφάσεις (διοικητικές με την στενή έννοια του όρου).

Αλλά είναι η κάθε κρατική απόφαση διοικητική (με τη στενή έννοια, δηλαδή όχι κοινωνικά διοικητική) και είναι η κάθε διοικητική απόφαση (με τη στενή έννοια) κυβερνητική; Μια κρατική απόφαση είναι πράξη κοινωνικής διοίκησης, μέσω της οποίας το κράτος διαρθρώνει τη βάση πάνω στην οποία γεννιούνται, αναπλάθονται ή παύουν να υπάρχουν οι θεσμισμένες κοινωνικές σχέσεις. Ωστόσο, όπως γνωρίζουμε, αυτό το τελευταίο περιλαμβάνει εργασιακές σχέσεις, περιπτώσεις ιδιοκτησίας και άλλους τύπους κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και των διοικητικών σχέσεων, δηλαδή των κοινωνικών εκείνων σχέσεων που αναπτύσσονται κατά την εκτέλεση διοικητικών λειτουργιών, όπως είναι η ρύθμιση, ο συντονισμός και η υπακοή. Μια κρατική διοικητική απόφαση είναι έτσι μια πράξη κοινωνικής διοίκησης, μέσω της οποίας το κράτος διαρθρώνει τη βάση για τη γένεση, την αλλαγή ή την παύση των διοικητικών σχέσεων. Γι' αυτό το λόγο περιλαμβάνει όχι μόνο την εκτελεστική δραστηριότητα του κράτους ή το αντιπροσωπευτικό σώμα, αλλά επίσης και όλες τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την εκτέλεση των διοικητικών λειτουργιών (για παράδειγμα, αποφάσεις σχεδιασμού και προϋπολογισμού).

Η νομιμότητα της επιλογής των διοικητικών αποφάσεων μπορεί να διευκρινιστεί με το εξής παράδειγμα: Μέχρι σήμερα υπάρχει οξεία διαμάχη για το αν τα βασικά χαρακτηριστικά του κράτους είναι οι δυναμικές-οργανωτικές λειτουργίες που εκτελεί ή αν η έννοια του κράτους υπεισέρχεται και σε άλλους μηχανισμούς που συνίστα-

8. Μ.Ρ. Lebedev, όπως πριν, σελ. 62.

νται από το κράτος, ανεξάρτητα από το αν αυτοί οι μηχανισμοί σχετίζονται με την εκτέλεση διοικητικών λειτουργιών ή με άλλες οικονομικές, πολιτιστικές ή κοινωνικές δραστηριότητες⁹.

Η εξέταση αυτού του προβλήματος με τη βοήθεια της έννοιας της κρατικής διοικητικής απόφασης θα συμβάλει ασφαλώς στο να ξεκαθαριστεί αυτό το θέμα και θα παράσχει πρόσθετα επιχειρήματα υπέρ της πρώτης έννοιας που αναφέρθηκε παραπάνω. Πράγματι, ένας από τους μείζονες λόγους που οι μηχανισμοί οι οποίοι καταπιάνονται με την οικονομική δραστηριότητα συμπεριλαμβάνονται στη γενική έννοια του κρατικού σώματος, είναι ότι οι μηχανισμοί αυτοί παίρνουν αποφάσεις για λογαριασμό του κράτους και των συμφερόντων του. Στην πραγματικότητα, αυτό σημαίνει ότι, όπως ακριβώς κάθε κρατική απόφαση δεν είναι διοικητική (π.χ. η απόφαση που αφορά την παραχώρηση γαιών, αφού δεν επηρεάζει τις διοικητικές σχέσεις με τη στενή έννοια του όρου), έτσι δεν μπορεί και κάθε διοικητική απόφαση να θεωρείται σχετική με το κράτος, απλά και μόνο γιατί έχει σαν κίνητρο τα συμφέροντα του κράτους. Το διακριτικό στοιχείο της κρατικής διοικητικής απόφασης δεν έγκειται στο ότι ανήκει στο άλφα ή το βήμα σώμα και όχι στα συμφέροντα που υπερασπίζει. Αντίθετα, έγκειται στο ότι υπάρχει πρώτα και κύρια στην κανονιστική φύση αυτής της απόφασης.

Η κοινωνιολογία του δικαίου συνήθως κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα σε δύο τύπους νομικών φαινομένων: θεσμικά και περιπτωσιακά. Αυτή η διαφοροποίηση εφαρμόζεται σε όλες τις νομικές έννοιες, αφού ό,τι περιγράφεται με τις νομικές κατηγορίες, μπορεί να εμφανιστεί με τη μορφή ενός συνόλου από νόρμες, ενός μοντέλου ή ενός σχήματος (θεσμού) ή με τη μορφή μιας συμπεριφοράς ή σχέσης. Οι διοικητικές αποφάσεις απ' αυτή την άποψη βρίσκονται έξω από το διχοτομικό αυτό σχήμα και για να ακριβολογούμε δεν μπορούν να ενταχθούν σε καμιά από αυτές τις κατηγορίες, αφού συνδέουν συμπεριφορά και καταστάσεις με τις ίδιες νόρμες και τους ίδιους κοινωνικούς θεσμούς που απορροφούν αυτές τις αποφάσεις. Τα μέσα ενίσχυσης αυτού του θεσμού καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από συστάσεις και περιορισμούς έως κατηγορηματικές διαταγές. Συνεπώς, δεν μπορεί κάθε διοικητική απόφαση να θεωρηθεί νομική απόφαση (σαν ένα σύνολο δηλαδή από νόρμες), αλλά κάθε κρατική απόφαση πρέπει να εκλαμβάνεται σαν νομική πράξη που θέτει σε κίνηση το νομικό ρυθμιστικό μηχανισμό. Επιπλέον,

9. R.O. Khalfina, *Obshchee uchenie o pravootnoshenii*, Μόσχα, εκδ. "Iuridicheskia Literatura", 1974, σελ. 171.

από τη στιγμή που ο νόμος ξεχωρίζει όχι απλά από την κανονιστικότητα του, αλλά από την εξουσιαστική φύση της κανονιστικότητάς του, οι κρατικές αποφάσεις είναι αναγκαστικά εξουσιαστικές-κανονιστικές.

Αυτά και άλλα χαρακτηριστικά των κρατικών διοικητικών αποφάσεων (που στη συνέχεια αφού πρόκειται να ασχοληθούμε μόνο μ' αυτές τις αποφάσεις, θα τις αποκαλούμε απλώς αποφάσεις ή κρατικές αποφάσεις, όπου αυτό δεν προκαλεί σύγχυση) πρέπει να διαθλώνται στο σύστημα πληροφόρησης του μηχανισμού λήψης αποφάσεων.

Από νομική πλευρά οι κρατικές αποφάσεις, όσον αφορά τα γενικά τους χαρακτηριστικά, διαφέρουν μεταξύ τους ανάλογα με το περιεχόμενο, την πηγή και το χαρακτήρα της ρυθμιζόμενης δραστηριότητας, τον όγκο, το χώρο και το χρόνο της δράσης, καθώς επίσης και από πολλές άλλες πλευρές. Μια τέτοια διαφοροποίηση των κρατικών αποφάσεων βρίσκεται πέρα από τα δικά μας θεωρητικά ενδιαφέροντα. Η συστημική θεώρηση μας επιτρέπει να παρεκκλίνουμε ως ένα σημείο από τις ιδιαιτερότητες των κρατικών αποφάσεων ορισμένου τύπου και να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας πάνω στα ουσιωδώς κοινά τους σημεία. Το συστημικό-δομικό μοντέλο συνεπώς, πρέπει από τη μία να ελαχιστοποιεί τα κοινά στοιχεία στο μηχανισμό της λήψης κρατικών αποφάσεων, όπως τη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων, τη διατύπωση αντικειμενικών στόχων, τη συλλογή εναλλακτικών λύσεων κλπ., και, από την άλλη, πρέπει να αντικατοπτρίζει τέτοιες κοινές αρχές σοσιαλιστικής κοινωνικής διοίκησης, όπως είναι η εκπροσώπηση, η δημοκρατία και η νομιμότητα. Συνεπώς, το συστημικό-δομικό μοντέλο του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους, πρέπει να ενσωματώνει στοιχεία που ανάλογα με τον τύπο της απόφασης, μπορεί να παίζουν διαφορετικούς ρόλους, να λειτουργούν δηλαδή διαφορετικά και να αλληλεπιδρούν με ποικίλους τρόπους το ένα πάνω στο άλλο. Η αντανάκλαση των ιδιαιτεροτήτων των κρατικών αποφάσεων και οι βασικές πρακτικές αρχές του μηχανισμού πίσω από αυτή τη διαδικασία σ' ένα μονό-συστημικό μοντέλο, κάνει πιθανή τη λύση του προβλήματος της τυποποίησης, όχι μόνο της διαδικασίας επεξεργασίας των δεδομένων, αλλά επίσης και της εφαρμογής των νομικών κανόνων.

Ήδη έχουμε την εμπειρία από τη χρήση των υπολογιστών για αποφάσεις που αφορούν την παροχή συντάξεων. Γίνονται προσπάθειες να περάσουμε στους υπολογιστές και άλλες οικονομικές λειτουργίες λήψης αποφάσεων. Αναπτύσσονται επιμέρους προγράμματα για τους υπολογιστές. Αν και η έρευνα πάνω σ' αυτά τα θέματα βρίσκεται σε πειραματική ακόμη φάση, έρχεται ωστόσο στο προσκή-

νιο το πρόβλημα της θεωρητικής τεκμηρίωσης των βασικών ερωτήσεων για την *αλγοριθμοποίηση* της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους και για τη «μορφοποίησή» της, που βοηθάει στον πιθανό προγραμματισμό της διαδικασίας στο σύνολό της.

Η νομική φύση των κρατικών αποφάσεων δεν αρκείται μόνο στην έρευνα τεχνικών διαδικασιών θεμάτων που σχετίζονται άμεσα με τη διαδικασία της πληροφορικής για τη λήψη αποφάσεων. Δεν είναι λιγότερο σημαντικό να συμπεριλάβουμε σε ένα και μόνο αναλυτικό μοντέλο το νομικό μηχανισμό της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και συγχρόνως να βρούμε τους τρόπους με τους οποίους θα πραγματώσουμε τις βασικές αρχές της σοσιαλιστικής κρατικής διοίκησης, σε κάθε στάδιο μέσα από το οποίο περνάει η πληροφορία.

Όπως ήδη παρατηρήσαμε, το βασικό χαρακτηριστικό των κρατικών διοικητικών αποφάσεων είναι ότι συνδέονται άμεσα με την *κρατική ισχύ*. Αυτή η εξουσία αντικειμενοποιεί την κοινωνική δύναμη και βάζει σε κίνηση ολόκληρο το μηχανισμό λήψης αποφάσεων, έτσι ώστε κάθε στοιχείο σ' αυτό το μηχανισμό να δέχεται τον αντίκτυπο αυτής της ισχύος. Η δομή αυτού του μηχανισμού δε σχετίζεται απλώς με τη δομή της κρατικής ισχύος, αλλά μπορεί να επιλεγεί και ως το κοινωνιολογικό υποκατάστατο αυτής της ισχύος. Η εφαρμοσμένη κοινωνιολογική λειτουργικότητα των σχέσεων δύναμης στο πολιτικό σύστημα της σοσιαλιστικής κοινωνίας, μέσα από την επιβίβαση της σημασίας αυτών των σχέσεων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων του κράτους και αντίστροφα, αποτελεί αναγκαίο και χρήσιμο τρόπο συστημικής ανάλυσης του μηχανισμού υλοποίησης της ταξικής βούλησης, μέσα σε συνθήκες δημοκρατίας. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί, ιδιαίτερα, για τη διάκριση των συστημικο-δομικών στοιχείων του μηχανισμού που μετατρέπει σε κοινωνική πράξη τις κεντροποιημένες διοικητικές πιέσεις οι οποίες επιβάλλονται από το κράτος πάνω στο σύνολο του συστήματος των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων.

Το κράτος κατανέμει την εξουσία ανάμεσα στα στοιχεία της δομής του, επειδή μόνο μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να επιτελέσει τη βασική του λειτουργία — την καθημερινή διοίκηση της κοινωνίας. Απ' αυτό προκύπτει και η διαφοροποίηση του μηχανισμού λήψης αποφάσεων και της κατακόρυφης δομής του που μπορεί να απεικονιστεί και σαν ιεραρχία αξιών, επιλογών, κοινωνικού γοήτρου και ικανότητας.

Πράγματι, οι σχέσεις εξουσίας ενσωματώνουν ένα συγκεκριμένο σύστημα «τρόπων σκέψης, δράσης και αντίδρασης σε εξωτερικά ερεθίσματα», που συναντάμε σε ένα δοσμένο κοινωνικό περιβάλλον και «που κατευθύνει τις ανθρώπινες προσδοκίες και πράξεις, οι ο-

ποιές κάνουν πιθανή την αποτίμηση των ενεργειών των άλλων, αποτελούν τη βάση για την αποτίμηση της κοινωνικής αξίας των μελών μιας ομάδας και συνεπώς προσδιορίζουν τις αρχές της κοινωνικής ιεράρχησης προδιαγράφοντας τις βάσεις της δημόσιας ζωής»¹⁰. Αυτό το σύστημα των αξιών ορίζεται κοινωνιολογικά σαν «ιεράρχηση αξιών». Στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, αυτό εκφράζεται κυρίως με τον προσδιορισμό της αποδοχής μιας απόφασης και τη δημιουργία κριτηρίων μέγιστης απόδοσής της που στη συνέχεια, παράγει ένα σύνολο από προτιμήσεις, δηλαδή μια ακολουθία αποτιμήσεων και εναλλακτικών λύσεων που βοηθούν στην επιλογή της προσφορότερης από αυτές.

Συγχρόνως, οι εξουσιαστικές σχέσεις που αναφύονται στην κρατική διοίκηση, σε αντίθεση με άλλες σφαίρες κοινωνικής διαντίδρασης, βασίζονται σε ένα σύμπλεγμα μέσων, που διασφαλίζουν την υιοθέτηση αξιών από όλα τα μέλη της κοινωνίας. Συνεπώς, στη διαδικασία λήψης αποφάσεων του κράτους, είναι δυνατό να διακρίνουμε τον εξειδικευμένο και διαφοροποιημένο μηχανισμό για το σχηματισμό και τον έλεγχο αξιοκρατικών προσανατολισμών, που μπορεί να ονομαστεί «γόητρο εξουσίας» (με την κοινωνιολογική έννοια του όρου). Το κοινωνιολογικό της περιεχόμενο εκδηλώνεται στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, κυρίως στην πορεία οριοθέτησης αντικειμενικών στόχων.

Η κρατική διοίκηση σαν σύστημα, αποτελεί δομή κατανεμημένης εξουσίας, αφού ένα μεγάλο μέρος στη διαδικασία λήψης αποφάσεων του κράτους καλύπτεται όχι μόνο από το γόητρο της ισχύος αλλά και από «το γόητρο της εξουσίας». Ενώ το πρώτο προσδιορίζει το εσωτερικό περιεχόμενο των σχέσεων δύναμης, το δεύτερο αντιστοιχεί στην εξωτερική εκδήλωση της εξουσίας που βασίζεται στη δύναμη και σχετίζεται με τη διοικητική πράξη την οποία ασκεί το κράτος μέσω του συστήματος των κρατικών φορέων. «Η συνδυασμένη άσκηση εξουσίας που βασίζεται στην κρατική ισχύ, ανεξάρτητα από τις μορφές που παίρνει, είναι ένας από τους σημαντικούς παράγοντες που ενοποιεί όλους τους δεσμούς των κρατικών φορέων σε ένα ενιαίο σύνολο, και αυτό συνθέτει τα χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος»¹¹.

Ο μηχανισμός στον οποίο αναφερθήκαμε, επιδρά στο χαρακτήρα

10. Ia. Shchepan'skii, *Elementarnye poniatiis sotsiologii*, Μόσχα, "Progress", 1969, σελ. 43.

11. Ts.A. Lampol'skaia, *Obshchestvennye organizatsii K SSRR*, Μόσχα, εκδ. "Nauka", 1972, σελ. 49.

και το είδος της διαντίδρασης των ροών της πληροφόρησης, η οποία στη δεδομένη περίπτωση αποτελεί το αντικείμενο της διερεύνησής μας. Πιστεύουμε ότι αυτή η επιρροή, όχι μόνο προδιορίζει τη δομή των διαύλων μέσα από τους οποίους η πληροφορία ρέει προς το μηχανισμό λήψης αποφάσεων του κράτους, αλλά ακόμα καταδεικνύει και τις πηγές των πληροφοριακών ροών, την κατεύθυνση της κίνησής τους από το ένα επίπεδο στο άλλο και τον τύπο μεταμόρφωσής τους σε καθένα από αυτά τα επίπεδα.

Το «γόητρο εξουσίας» αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της διοικητικής πλευράς της άσκησης δύναμης. Συνεπώς, μέσω αυτού του χαρακτηριστικού γνώρισματος είναι δυνατό να περιγράψουμε τη διαδικασία με την οποία γίνεται αντιληπτή και αξιολογείται η πληροφορία: στο επίπεδο της ικανότητας, η πληροφορία γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας σε ένα άλλο, οργανώνεται και αξιολογείται. Το «γόητρο εξουσίας» που χαρακτηρίζει το εσωτερικό περιβάλλον του συστήματος και την κατεύθυνση του προσανατολισμού των αξιών του, συνδέει αυτά τα παραπάνω με τα κίνητρα πίσω από τις αποφάσεις που αποτελούν το πληροφοριακό περιεχόμενο της διαδικασίας σχηματισμού αντικειμενικών στόχων. Η ύπαρξη ενός συστήματος «ιεράρχησης αξιών», καταδεικνύει την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου συνδυασμού επιρροών (εναλλακτικών λύσεων) στην πληροφοριακή σφαίρα, που προτιμάται σε σύγκριση με άλλους συνδυασμούς επιρροών. Αυτή η ιδιότητα υπογραμμίζει την πράξη της λήψης αποφάσεων, αποκαλύπτει το αντικειμενικό της περιεχόμενο και κάνει δυνατό τον ακριβέστερο προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της οφελιμότερης απόφασης.

Έτσι, η συστημική ανάλυση της λήψης αποφάσεων στο κράτος δείχνει τη βασική δυνατότητα μετατροπής της πληροφοριακής πλευράς αυτής της διαδικασίας σε ξεχωριστό σύστημα που αντανάκλα όλα τα βασικά χαρακτηριστικά που εμπλέκονται σ' αυτή τη διαδικασία.

Οι ιδιαιτερότητες του κοινωνικού μηχανισμού που βρίσκονται πίσω από την άσκηση της κρατικής εξουσίας αντιστοιχούν σε ανάλογα χαρακτηριστικά στον πληροφοριακό μηχανισμό που αναπτύσσονται πίσω από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων του κράτους. Η ιεράρχηση των αξιών, της επιλογής, του γοήτρου και της ικανότητας, επιβάλλει περιορισμούς στις ροές των πληροφοριών κατά τη διαδικασία της λήψης αποφάσεων και συντελεί στη δομική τους συγκρότηση.

Η κατανομή των αξιών αναπαράγει ολόκληρη την πληροφοριακή σφαίρα του μηχανισμού, από την άποψη της σημασίας του στο σύστημα: η κατανομή της επιλογής αποδεικνύει την ύπαρξη εκείνου

του συνδυασμού πληροφοριακών επιρροών μέσα στο σύστημα που προτιμώνται σε σύγκριση με άλλους· η κατανομή του γοήτρου αντιστρέφει αυτές τις επιρροές για την επιτυχία κάποιου συγκεκριμένου στόχου· η κατανομή της ικανότητας προσδιορίζει την «πληροφορική ευαισθησία» του συστήματος λήψης αποφάσεων του κράτους, δηλαδή τη δεκτικότητα του στις εισρέουσες πληροφορίες.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους που έχουν εξεταστεί σε γενικές γραμμές, μας επιτρέπουν τώρα να περάσουμε στην κατασκευή ενός μοντέλου πληροφοριών αυτού του μηχανισμού.

3. Μοντέλο πληροφοριών της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους

Σύμφωνα με την υπόθεσή μας, η συστημική ανάλυση κάνει πιθανή τη δημιουργία μοντέλων σε δύο επίπεδα, το συστημικό-δομικό και το συστημικό-λειτουργικό.

Το συστημικό-δομικό μοντέλο της πληροφορικής πλευράς της διαδικασίας λήψης αποφάσεων είναι ένα λογικό σχήμα επεξεργασίας δεδομένων, σαν αποτέλεσμα του οποίου το σύστημα μεταπηδά από μια κατάσταση που ονομάζεται αφετηριακή, σε μια άλλη που μπορεί να ονομαστεί τελική. Τα δεδομένα γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας με βάση κάποιους κανονισμούς που καθορίζουν τη διαδικασία, ώστε να πετυχαίνεται η μετάβαση από το ένα επίπεδο στο άλλο, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνονται οι εργασίες που πρέπει να συντελεστούν σε κάθε βήμα, πριν το σύστημα φτάσει στο τελικό του στάδιο. Σε συνοπτική μορφή, αυτοί οι κανόνες και οι ρυθμίσεις καλούνται αλγόριθμοι, αφού ολόκληρη η διαδικασία κομματιάζεται σε μικρά τμήματα εργασιών, που μπορεί να επαναλαμβάνονται όσες φορές θέλουμε.

Μια τέτοια προσέγγιση έχει ορισμένα πλεονεκτήματα. Πρώτον, είναι δυνατό να τυποποιήσουμε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ορίζοντάς τη σαν ένα σύστημα που αποτελείται από πεπερασμένο αριθμό καταστάσεων, πεπερασμένο αριθμό εισροών και πεπερασμένο αριθμό εκροών. Δεύτερον, είναι πιθανή η αντικατάσταση των διάχυτων μορφοποιήσεων με ακριβείς εννοιολογικούς ορισμούς που μπορεί να χρησιμεύσουν σαν καλή βάση για αντικειμενικές αξιολογήσεις των αποφάσεων. Τρίτον, η προσέγγιση αυτή δίνει τη δυνατότητα ευρείας χρήσης των μαθηματικών μεθόδων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Αλλά αν ενσωματωθεί το μαθηματικό μοντέλο στο συστημικό-δομικό σχήμα ως δομικό στοιχείο που εκτελεί τη λειτουργία της επεξεργασίας δεδομένων, τότε η διαδικασία λήψης αποφάσεων λειτουργεί σαν αυτόματο μιας πεπερασμένης κατάστασης¹². Αυτή η δήλωση βέβαια δεν είναι πρωτότυπη, αφού η κλασική εργασία των Makkalok και Pitts [παραφρασμένη από τα ρωσικά], έδειξε ότι ένα μοντέλο αυτομάτων πεπερασμένης κατάστασης είναι κατά κανόνα αντιπροσωπευτικό κάθε λογικού συστήματος¹³. Αυτό μας απαλλάσσει από την ευθύνη να αποδείξουμε τον ισομορφισμό ανάμεσα στο αυτόματο πεπερασμένης κατάστασης και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Μία σύγκριση του συστημικού δομικού μοντέλου με το αυτόματο πεπερασμένης κατάστασης, δείχνει ότι ένα τέτοιο αφηρημένο μοντέλο διαθέτει ορισμένες τυπικές ιδιότητες που ορίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τις διαισθητικές απόψεις της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, από τη μια μεριά, και ενοποιούν τα προβλήματα λήψης αποφάσεων από την άλλη.

Η έννοια της λήψης αποφάσεων, δεν διαθέτει ακόμα μια κοινά αποδεκτή ερμηνεία στη νομική βιβλιογραφία και συχνά εμφανίζεται αντιφατική. Σε μερικές περιπτώσεις η διαδικασία περιορίζεται στο χρόνο της δημοσίευσης μιας εντολής, παρά το γεγονός ότι οι αντικειμενικοί στόχοι και οι λειτουργίες της διαδικασίας λήψης αποφάσεων από τη μια, και η δημοσίευση μιας διαταγής, από την άλλη, διαφέρουν μεταξύ τους. Συγχρόνως, η απόφαση συμπληρώνει ένα διοικητικό κύκλο¹⁴. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, η λήψη αποφάσεων θεωρείται σαν το τελικό στάδιο στη διοικητική διαδικασία. Επιπλέον, η ανάλυση των πληροφοριών, ο σχηματισμός των αντικειμενικών στόχων και η επιλογή της προσηφορότερης απόφασης, ενσωματώνονται στο σύστημα επεξεργασίας δεδομένων¹⁵.

12. Ο όρος *αυτόματον* χρησιμοποιείται εδώ, όχι με την έννοια μιας ουσιαστικής κατασκευής, αλλά με την ειδική σημασία ενός αφηρημένου συστήματος, που αποτελείται από ένα πεπερασμένο αριθμό εισροών και εκροών, καθεμιά από τις οποίες είναι λειτουργικά περιγραφόμενη με λογικούς όρους και ικανή να χειριστεί τη μικρότερη ποσότητα μεταφρασμένης πληροφορίας που απαιτείται για τη λειτουργία του συστήματος.

13. U.S. Makkalok και U. Pitts, "*Logicheskoe oshislenie idei, otnosiaschchikhsia k nervnoi aktivnosti*" στο βιβλίο: *Automaty*, Μόσχα, Fizmatgiz, 1956.

14. Δες για παράδειγμα, V.D. Sorokin, *Administrativno-protsessual noepravo*, Μόσχα, εκδ. "Iuridicheskia Literatura", 1972.

15. Δες για παράδειγμα, G. I. Retrov, *Osnovy sovetskogo sotsialnogo upravleniia*, εκδ. Κρατικού Πανεπιστημίου του Λένινγκραντ, 1974.

Στο μοντέλο που επιλέξαμε, η λήψη αποφάσεων συμπεριλαμβάνει ολόκληρο το πληροφοριακό υλικό, τη διαμόρφωση εναλλακτικών λύσεων και την αμοιβαία σύγκρισή τους, τη συσχέτισή τους με τους αντικειμενικούς στόχους και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των αποφάσεων. Όλα αυτά διαπλέκονται σ' ένα ενιαίο σύστημα, αφού αυτό απαιτεί η πληροφορική φύση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων¹⁶.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτά τα δεδομένα, προτείνουμε την εξής αλληλουχία εισροών (που από εδώ και πέρα θα την ονομάζουμε «πλέγμα»): το πλέγμα των δεδομένων, το πλέγμα των καταστάσεων, το πλέγμα των αντικειμένων, το πλέγμα των επιλογών.

Το πρώτο πλέγμα εισροών υποδέχεται και φιλτράρει πληροφορίες. Το δεύτερο κατευθύνει τις πληροφορίες προς κατευθύνσεις που παίζουν τον πιο σημαντικό ρόλο για τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ συγχρόνως αξιολογεί την καταλληλότητά τους για τις ανάγκες αυτών των αποφάσεων.

Το τρίτο διαμορφώνει τους αντικειμενικούς στόχους σαν αντίδραση στο εξωτερικό περιβάλλον, από τη μια μεριά, και σαν αντίδραση στις εσωτερικές απαιτήσεις του συστήματος, από την άλλη. Το τέταρτο περιγράφει τη διαδικασία επιλογής της αποδοτικότερης απόφασης από τυχόν άλλες πιθανές μεταβλητές.

Ο σκοπός (στόχος) κάθε εισροής και το αποτέλεσμα του περάσματος των πληροφοριακών ροών, εμφανίζεται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Εισροή	Σκοπός	Αποτέλεσμα
Πλέγμα δεδομένων.	Οργάνωση ακριβούς, συμπυκνωμένης και σημαντικής πληροφόρησης.	Διάταξη, ταξινόμηση, στοιχειοθέτηση της πληροφόρησης.
Πλέγμα καταστάσεων	Αξιολόγηση της καταλληλότητας της περιγραφής μίας κατάστασης.	Επισήμανση κενών, αντιφάσεων, και απροσδιοριστίας στην πληροφόρηση.
Πλέγμα αντικειμενικών στόχων	Σχηματισμός αντικειμενικής λειτουργίας.	Σύγκριση κινήτρων και συντονισμός εναλλακτικών λύσεων.
Πλέγμα επιλογών	Επιλογή μέγιστης αποδοτικότητας ενεργειών.	Μεγιστοποίηση των επιλεγέντων υποκατάστατων.

16. V.A. Lefevr, *Konfliktuiushchie struktury*, Μόσχα, εκδ. "Sovetskoe radio", 1973.

Εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η αλληλουχία των εισροών είναι απόλυτα κατάλληλη για τους σκοπούς μας και ότι κάθε διαδοχική εισροή επηρεάζεται από την προηγούμενη. Συγχρόνως, είναι πιθανό να διακρίνουμε δύο είδη αλληλουχιών, το πρώτο αναφέρεται στις εισροές που συνδέονται με το εξωτερικό περιβάλλον. Αυτό μπορεί να ονομαστεί καταστασιακό (situational) μοντέλο. Το δεύτερο αναφέρεται στο εσωτερικό περιβάλλον του συστήματος λήψης αποφάσεων και μπορεί να ονομαστεί εννοιολογικό (conceptual) μοντέλο.

Ορίζουμε τις λειτουργίες και τις ενέργειες κάθε πλέγματος σύμφωνα με τους στόχους της κάθε εισροής (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

Εισροή	Λειτουργία	Εφαρμογή
Πλέγμα δεδομένων	Έλεγχος των πληροφοριών. Επαλήθευση. «Συμπύκνωση» των πληροφοριών.	Προγραμματισμός. Αναδρομική ανάλυση πηγών. Στατιστική ανάλυση.
Πλέγμα καταστάσεων	Ανάλυση κινδύνου. Ανάλυση απροσδιοριστίας. Ανάλυση συγκρούσεων.	Αξιολόγηση πιθανότητας. Ποσοστό τύχης. Αντανακλαστική ανάλυση.
Πλέγμα αντικειμενικών στόχων.	Αντιστροφή προσανατολισμού αξιών.	Μέτρηση προσανατολισμού.
Συντονισμός εσωτερικών	Νομιμοποίηση του και εξωτερικών ερεθισμάτων. Αξιολόγηση εναλλακτικών προτάσεων.	Δόγματος. Ταξινόμηση.
Πλέγμα επιλογών.	Επιλογή μέτρων αποτελεσματικότητας. Προσδιορισμός χρησιμότητας. Εύρεση περιοχών συμβιβασμού.	Πολιτική αξιολόγηση. Πραγματιστική αξιολόγηση Αντιπροσώπευση βασικών συμφερόντων.

Επιπλέον, στο κάθε πλέγμα θα πρέπει να διακρίνουμε ένα ακόμη στοιχείο το οποίο εκτελεί τις επονομαζόμενες «μειζονες» λειτουργίες.

γίες. Ο λόγος για την εισαγωγή αυτού του στοιχείου και το περιεχόμενο των λειτουργιών που εκτελεί, θα εξεταστούν στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η ρυθμιστική πληροφορία που προσδιορίζει την περαιτέρω κίνηση της αρχικής πληροφορίας, ώστε αυτή να απεικονίζεται ως εκροή με τη μορφή μιας απόφασης, είναι αποτέλεσμα της «δουλειάς» που επιτελεί η πρώτη ακολουθία των εισροών. Το πλέγμα των καταστάσεων στην ίδια αλληλουχία καταδεικνύει την κανονικότητα αυτής της κίνησης προς την κατεύθυνση της υπερπήδησης της ανεπάρκειας και της ακαθοριστίας των αντικειμενικών δεδομένων, καθώς και των υποκειμενικών διακυμάνσεων κατά την επιλογή μιας στρατηγικής, δηλαδή της προτιμώμενης δράσης.

Για να φτάσουμε στο σύνολο των πιθανών στρατηγικών ή των στρατηγικών που είναι αποδεκτές στα πλαίσια μιας δοσμένης κατάστασης, είναι ανάγκη να υπάρχουν (σε αντίθεση με τους αρχικούς όρους) οριακές συνθήκες οι οποίες προκύπτουν από την αλληλεπίδραση του αντικειμενικού πλέγματος και του πλέγματος επιλογής, σύμφωνα με την εξής λογική: κάθε εναλλακτική λύση τοποθετείται (ταξινομείται) ανάλογα με την αποτελεσματικότητά της, δημιουργώντας έτσι έναν αριθμό επιλογών που μπορούν να χρησιμεύσουν για τον προσδιορισμό των ορίων των παραδεκτών ενεργειών οι οποίες βασίζονται στη χρησιμότητα της κάθε εναλλακτικής πρότασης.

Τώρα απομένει να επιλεγούν από έναν πιθανό αριθμό στρατηγικών εκείνες που δεν αντιστρατεύονται τους παραπάνω περιορισμούς και που μειώνουν τις ζημιές στο ελάχιστο, δηλαδή στρατηγικές που ανήκουν στην περιοχή της συναίνεσης. Μία στρατηγική σαν σύστημα ενεργειών για την επιδίωξη ενός αντικειμενικού στόχου μπορεί να ονομαστεί «θετική» αν είναι αποτελεσματική, χρήσιμη και ολοκληρωμένη, δηλαδή αν ανήκει στην περιοχή της συναίνεσης όσον αφορά τα κέρδη και τις ζημιές (με την προϋπόθεση, φυσικά, ότι τα κριτήρια του προσδιορισμού των κερδών και των ζημιών είναι εκ των προτέρων γνωστά).

Η αποτελεσματικότητα και η χρησιμότητα ορισμένων ενεργειών, μπορεί να αξιολογηθεί από διάφορες οπτικές γωνίες: από τη γωνία της στρατηγικής ή της τακτικής υπεροχής, των ελαχίστων ζημιών, της οικονομίας, του ευπρόσπιτου, της πρακτικότητας.

Είναι επίσης πιθανό να προσεγγίσουμε το πρόβλημα από ένα άλλο πρίσμα, προκειμένου να αξιολογήσουμε τις πιθανές συνέπειες από την επιλογή της μιας ή της άλλης στρατηγικής. Μια τέτοια *a priori* αξιολόγηση μιας επιλογής μπορεί να ονομαστεί «τίμημα της επιλογής». Μπορεί να προσδιοριστεί ποσοτικά, αν υποθέσουμε ότι η

επίτευξη του αντικειμενικού στόχου εξαρτάται από την ποιότητα και την ποσότητα των συγκεκριμένων πληροφοριών. Συνεπώς, το τίμημα της απόφασης μπορεί να χρησιμεύσει ως αντικειμενική μέτρηση της σημασίας όλων των ροών πληροφόρησης, αφού καθεμία από αυτές συνεισφέρει στο τίμημα της απόφασης που μ' αυτό τον τρόπο αποτελείται από τα ακόλουθα συστατικά: το τίμημα της πληροφορίας, το τίμημα της εγκυρότητας, το τίμημα του κινδύνου, το τίμημα της σύγκρουσης, το τίμημα της πεποίθησης (αξία προσανατολισμών), το τίμημα της συναίνεσης, το διαδικαστικό τίμημα, το τίμημα των προτιμήσεων, το τίμημα της παραδοχής της δράσης (τίμημα της ευθύνης).

Σημειώνουμε ότι παρόλη την ύπαρξη ορισμένων επικαλύψεων ανάμεσα στα δύο, το τίμημα της απόφασης δεν θα πρέπει να εξισώνεται με το οικονομικά προσδιορισμένο τίμημα. Αν και μία ορισμένη αξία θα μπορούσε να αποδοθεί με οικονομικούς όρους, ωστόσο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων το τίμημα είναι ένα είδος συγκυριακής καταγραφής του επιπέδου των προσφερόμενων πληροφοριών για τη λήψη αποφάσεων που μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε μία έλλογη απόφαση που διαθέτουμε αντικειμενικά περιορισμένες πληροφορίες. Το τίμημα της απόφασης κυρίως καθιστά δυνατή την καταμέτρηση της σημασίας των εσωτερικών και των εξωτερικών πληροφοριακών επιρροών στην επιλογή μιας ορισμένης εναλλακτικής λύσης, όταν υπάρχει δυνατότητα απόφασης. Το χαμηλότερο δυνατό τίμημα σε οποιαδήποτε δεδομένη κατάσταση, παράγει μια απόφαση που δεν ικανοποιεί πλήρως καμιά από τις ατομικές απαιτήσεις και που ωστόσο γίνεται αποδεκτή χάρη στο συνολικό της αποτέλεσμα και τις υπάρχουσες προτεραιότητες. Και ακριβώς μ' αυτή την έννοια της μεγιστοποίησης των αποφάσεων — της εκροής του συστήματος των αποφάσεων — θα πρέπει να γίνει κατανοητή η διαδικασία. Αυτό λοιπόν είναι σε γενικές γραμμές το πληροφοριακό μοντέλο της διοικητικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων στο κράτος.

4. Μοντέλο του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους.

Έχουμε ορίσει το μοντέλο πληροφοριών της διαδικασίας λήψης αποφάσεων σαν την εκτέλεση του αλγορίθμου για τη μετατροπή των πληροφοριών που εισέρχονται στο σύστημα.

Ας προχωρήσουμε τώρα προς τις ροές των πληροφοριών και τις διαντιδράσεις τους, οι οποίες συγκροτούν το *μηχανισμό* αυτής της

διαδικασίας. Με άλλα λόγια, θα συνεχίσουμε τη συστημική ανάλυση της διοικητικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους στο συστημικό-δομικό επίπεδο, επικεντρώνοντας την προσοχή μας όχι στα στοιχεία της δομής, αλλά στις μεταξύ τους σχέσεις και διαντιδράσεις.

Στη διαδικασία κατασκευής του συστημικο-δομικού μας μοντέλου, ξεκινήσαμε από την υπόθεση ότι η διαδικασία λήψης αποφάσεων επηρεάζεται από ένα σύνθετο σύστημα καταστάσεων που αντανακλάται στις εισροές των πληροφοριών και που σχηματίζουν την αλληλουχία του *καταστασιακού (situational) μοντέλου*. Συγχρόνως, υπάρχουν εσωτερικά ζητήματα που δείχνουν τον τρόπο επίτευξης ορισμένων αντικειμενικών στόχων και υπαγορεύουν την επίλογό της κατάλληλης στρατηγικής για την επίτευξή τους.

Η θεωρητική ανάλυση όρισε την πληροφοριακή δομή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, σαν σύστημα που δέχεται και αξιολογεί τις εισερχόμενες πληροφορίες, εναρμονίζει τα εσωτερικά ερεθίσματα στην αντικειμενικά προσδιορισμένη διαδικασία, καταδειχνει τους πιθανούς τρόπους πραγμάτωσης δοσμένων αντικειμενικών στόχων και μορφοποιεί το κριτήριο της λήψης αποφάσεων σαν κατάσταση εξισορρόπησης ανάμεσα στο επιθυμητό και το πιθανό. Μια τέτοια πρόταση καθιστά βασικά πιθανό τον εντοπισμό της πλευράς εκείνης της διαδικασίας λήψης αποφάσεων που μπορεί να διατυπωθεί με τη μορφή κάποιου αφηρημένου μοντέλου — ας πούμε με τη μορφή ενός προγράμματος σε υπολογιστή, ή ενός αυτοματοποιημένου συστήματος ελέγχου — και να μελετηθεί σε συσχετισμό με την οργάνωση του μηχανισμού στο μέγιστο σημείο, υπογραμμίζοντας αυτή τη λειτουργικότητα του συστήματος.

Αυτό το δομικό μοντέλο κατασκευάστηκε με βάση τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που συναντάμε στις κρατικές διοικητικές αποφάσεις. Τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται ιδιαίτερα έντονα στο μηχανισμό λήψης αποφάσεων που ενσωματώνει τον ιδιαίτερο τρόπο της επεξεργασίας των πληροφοριών, μέσα στο σύστημα λήψης αποφάσεων. Όπως ήδη σημειώσαμε, ένα από τα σημαντικά συστατικά χαρακτηριστικά των κρατικών αποφάσεων, είναι ο κρατικός εξουσιαστικός τους χαρακτήρας. Αυτά τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αντανακλώνται στο μηχανισμό πληροφοριών της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους.

Αυτά τα χαρακτηριστικά πρώτα από όλα επηρεάζουν την εννοιολογική σφαίρα, που δρα σαν ένα συντονισμένο υποσύστημα απαιτήσεων, πάνω σε όλα τα άλλα υποσυστήματα που συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εξαιτίας της κανονιστικής - εξουσιαστικής του φύσης, αυτό το υποσύστημα είναι σημαντικά πιο ανεξάρ-

τητο, συντηρητικό και στατικό από ό,τι άλλες δομές του υπό έρευνα μηχανισμού. Με άλλα λόγια, είναι ένα οιονεί κλειστό σύστημα. Συνεπώς, η πληροφοριακή ροή που εισέρχεται στο σύστημα, αρχικά δρα πάνω στην «καταστασιακή» (situational) σφαίρα, κάτι που στη συνέχεια απαιτεί να είναι ιδιαίτερα εύκαμπτη, συντονισμένη και ευαίσθητη, δηλαδή να μετατρέπει το σύστημα σε οιονεί κλειστό (στην πληροφορία). Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι ο μηχανισμός λήψης αποφάσεων του κράτους είναι ένα σύστημα που εμπεριέχει δύο υποσυστήματα, ένα κλειστό και ένα ανοιχτό. Από αυτό συνεπάγεται ότι η δομή του μοντέλου αυτού του μηχανισμού πρέπει να εμπεριέχει στοιχεία που θα «ανοίγουν» το ένα υποσύστημα και θα «κλείνουν» το άλλο — διαφορετικά το σύστημα στο σύνολό του δεν θα ήταν εννοιολογικά κλειστό.

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η διαδικασία λήψης αποφάσεων του κράτους συντελείται μέσα στο ιδιαίτερο κρατικό διοικητικό σύστημα. Συνεπώς, ο πληροφοριακός του μηχανισμός αποτελείται από τη διαντίδραση δύο πληροφοριακών ροών: από τη μία μεριά, τη μορφή απαιτήσεων που προέρχονται από τους αντικειμενικούς στόχους και τα καθήκοντα του κράτους (κατευθύνσεις) και από την άλλη, τη μορφή αναγκών για την επίλυση ειδικών προβληματικών καταστάσεων. Το μοντέλο έτσι πρέπει να αντανakλά τα χαρακτηριστικά στοιχεία των καταστάσεων που καθιστούν αναγκαία μια απόφαση, δηλαδή τους υπολογισμούς που προσδιορίζουν τους αντικειμενικούς στόχους και τα κριτήρια για την αξιολόγηση των εναλλακτικών προτάσεων.

Όπως γνωρίζουμε, οι παράγοντες του εξωτερικού περιβάλλοντος επηρεάζουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Μια παρόμοια συγγένεια υπάρχει ανάμεσα στο εννοιολογικό μοντέλο και τις αποφάσεις. Η καθαυτή απόφαση είναι το αποτέλεσμα σύνθετης διαντίδρασης αυτών των δύο μοντέλων (και συγκεκριμένα, όχι της απόφασης, αλλά του μοντέλου της απόφασης). Η διαντίδραση είναι κανονιστικής-νομικής φύσης και πρέπει να εκφράζεται με αυστηρά καθορισμένες δομικές μορφές. Αναφορικά με τη «καταστασιακή» (situational) περιοχή ή περιρρέουσα ατμόσφαιρα είναι τυπικά πιο ευέλικτη και μεταβαλλόμενη από ό,τι οι εσωτερικοί παράγοντες. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι αδιαφοροποίητες συγγένειες ανάμεσα στις καταστασιακές και τις εννοιολογικές ακολουθίες δοκιμάζουν συνεχείς «αναστατώσεις» που τείνουν να απορρυθμίσουν το σύστημα λήψης αποφάσεων. Για να διατηρηθεί η υπερευστάθεια της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, η *δεύτερη ακολουθία του συστήματος* πρέπει να

προμηνύει την πρώτη¹⁷.

Αυτό σημαίνει ότι μεταξύ της εισροής και των πρόσθετων μεταβλητών υπάρχει πάντα ένας κρυμμένος παράγοντας που δεν μπορεί να εξηγηθεί μέσα στο πλαίσιο αυτής της διαντίδρασης, αφού τα καθαυτού δεδομένα πριν την απόφαση μεταφράζονται μέσα από το πρίσμα του συνολικού μοντέλου, σαν να έχει ήδη ληφθεί η απόφαση.

Όπως έχει καταδείξει ο B.S. Ukraintsev η διαλεκτική αυτή αντίφαση είναι η ουσία της λειτουργίας κάθε περίπλοκου οργανωμένου συστήματος: «η αντίφαση μεταξύ της αρχικής βάσης αυτού που μπορεί να υπάρχει και αυτού που πρέπει να συντελεστεί στο μέλλον ή και αυτού του ίδιου του μέλλοντος, που ήδη συντελείται στο «μικρόκοσμο» του σήμερα, με τη μορφή της υλικής ενσωμάτωσης του προβλήματος η διαλεκτική αντίφαση της μετατροπής της πιθανής συνέπειας του προβλήματος που δεν υπάρχει ακόμα, στην πραγματική συνέπεια»¹⁸.

Στο μηχανισμό πληροφοριών της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους, η εννοιολογική προσδοκία που αναφέρθηκε πριν, πραγματοποιείται με τη βοήθεια νομικών κανόνων. Αυτό κάνει τη σημασία και τη θέση του νομικού κανονιστικού μηχανισμού της διαδικασίας λήψης αποφάσεων του κράτους ξεκάθαρη: από τη μια μεριά, ο νομικός κανόνας επενεργεί σαν ρυθμιστής που στηρίζει τους αντικειμενικούς στόχους και υποτάσσεται στην αρχή της μεγιστοποίησης. Από την άλλη μεριά, συσχετίζει τη συγκυριακή πλευρά της απόφασης με τις συντονισμένες ενέργειες που συντελούν στην αξιολόγησή της¹⁹. Ο νομικός κανόνας χρησιμεύει σαν μέσο διαντί-

17. Η μελέτη διαδικασιών λήψης αποφάσεων στα βιολογικά συστήματα οδηγεί σε μια παρόμοια κατάληξη. «Τη στιγμή που παίρνεται η απόφαση υπάρχει μια διαδικασία που προλαμβάνει το γεγονός για μια μεγάλη χρονική περίοδο. Δεν δημιουργείται προοδευτικά. Έχει ήδη ένα αποτέλεσμα (που κωδικοποιείται στις κύριες παραμέτρους) που μπορεί να επέρχεται μέσα σε διάστημα λεπτών, ωρών, ή ακόμα και χρόνων. Πώς προβλέπονται τα γεγονότα; Η πρόβλεψη των γεγονότων εξισώνεται πρώτα και κύρια με την ενεργό υποστήριξη του αντικειμενικού στόχου ώσπου ο στόχος αυτός να πραγματοποιηθεί» (P.K. Anokhim, "Filosofskie aspekty teorii Funktsional'noi sistemy", Voprosy Filosofii, 1971, no 3).

18. B.S. Ukraintser, *Otobrazhenie v nezhivoi prirode*, Μόσχα, έκδ. "Nauka", 1969, σελ. 212.

19. Ο επίλογος επιβεβαιώνεται από την ιδέα του ρόλου του νομικού κανόνα στη ρυθμιστική διαδικασία (Iu. A. Tikhomirov, "Rol'prava v razvitii ASU", Pravovedenie, 1972, no 6 σελ. 67-68).

δρασης μεταξύ των καταστασιακών και των εννοιολογικών ακολουθιών και είναι το εργαλείο που χρησιμοποιείται για να συντονίζει τις εσωτερικές απαιτήσεις με την πιθανότητα ότι το περιβάλλον ανοίγεται στο σύστημα λήψης αποφάσεων.

Αν περιγράψουμε το παραπάνω μοντέλο με τη γλώσσα της κυβερνητικής, μπορούμε να πούμε ότι οι νομικοί κανόνες παίζουν το ρόλο ενός ειδικού υποσυστήματος που κάνει δυνατή την πρόσληψη κάθε εισερχόμενης πληροφορίας μέσα στα πλαίσια των εσωτερικών περιορισμών, δηλαδή κάνει το σύστημα της λήψης αποφάσεων ανοιχτό στις πληροφορίες. Αλλά, όπως δείχνει η θεωρητική κυβερνητική, ένα ανοιχτό σύστημα είναι ασταθές και η ικανότητα ενός συστήματος λήψης αποφάσεων να είναι σταθερό, αποτελεί το μοναδικό κριτήριο της ποιότητας του ελέγχου: αν κάθε πρωτοεμφανιζόμενη κατάσταση απαιτούσε την επανακατασκευή του συστήματος λήψης αποφάσεων, τότε ουσιαστικά δεν θα υπήρχε κανένα απολύτως είδος ελέγχου.

Αυτό το παράδοξο της αστάθειας του συστήματος της λήψης αποφάσεων μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι οι πληροφορίες που εισέρχονται στο σύστημα συνδέονται με ένα συγκεκριμένο περιβάλλον, που είναι συνήθως πάντα ευρύτερο από ό,τι το φάσμα των ζητημάτων που συνδέονται με μια συγκεκριμένη απόφαση. Ως εκ τούτου υπάρχει ένα φαινόμενο πληροφοριακής αντιφατικότητας: πλεονάσματος από τη μια μεριά, δηλαδή ο όγκος των πληροφοριών είναι αρκετά μεγάλος για τη συγκεκριμένη απόφαση, ενώ από την άλλη, δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για να διατυπωθούν εναλλακτικές προτάσεις. Συνεπώς οι εισροές των πληροφοριών πρέπει να μετατραπούν σε ειδική επιλεκτική πληροφόρηση που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε πραξολογική, δηλαδή σκόπιμη.

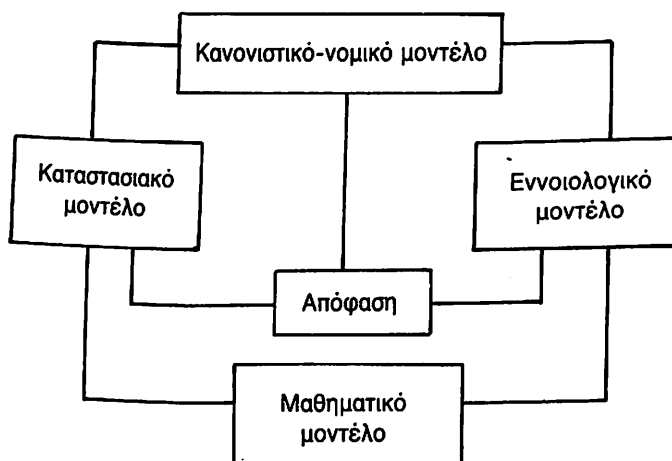
Οι τρόποι απόκτησης αυτών των πληροφοριών — το προϊόν της διαντίδρασης των καταστασιακών (situational) και των εννοιολογικών υποσυστημάτων — δεν θα πρέπει να υποβληθούν σε εξωτερικές επιδράσεις και, συγχρόνως, θα πρέπει να υπακούσουν σε εσωτερικούς περιορισμούς. Αυτός ο αντικειμενικός στόχος μπορεί να πραγματοποιηθεί, ενσωματώνοντας ένα μαθηματικό μοντέλο της απόφασης στο σύστημα. Ένα τέτοιο μοντέλο που περιλαμβάνεται στο μηχανισμό πληροφοριών του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους, αποτελεί συνεπώς έναν ιδιαίτερο τύπο συνεκτικής πληροφόρησης.

Ο σκοπός του μαθηματικού μοντέλου είναι κυρίως να παράγει αποφάσεις με έναν τρόπο τυπικό ώστε συμβολικά μιλώντας, να μην υπόκειται σε τυχαίες επιρροές, αλλά να μετατρέπει τις αποφάσεις σε «καθαρές στρατηγικές», όχι τόσο από την άποψη των τελικών α-

ντικειμενικών στόχων, όσο από την άποψη των αναγκών της καθαυτού διαδικασίας.

Συνεπώς, το μοντέλο του μηχανισμού πληροφοριών στο σύστημα λήψης αποφάσεων του κράτους, περιγράφεται ως εξής: το εννοιολογικό υποσύστημα διαντιδρά με το καταστασιακό (situational) υποσύστημα μέσω του νομικού μοντέλου (νόρμα) και το καταστασιακό υποσύστημα διαντιδρά με το εννοιολογικό μέσω του τυπικού (μαθηματικού) μοντέλου. Αλλά επειδή το νομικό μοντέλο είναι προβλεπτικό, το μαθηματικό μοντέλο μορφοποιεί μόνο το επιπλέον μέρος της ροής των πληροφοριών που δεν είναι ενσωματωμένες στο νομικό κανονιστικό μηχανισμό. Είναι αφηρημένο και προσφέρει μόνο ορθολογικές μεθόδους για την επεξεργασία των αντικειμενικών πληροφοριών. Τα τυπικο-νομικά και τα τυπικο-αναλυτικά (μαθηματικά) μοντέλα των αποφάσεων δεν συγκρούονται, αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται και αποτελούν διαφορετικές πλευρές τής λειτουργίας του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους.

Αυτός ο μηχανισμός μπορεί να διατυπωθεί σχηματικά ως εξής:

Η συστηματική περιγραφή της πληροφορικής πλευράς του μηχανισμού λήψης αποφάσεων του κράτους, παράγει ένα μοντέλο με τη μορφή ενός συνόλου από καταστασιακά, εννοιολογικά, μαθηματικά και κανονιστικο-νομικά μικρομοντέλα. Το μαθηματικό μικρομοντέλο είναι ένας εσωτερικός, και το κανονιστικο-νομικό μικρομοντέλο είναι ένας εξωτερικός δίαυλος διαντίδρασης των καταστασιακών και εννοιολογικών υποσυστημάτων.

Σε αυτό το μηχανισμό το μαθηματικό μοντέλο προσανατολίζεται προς τη μορφοποίηση μόνο των πληροφοριών και προς τον υπολογισμό των πληροφοριακών μεταβλητών. Είναι βοηθητικής φύσης. Χά-

ρη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κρατικών αποφάσεων, η τελική απόφαση λαμβάνεται μέσα στο πλαίσιο του κανονιστικού-νομικού υποσυστήματος. Επίσης είναι δυνατό να σχηματοποιήσουμε τη διαδικασία της λήψης αποφάσεων, χωρίς να διατυπώσουμε κάποιο μαθηματικό μοντέλο: τα καταστασιακά και εννοιολογικά υποσυστήματα μπορούν να αλληλοεπηρεάζονται μόνο μέσα στα πλαίσια του κανονιστικού-νομικού μοντέλου. Τέλος, η κατασκευή ενός μαθηματικού μοντέλου, μπορεί να έρθει σαν συμπλήρωμα σε μία διαδοχική σειρά απο μοντέλα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Περαιτέρω βελτίωση αυτού του τύπου των μοντέλων συχνά γίνεται με την ελπίδα να μεταφράσουμε το μικρομοντέλο και τη νομική διαδικασία της λήψης αποφάσεων σε μία εσωτερική «γλώσσα», δηλαδή να πετύχουμε την πλήρη σχηματοποίηση των κανονιστικών πράξεων και των διαταγών. Αυτή η απαίτηση ωστόσο φαίνεται υπερβολική. Τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκαν μοντέλα απομίμησης καταστάσεων (simulation), που συνδυάζουν διάφορα συνεκτικά μαθηματικά μοντέλα αυτής της διαδικασίας, ενώ ομάδες ειδικών μετατρέπουν μεταβλητές αποφάσεων σε συγκεκριμένα συστήματα²⁰. Σ' αυτή την περίπτωση η λήψη αποφάσεων παίρνει τη μορφή μοντέλου, χωρίς αναγκαστικά να μορφοποιούνται όλες οι επιρροές πάνω στο σύστημα, αφού η ανθρώπινη λογική παίζει το ρόλο του εξωτερικού μοντέλου. Είναι επίσης δυνατό, στη συνέχεια να τεθεί το πρόβλημα της μορφοποίησης αυτής της λογικής και έτσι να παρουσιαστούν όλο και περισσότερα νέα επίπεδα μοντέλων.

20. V.M. Glushkov, "Matematizatsiia nauchnogo znaniia i teoriiia reshenii", *Voprosy Filosofii*, 1978, no. I., σελ. 33 V.V. Ivanov και V.L. Tambovtsev, *Ekonomiko-matematicheskie modeli i priniatie knoziaistvennykh reshenii*, *Vestnik MGU, seria Ekonomika*, 1978, no 1, σελ. 65-75.

Κριτική Αναθεώρηση του Πατρικού Ρόλου

*Κωνσταντίνος Κορώσης**

Μια ευρείας κλίμακας έρευνα που διεξάχθηκε κατά το 1971 στο διεθνικό χώρο των τότε έξι κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ. είχε ως στόχο την εξιχνίαση του εάν η δοσμένη πατρική θέση στο ενδοοικογενειακό περιβάλλον εναρμονιζόταν ισόμορφα με τη συμμετοχική λειτουργία του πατρικού ρόλου στην ανατροφή των παιδιών.

Τα στοιχειοθετημένα ερωτηματολόγια, οι τυπικές και άτυπες συνεντεύξεις απευθύνθηκαν και στη δομική κατηγορία 7.000 γυναικών - μητέρων που είχαν πλήρη εργατική απασχόληση. Η εθνογραφική σύνθεση που ικανοποιούσε δειγματοληπτικά τη στατιστική αντιπροσωπευτικότητα αυτής της κοινωνικής κατηγορίας παρουσίαζε την ακόλουθη ποσοστιαία εικόνα: Δυτ. Γερμανία 67%, Βέλγιο 80%, Λουξεμβούργο 71%, Γαλλία 71%, Ιταλία 62% και Ολλανδία 55%. Η συμπερασματική απόληξη της ενορατικής προσπάθειας των ερευνητών στην οικογενειακή εσωομάδα υποβάθμισε αφενός τη θέση του πατέρα ως προς το ρόλο του στη φροντίδα των παιδιών και εγκλώβισε αφετέρου την πατρική προσωπικότητα σε παραδοσιακά στεγανά, που προοιωνίζαν δυσκαμψία στις κοινωνικοποιητικές σχέσεις της με τον εύπλαστο χαρακτήρα του παιδιού. Συνακόλουθα, οι άξονες της προβληματικής εντάχθηκαν με κρυστάλλινη σαφήνεια στο πλαίσιο διαφοροποίησης του πατρικού ρόλου από το μητρικό αναφορικά προς το συγχρονικό πεδίο σχέσεων γονέων-παιδιών και οπλίστηκαν με την παρακάτω πειστική επιχειρηματολογία:

«Ο πατέρας βρίσκεται σε διάσταση από τα καθήκοντα που αφορούν την επιμέλεια των παιδιών. Εάν κάποιος επισκεπτόταν

* Ειδικός Επιστήμονας στην Κοινωνιολογία. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Κρήτης.

την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ως παρατηρητής, θα διαπίστωνε με απογοήτευση ότι δεν υπάρχουν πατέρες. Πρόκειται περί μιας ορφανής από πατέρα κοινότητας, όσον αφορά τις καθημερινές υποχρεώσεις απέναντι στους μικρούς. Γιατί ως επί το πλείστον η πατρότητα έχει καταλήξει να είναι ένα επάγγελμα που υποστασιοποιείται μόνο τις Κυριακές»¹.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον που είχε επικεντρωθεί μέχρι το 1960 στην ανάλυση της μητρικής λειτουργίας μετατοπίστηκε στη θέση εκείνου του «αόρατου» ανθρώπου που λέγεται «πατέρας» (κατά τον Alexander Mitscherlich)², με στόχο να διερευνηθεί η διαχρονική μεταβολή του ρόλου του από «άτομο της συναισθηματικής περιφέρειας» σε «κεντρικό πρόσωπο» της πυρηνικής οικογένειας.

Από το 1960 και μετέπειτα εμπειρικές έρευνες απέδειξαν ότι η στενή επικοινωνία μεταξύ μητέρας και παιδιού ήταν διαποτισμένη από υπερβολική σημασιολόγηση, που υποτιμούσε τον πατρικό ρόλο στην ανάπτυξη της παιδικής προσωπικότητας, ενώ αναθεωρήθηκαν σταδιακά οι θέσεις επιστημονικών κύκλων ως προς το ερώτημα εάν ο πατέρας μπορεί να γίνει «κύριο πρόσωπο αναφοράς», συμμετρικό της μητέρας ή να πάρει εξ ολοκλήρου τη θέση της.

Η σύγχρονη έρευνα διατείνεται απαντώντας ότι διαπλαστική επιρροή επί της ανάπτυξης της παιδικής προσωπικότητας ασκείται και από τον πατέρα, υπογραμμίζοντας την μάλιστα ως περισσότερο αποφασιστική.

Κατά την εθνολογική αντίληψη κάθε ανθρώπινη ύπαρξη προέρχεται από δύο γεννήτορες, έναν ομόφυλό της και έναν ετερόφυλό της, οι οποίοι ως άντρας και γυναίκα στα πλαίσια της γενετήσιας σχέσης τους κατέχουν σωματοβιολογικά ισότιμη θέση. Σε αυτή τη θεμελιακή, αρχέγονη δυϊκή σχέση, όπου ολοκληρώνεται η αμοιβαία πρόθεση αναπαραγωγής, δεν πρυτανεύει το κριτήριο ιεράρχησης των ρόλων που διαδραματίζει ο άντρας ή εκείνων που ασκεί η γυναίκα στις κοινωνικοπολιτισμικές δομές, αλλά προεξάρχουσα θέση κατέχει ο παράγοντας διαφοροποίησης που σχετίζεται με την αξία του «πρωτείου της φύσης». Ενώ δηλαδή στη γυναίκα ο μητρικός ρόλος είναι προδιαγραφμένο και αναπόσπαστο στοιχείο της φύσης της, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε τον ίδιο προκαθορισμό για τον άντρα ως πατέρα. Ο άντρας, ακόμη και ως γεννήτορας, γίνεται πατέρας μόνο μέσω της οικογένειας και μπορεί να διαδραματίσει τον πατρικό του ρόλο μόνο μέσω της οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι στον άντρα υπάρχει η από τη φύση μηχανικά ηδονιστική προδιάθεση του γεννήτορα όχι όμως και η προεγχαραγμένη συνείδηση του πατέρα. Γι' αυτό το λόγο το βιολογικό πρωτείο ως προς τη θέση του άντρα στον πολιτισμικό μας χώρο είναι κατώτερο εκείνου της γυναίκας, γιατί μό-

νο μέσω της τρισδιάστατης δημιουργίας σχέσεων με τη γυναίκα ως α) ερωμένη, β) σύζυγος και τελικά γ) μητέρα του παιδιού «του» μπορεί ο άντρας να ενεργοποιήσει τη γεννητική πατρότητα και κατά συνέπεια να τη μεταρσιώσει εξελικτικά ως ψυχοσυναισθηματική πατρότητα στις κοινωνικοπολιτιστικές δομές³.

Ο βιολογικός ρόλος του άντρα ως γεννήτορα στην οικογένεια θα χρειαστεί ακόμη περισσότερες διαβατήριες λειτουργίες για να συνειδητοποιηθεί μακροδιαδικασικά ως ουσιαστικό περιεχόμενο του πατρικού ρόλου. Μέσα από συγκεχυμένες καταστάσεις συμπεριφε- ρικών διαστάσεων, όπου ο άντρας αναγκάζεται να κατισχύσει συγ- χρονικά ως εραστής, σύζυγος και «δυναμικός πατέρας», δεν ενεργοποιούνται μόνο φυσικές και ψυχικές δυνάμεις αλλά και διαφορο- ποιημένες κοινωνικές ευθύνες. Έτσι, η αυθόρμητη σεξουαλική εκ- κλογή, η ανάγκη για μια σύζυγο και οι δεσμευτικές υποχρεώσεις του άντρα απέναντι στο παιδί πρέπει να συμβιβαστούν με πολυάριθ- μες επιθυμίες ώστε η πατρότητα να αποτελέσει συνειδητά την «έν- δυση» ενός καινούριου ρόλου⁴.

Ο ρόλος του πατέρα ως τροφέα

Ο κοινωνικοοικονομικός μεταχηματισμός της παραδοσιακής οι- κογενειακής δομής — ιδιαίτερα στις δυναμικές εκβιομηχανισμένες κοινωνίες — παρώθησε εξωκατευθυντικά την εκτεταμένη συμμετο- χή της γυναίκας σε ευρύ φάσμα επαγγελματικών τομέων. Με άξονα αναφοράς τον οικονομικό και κοινωνικό εκδημοκρατισμό, η γυναίκα σφυρηλάτησε για τον εαυτό της καλύτερες προϋποθέσεις ένταξης στην επαγγελματική ζωή, με την προδιάθεση μάλιστα να μη θυσιάζει τη σταδιοδρομία της στο βωμό των μητρικών λειτουργιών και να αρ- νείται επίμονα, ενόψει της αυξητικής τάσης για προσωπική καταξίω- ση, ότι η επαγγελματική της δραστηριότητα αποβαίνει ζημιολόγος για την ανατροφή των παιδιών. Παρόλο που με τη δημιουργία της νέας πραγματικότητας η θέση της γυναίκας αλλάζει με γοργούς ρυθμούς, στατιστικές μελέτες απέδειξαν ότι το ποσοστό του συζύ- γου/πατέρα ως προς το ρόλο του τροφέα στο εισοδηματικό επίπε- δο της οικογένειας, σε όλα ανεξαιρέτως τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, παραμένει υψηλότερο εκείνου της συζύγου/μητέρας. Σε συνάρτηση με αυτές τις αποκαλυπτικές στατιστικές μπορούμε να ι- σχυριστούμε ότι η παραδοσιακή εικόνα του πατέρα στο να αναλαμβά- νει υπεύθυνα το ρόλο της συντήρησης της οικογένειάς του δεν έ- χει υποστεί αισθητή αλλοίωση μέσα στη μακροπρόθεσμη διαχρονική εξέλιξη κανόνων που την υπαγόρευσαν και τη χάραξαν σε στενά και ευρύτερα πλαίσια της κοινωνικής ζωής, με αποτέλεσμα αυτή η εικό-

να του πατρικού ρόλου να καταγράφεται βαθιά στον ψυχισμό της παιδικής προσωπικότητας⁵.

Με αφορμή την ανυποχώρητη στάση της γυναίκας να διατηρήσει το επαγγελματικό της status στον καταμερισμό της εργασίας που συνδέεται με την οικογενειακή δομή, η παραδοσιακά εδραιωμένη θέση του πατέρα ως τροφέα της οικογένειας και η στερεοτυπικά ριζωμένη σε αυτό το σημασιολογικό επίπεδο κοινωνική αναγνώριση ό-τι «για να παντρευτεί ο άντρας πρέπει πρώτα απ' όλα να είναι σε θέση συντήρησης της γυναίκας του» έχει αρχίσει να «σειεται εκ θεμελίων» και να μειώνεται ποιοτικά ο χαρακτήρας της πλαιότερης υπόστασής του.

Στη σύγχρονη οικογένεια ο ρόλος του πατέρα ως τροφέα είναι ο μοναδικός φορέας κοινωνικοοικονομικής υποστήριξης που αμφισβητούμενος μπορεί να αντικατασταθεί από τη μητέρα ή και από το ίδιο το κράτος (π.χ. επίδομα ανεργίας, ασθένειας και συνταξιοδότηση). Κατά συνέπεια, το παιδί αισθάνεται την υπαρξιακή του οντότητα διασφαλισμένη τόσο από τον πατέρα όσο και από τη μητέρα χωρίς να διακατέχεται από ψευδαισθήσεις που το εκθέτουν ανησυχητικά στην απειλή του «άγνωστου αύριο», αν ο πατέρας ως τροφέας εγκατέλειπε (μέσω θανάτου ή αναπηρίας) το ρόλο του⁶.

Ο προστατευτικός ρόλος του πατέρα

Μια άλλη διάσταση κινητικής αντίδρασης που έχει αναπτυχθεί και διατηρηθεί σε όλες τις φάσεις του ανθρώπινου πολιτισμού είναι η μαχητική προβολή του πατέρα με σωματική δύναμη και ικανότητα στο να υπερασπίζεται και να προστατεύει γυναίκα και παιδιά σε περίπτωση άμυνας. Στη σύγχρονη κοινωνία αυτή η στερεοτυπική ενεργοποίηση εξακολουθεί να αποτελεί βιωτικό γεγονός, αλλά εκδηλώνεται με συμπεριφορά διαφοροποιημένης μορφής.

Η σωματική δύναμη του πατέρα, που σε παλαιότερα χρόνια ενσάρκωνε την αμυντική ετοιμότητα όλων των οικογενειακών μελών και αντιπροσώπευε το όπλο για την αποσόβηση ετερογενών παραγόντων που απειλούσαν την υπόσταση του οικογενειακού βιότοπου, έχει παύσει να θεωρείται ως το περιοριστικά διαθέσιμο μέσο που επιβάλλεται για την εύρυθμη λειτουργία του προστατευτικού ρόλου. Στη σύγχρονη εποχή οι εμπειρίες και γνώσεις έχουν ουσιαδέστερη σημασία συγκριτικά με τις παραδοσιακά ριζωμένες αξίες, οι οποίες ενθρονίζουν τον πατέρα σε μια πραγματική ή υποτιθέμενη σωματική και πνευματική υπεροχή ως εγγυήτρια δύναμη για προστασία.

Τη θέση του προσωπικού αγώνα με σκοπό την υπεράσπιση του σπιτιού και της φαμίλιας έχουν υποκαταστήσει δεσμευτικοί νόμοι

που παρέχουν στη μητέρα και στα παιδιά, κατά συνέπεια και στον ίδιο τον πατέρα, νόμιμη προστασία και δημόσια υποστήριξη. Άλλωστε, πώς είναι δυνατό σήμερα σε έναν πολιτισμό εξαιρετικά αναπτυγμένης τεχνοκρατίας και γραφειοκρατίας να αναμένει κανείς από τον πατέρα το ρόλο του «παντογνώστη», σύμφωνα με τον οποίο η πληροφοριακή του κατάρτιση θα τον καθιστούσε ικανό να ανταπεξέρχεται διεξοδικά σε όλες τις περιστάσεις της οικογενειακής ζωής;⁷

Το πρόβλημα της «πατρικής κρίσης» παρουσιάζεται επιπλέον δύσκολο ως προς την επίλυσή του, όταν λάβουμε υπόψη πλασματογόνες επιδράσεις του ιστορικού ρόλου που είναι συνυφασμένες με τις διαπροσωπικές και διασυλλογικές σχέσεις της κοινωνίας μας. Έτσι, από την άποψη της σωματικής διάπλασης ο πατέρας ως πρότυπο επιθυμητής επιβλητικότητας και εξουσίας είναι γενικά πιο δυνατός και ψηλότερος από τη μητέρα και τα νεότερα παιδιά. Από την άποψη της εγκυκλοπαιδικής κατάρτισης γενικά ή ενός ανώτερου πνευματικού επιπέδου ο πατέρας ως εκτελεστικός οδηγός (T. Parsons 1968) γνωρίζει να αντιμετωπίζει εξω-οικογενειακά προβλήματα ή να εκπληρώνει τεχνικές και γραφειοκρατικές υποχρεώσεις συχνά καλύτερα από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Ο λειτουργικός χαρακτήρας του πατέρα σε αυτές τις συμπεριφορικές διαστάσεις εντυπώνεται στο μικρό παιδί ερμηνευτικά ως «παντοδυναμία» ή και «παντογνωσία», ενώ από την πλευρά των μεγαλύτερων παιδιών ή μιας κοσμικά έμπειρης συζύγου γίνεται αισθητός ως άθροισμα βασικών στοιχείων ενός περιεκτικού προστατευτικού ρόλου. Μέσα από τις πλεγματικές σχέσεις φυσικών και πνευματικών ιδιοτήτων του πατέρα αποκρυσταλλώνεται ο «νέος» προστατευτικός ρόλος με σημασιολογικά υποστηρίγματα την ειδική γνώση και το κοινωνικό γόητρο⁸.

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον τους στη συγκεκριμενοποίηση του νέου προστατευτικού ρόλου η κοινωνιολογική και ψυχολογική έρευνα αναφέρονται λεπτομερώς στον προσδιορισμό της κοινωνικής θέσης των παιδιών μέσω εκείνης του πατέρα. Επισημαίνεται ότι η κοινωνική θέση που κατέχει ένα άτομο θεμελιώνεται κατ' αρχή μέσω αρχικών δεδομένων χαρακτηριστικών της οικογένειας προέλευσης, τα οποία δεν είναι κατώτερης σημασίας από τα επίκτητα χαρακτηριστικά, τα συνδεόμενα με την κοινωνική θέση που αποκτάται μέσω προσωπικών επιλογών ή επιτευγμάτων. Έτσι, μέχρις ότου ολοκληρωθεί καθοριστικά η επίκτητη κοινωνική θέση του νέου ή της νέας, το επάγγελμα και η κοινωνική θέση του πατέρα αποτελούν κριτήρια κατηγοριοποίησης του γιού ή και της κόρης στο φάσμα της κοινωνικής διαβάθμισης.

Το πρίσμα αυτού του ασφυκτικά δοσμένου ετικεταρίσματος, όπου διαθλάται η ανεσιότητα του πατρικού ρόλου ή η ασθενής διαπλαστική επιρροή ως προς την κοινωνικοποιητική του λειτουργία, εντοπίζεται ιδιαίτερα στην κατώτερη κοινωνικοοικονομική στρωμάτωση. Η χαμηλού επιπέδου κοινωνική θέση του πατέρα οδηγεί σε απώλεια ισχύος στο μικρόκοσμο της οικογένειάς του, επειδή ο ίδιος εκθέτει γυναίκα και παιδιά στα μειονεκτήματα που συνδέονται με υποβαθμισμένο γόητρο, περιορισμένο εισόδημα που δεν επιτρέπει οραματισμούς μεγάλων σχεδίων και ελάχιστη δύναμη στο θεσμικό μακρόκοσμο. Του λείπουν δηλαδή οι εξωγενείς κοινωνικές προϋποθέσεις για παγίωση ενδοοικογενειακής ισχύος, γεγονός που ο πατέρας ανώτερης κοινωνικοοικονομικής στρωμάτωσης διασφαλίζει στην οικογένειά του μέσω εξωτερικών κοινωνικών πλεονεκτημάτων.

Ειδικές μελέτες πάνω σ' αυτό το θέμα απέδειξαν εμπειρικά ότι αφενός το πατρικό πρότυπο ανώτερης στρωμάτωσης παρουσιάζει αποτελεσματικότερη επίδραση συγκριτικά με το πατρικό πρότυπο κατώτερης στρωμάτωσης και αφετέρου διαπιστώθηκε ότι οι έφηβοι επιζητούν ή επιδιώκουν τόσο λιγότερο την πατρική συμβουλή, όσο κατώτερη είναι η κοινωνική θέση του πατέρα⁹.

Εξάλλου, ο πατέρας που διάκειται ευνοϊκά στην ανοδική κινητικότητα του γιού, επιλέγει συνήθως για τον τελευταίο την από γενικής άποψης και συνοπτικής εξέτασης εκπαίδευση με αντίστοιχη εξάσκηση επαγγέλματος.

Σε αυτό το αναφορικό πλαίσιο ο πατέρας που είναι εξειδικευμένος εργάτης θα επιθυμούσε λόγου-χάρη να δει το γιό του ως εξειδικευμένο μηχανικό ανώτερης σχολής. Η έλλειψη ενημέρωσης του πατέρα π.χ. για τις «κοινωνικές επιστήμες» και τις επαγγελματικές δυνατότητες αποτελεί όμως αποτρεπτικό κίνητρο στο να επιδιώξει επιλεκτικά για το γιό του αυτό το εκπαιδευτικό επίπεδο.

Εξαιρετικά δυσμενή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του πατρικού ενδιαφέροντος, όταν αυτό επικεντρώνεται στην επαγγελματική αποκατάσταση της κόρης. Εδώ συμμειγνύεται η στερεοτυπική προκατάληψη για κοινωνική άνοδο της κόρης με την άγνοια επί της προοδευτικά αυξανόμενης χειραφθείας ή καταξίωσης της γυναίκας, έτσι ώστε το χάσμα μεταξύ του δίπτυχου «προκατάληψης - άγνοιας» με το εννοιολογικό περιεχόμενο του προστατευτικού ρόλου να παραμένει αγεφύρωτο.

Σε αντιδιαστολή προς τον πατέρα της κατώτερης κοινωνικοοικονομικής στρωμάτωσης εκείνος της μεσαίας και της ανώτερης έχει ισχυρότερη υπευθυνότητα για τη δοτή κοινωνική θέση του παιδιού. Ο πατέρας αρχίζει από την πιο μικρή ηλικία του παιδιού να του εγ-

χαράσσει την ταξική συνείδηση μέσω προσχολικής εκπαίδευσης, σχολικού τύπου, γονεϊκής βοήθειας σε σχολικά μαθήματα και ιδιαίτερου φροντιστηρίου.

Αναμφισβήτητα, ο διευρυμένος ορίζοντας πληροφόρησης και η ισχυρότερη επαγγελματική αυτοσυνείδηση δημιουργούν μεγάλη ταξική απόσταση σε βάρος της κατώτερης κοινωνικοοικονομικής στρωμάτωσης¹⁰.

Ο πατέρας ως πρότυπο ταύτισης

Ο πατέρας επιτελεί τη λειτουργία του παιδαγωγού στα πλαίσια του κοινωνικοποιητικού ρόλου από τη μια ως πρότυπο ταύτισης και από την άλλη ως περισσότερο ή λιγότερο ενεργός αντιπρόσωπος καθορισμένων παιδαγωγικών σκοπών και μεθόδων.

Η διαφοροποίηση και η πολυμορφία της τελευταίας διάστασης υπόκεινται όμως σε κοινωνικοπολιτισμικούς, ηλικιακούς και στρωματικούς παράγοντες, οι οποίοι δηλώνουν συμπλέγματα τροποποιήσεων ως χαρακτηριστικών γνωρισμάτων μιας ανοιχτής, δυναμικής, εκβιομηχανισμένης κοινωνίας έτσι ώστε να καθίσταται βεβαισμένος ο συνδυασμός σταθμητών κριτηρίων (π.χ. εκπαίδευση, επάγγελμα, εισόδημα, κ.λπ.) στην προσέγγιση μιας ομογενούς μεθόδου διαπαιδαγώγησης.

Δεν αποδυσμάστε με διασαφήσεις θεωρητικών κατασκευών στο να σκιαγραφήσουμε μονοδιάστατες - γραμμικές σχέσεις αιτιότητας που υποθάλπουν την τάση αποτελμάτωσης του ζητήματος αναφορικά προς τον πατρικό ρόλο ως μοντέλο ταύτισης. Αποτολμάμε μάλλον να αμβλύνουμε τις προβληματικές ταλαντεύσεις ανάμεσα στην κριτική αντιμετώπιση και στην κοινωνικοποιητική αξία του πατρικού ρόλου.

Αποκαλυπτικά ευρήματα και διαγνώσεις διεπιστημονικών εμπειρικών ερευνών ανασυνθέτουν μια «μεταθεωρία» ομοειδών γνωρισμάτων στην άσκηση των γονεϊκών ρόλων με επιδιωκόμενο σκοπό τη μορφοποίηση της παιδικής προσωπικότητας. Αναγκαία και επουσιώδη στοιχεία σε αυτό τον τομέα παίρνουν έναν ενιαίο χαρακτήρα συγκλίνοντας στο να αποτελέσουν ομόφωνα το βασικό έρεισμα αναταλλάξιμων ρόλων διαμεσολάβησης, τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας, μεταξύ του μικρολειτουργικού οικογενειακού πεδίου και του μακρολειτουργικού κοινωνικού περιβάλλοντος.

Στα ερωτήματα, εάν και σε ποιο βαθμό οι κατευθυντήριοι προσανατολισμοί των γονέων ως προς την επιλογή μηχανισμών μετάδοσης της κοινωνικοπολιτισμικής κληρονομιάς στα παιδιά

- α) διέπονται από εντάσεις που προκαλούν κραδασμούς στην «προ-
λειάνση του εδάφους» για την οικείωση και αφομοίωση του υφι-
στάμενου συστήματος ή
- β) σφραγίζουν την πορεία μιας απρόσκοπτης εναρμογής (*είνρασ-
sen*) της οικογένειας ως πυρήνα της ανθρωποκοινωνικής φύσης
στη διατήρηση και λειτουργικότητα του κοινωνικού συστήματος,
επιστάμενες αξιολογήσεις εμπειρικών ερευνών δηλώνουν εμφαντι-
κά τα εξής:

Στις αντιλήψεις περί ανελαστικότητας του γονεϊκού ρόλου, σύμφωνα με τις οποίες το παιδί είναι ανελέητα εκτεθειμένο στην πανίσχυρη, υπερκανονικοποιημένη κοινωνική συμπεριφορά και στις κυρώσεις που τη ρυθμίζουν, γενεσιουργοί παράγοντες που στοι-
χειοθετούν το συνεκτικό ιστό της κοινωνίας αντιτάσσονται υπερα-
μυνόμενοι του ότι η απουσία κοινωνικής ευταξίας και κανόνων γίνε-
ται το ίδιο δυσάρεστα αισθητή όπως και η αναγκαστική υποταγή στα
κοινωνικά δεδομένα. Ο ρόλος μπορεί να γίνει όχι μόνο με τη βία α-
ντικείμενο (εκ)μάθησης αλλά και υποχρεωτικό πρότυπο συμπεριφο-
ράς. Σε αυτό το νοηματικό περιεχόμενο του ρόλου σημασιολογείται
τόσο η δυνατότητα όσο και ο κίνδυνος της αλλαγής, της σύγκρου-
σης, της καινοτομίας, κ.λπ.

Παντού και πάντα, όπου οι άνθρωποι συνενεργούν, δημιουργείται
διαφοροποίηση, ένταση, σύγκρουση και προσπάθεια του ενός να ε-
πιβληθεί σε βάρος του άλλου. Όλα αυτά τα μεμονωμένα συναισθή-
ματα συντελούν όμως στη στενότερη ένωση της ομάδας, στην προ-
κειμένη περίπτωση της οικογένειας.

Ο πατρικός ρόλος ισχύει ως (εκ)μαθημένος που είναι κατά συνέ-
πεια ελαστικός και τροποποιήσιμος, αλλά μέσα στην οικογένεια ως
«ομάδα *sui generis*» μη-καταργήσιμος. Η επίδραση του πατέρα ως
δρώντος ατόμου στα κοινωνικοποιητικά πλαίσια της οικογένειας δεν
περιορίζεται στη συγκεκριμένη συμπεριφορά που εκτυλίσσεται στο
μικροσύστημα δοσμένων διαντιδράσεων μεταξύ παιδιού και γονέων,
αλλά περισσότερο από αυτό μπορεί να ασκήσει μόνιμη επιρροή στην
ανάπτυξη της παιδικής προσωπικότητας¹¹.

Παρ' όλα αυτά δεν παραλείπουμε να αναφερθούμε στο στίγμα
που μας δίνει μια προσεκτική ανατομία του πατρικού ρόλου για το
πόσο διαμετρικά αντίθετες απόψεις υιοθετούνται στον επιστημονι-
κό χώρο ενασχόλησης με θεματικό περιεχόμενο τον πατέρα ως «ο-
μόφυλο πρότυπο ταύτισης» του γιου και ως «ετερόφυλο μοντέλο»
της κόρης.

Ενώ ο Alexander Mitscherlich (1967) υποστηρίζει ότι ο πατέρας
είναι αναντικατάστατος στο μεσολαβητικό του ρόλο ως συνδετικός
κρίκος μεταξύ του παιδιού και της υπερκανονικοποιημένης κοινω-

νίας — παρόμοιες αντιλήψεις αντιπροσωπεύουν οι C.G. Jung (1909¹, 1971²), S. Freud (1955), E. Erikson (1950), A. Aichhorn (1951), J. Weber-Kellermann (1974), κ.ά. —, ο H. Holzer (1969) αμφιβάλλει αν ο πατέρας είναι σε θέση να ασκήσει πλασματογόνες επιδράσεις σε μια ταχύρρυθμα μετασχηματιζόμενη κοινωνία. Η ανασφάλεια και αβεβαιότητα του πατέρα οδηγεί γι' αυτό το λόγο στη νεύρωση των παιδιών. Με τον H. Holzer τάσσονται οι Th. W. Adorno (1950), H.H. Gamm (1965), K. Horn (1969³) και G. Vinnai (1973).

Σε άμεση συνάφεια με τις διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις του A. Mitscherlich και του H. Holzer πρέπει να επισημάνουμε συνοπτικά τα εξής:

Οι απόψεις του H. Holzer και των ομογνωμούντων θεωρητικών αντιμετωπίζονται με δυσπιστία, επειδή μεταξύ των διατυπωμένων υποθέσεων, στις οποίες προβαίνουν, δεν υφίσταται συγκερασμός θέω-
ρίας με την εμπειρική έρευνα. Σε αυτές τις ανεδαφικές απόψεις η επικριτική στάση των Dorothea-Luise Scharmann και Theodor Scharmann (1979) προσδίδει αιτιάσεις ερευνητικής στειρότητας και εφιστά την προσοχή μας κατά συνέπεια στη μη - επιστημολογική υπο-
πόσταση των αφορώντων θέσεων.

Σε αντιδιαστολή προς τον H. Holzer, τα αποκαλυπτικά ευρήματα του A. Mitscherlich με ευρύτερο εξηγηματικό φάσμα αποδει-
κνύουν την απρόσκοπτη προσαρμογή του πατρικού ρόλου στις με-
ταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες. Συντασσόμαστε απροκάλυπτα και ανεπιφύλακτα με τις απόψεις του A. Mitscherlich, γιατί οι θέ-
σεις του αποτελούν διαπιστώσεις εμπειρικών ερευνών που δεν
μπορούν αφενός να ανατραπούν και προϋποθέτουν αφετέρου τη
βιωσιμότητα της οικογενειακής ομάδας μέσω του αναντικατάστατου
του πατέρα ως προτύπου ταύτισης παράλληλα με εκείνου της μητέ-
ρας¹².

Στην πλουραλιστική και μεταβαλλόμενη σφαίρα της εκβιομηχα-
νισμένης κοινωνίας οι γονείς δεν παύουν ποτέ να αναπροσαρμόζο-
νται σε νέες συνθήκες ανεξάρτητα από τις διαπλαστικές επιρροές
που έχουν διεισδύσει στα δικά τους παιδικά βιώματα. Μόνο μέσω
της γονεϊκής αναπροσαρμογής μπορεί η διαδικασία της κοινωνικο-
ποίησης να ληφθεί σοβαρά υπόψη στα διάφορα στάδια της συσσώ-
ρευσης ετερόκλητων λειτουργιών μέσα στον ίδιο πολιτιστικό χώρο.

Σε συνάρτηση με την αναπροσαρμογή του πατέρα στον πολιτι-
στικό καταγίγισμό της σύγχρονης κοινωνίας ανακύπτει το θέμα της
«πατρικής εξουσίας», η οποία από την οπτική γωνία της νοηματικής
της διαχρονικότητας παρουσιάζει εξασθένηση ως προς την προνο-
μακότητα της περιόπτης θέσης που κατείχε ο πατέρας σε προγενέ-

στερες εποχές. Στη σταδιακή μετάπτωση από τη «φυσική παρουσία», κι όμως ψυχολογική απουσία, του πατέρα στην ψυχοσυναισθηματική του διαθεσιμότητα δεν είναι δυνατό σήμερα να συμβιβάζομαστε με επιχειρήματα μακροϊστορικών πισωδρομήσεων συγχέοντας την πατρική εξουσία με πατριαρχικά κατάλοιπα. Πιστεύουμε ότι πελαγοδρομούν εκείνοι, οι οποίοι συνδέουν στενά την προγενέστερη πατερναλιστική εξουσία με το μεταγενέστερο πατρικό ρόλο μέσα από το πρίσμα πλεγματικά έγχρονων σημασιολογικών αποχρώσεων. Η καινοτόμος διαδραμάτιση του σύγχρονου πατρικού ρόλου δεν είναι απότοκος του παλαιότερα ανδροκρατούμενου ή πατριστικού οικογενισμού, αλλά η επαναδιαπραγμάτευσή του για την επίτευξη κοινών στόχων στην «εμείς-ομάδα» (Wenness, Wirheit) ως προς την κοινωνικοποίηση (Sozialisation) και εμπολιτισμοποίηση (Enkulturation) του παιδιού και του έφηβου στο κοινωνικό περιβάλλον.

Σε αυτό το σημείο είμαστε υποχρεωμένοι να αναφερθούμε στους Robert Morrison MacIver (1921), Talcott Parsons και Robert F. Bales (1956) τονίζοντας μαζί με τον Γαλλο-Γερμανό κοινωνιολόγο René König (1978) ότι με βάση τις λειτουργίες της κοινωνικοποίησης και της εμπολιτισμοποίησης του ατόμου η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια κατόρθωσε να βρει τον πραγματικό εαυτό της. Η ανασυγκρότηση του οικογενειακού πυρήνα στο λειτουργικό του δίπτυχο, που είναι θεμελιώδους σημασίας για την κοσμογονία του παιδικού πρωτοραλισμού, συμβάλλει αποφασιστικά στην αναδόμηση του καταμερισμού των γονεϊκών ρόλων. Η άσκηση της εξουσίας δεν είναι πλέον το αυτοδύναμο ή αυτονόητο προνόμιο ενός συγκεκριμένου προσώπου, αλλά απόρροια υπεύθυνων υποχρεώσεων της συντροφικής οικογένειας που ενσαρκώνονται μέσω διαπροσωπικών σχέσεων του «εγώ και εσύ στο εμείς». Κατά συνέπεια, ενώ η παραδοσιακή άσκηση της πατρικής εξουσίας εξέθετε σε κίνδυνο το συναισθηματικό και συγκινησιακό χαρακτήρα της οικογενειακής εσωομάδας, επειδή η καθαυτή εξουσία καθοριζόταν από εξω-οικογενειακούς, υπεροργανωτικούς θεσμούς της περιβάλλουσας κοινωνίας, η σύγχρονη άσκηση εξουσίας διαμορφώθηκε σε σχετικά αυτόνομη ρύθμιση κανόνων, προβολή αξιών και εκπροσώπηση υποδειγματικής συμπεριφοράς στους κόλπους του «κοινοβιακού εμείς».

Η εκπροσώπηση της εξουσίας δεν γνωρίζει σήμερα κανένα μεμονωμένο ή αποστασιοποιημένο φορέα στην οικογενειακή εσωομάδα, αλλά είναι λειτουργικά συνυφασμένη με το συμφέρον των ατομικότητων που συγχωνεύονται στην ολότητα¹³.

Είναι εμφανής η διαφορά μεταξύ των αμοιβαίων ψυχοσυναισθηματικών σχέσεων στον ιδιωτικοποιημένο μικρόκοσμο της οικογένειας και των απρόσωπων φορέων του αυτοματισμού και της τεχνο-

κρατίας στο μακρόκοσμο της οργάνωσης.

Σε αυτό το μακρόκοσμο παρεμβάλλεται ο αναθεωρημένος συλλογισμός περί της πατρικής εικόνας στη συντροφική οικογένεια. Το εξατομικευμένο περίγραμμα του πατρικού πορτραίτου που μας έχει εντυπωθεί από τις περιόδους της παιδικότητας και της εφηβείας υποθάλλει ένα ιδιάζον εξουσιαστικό σύνδρομο, το οποίο ερμηνεύουμε καταχρηστικά ως μεταβιούμενη πατριαρχική νοοτροπία. Η συγχώνευση των ατομικότητων στην ολότητα της τριάδας «πατέρα-μητέρα-παιδιού» είναι αποτέλεσμα μιας χρονοβόρας ιστορικο-πολιτισμικής διαδικασίας, στα πλαίσια της οποίας ο «συναισθηματικός ατομισμός» (Lawrence Stone 1977) συμβάλλει στην υπέρβαση του προβλήματος ως προς τον αναχρονισμό πατριαρχικών αντιλήψεων. Κατ' αρχή, παρόλο που οι γονεϊκοί ρόλοι είναι διαφοροποιημένοι, πατέρας και μητέρα συμμετέχουν ισοδύναμα στη διαμόρφωση της παιδικής προσωπικότητας. Ο συναισθηματικός ατομισμός που είναι άρρηκτα συναρμολογημένος με το λειτουργικό φάσμα της πυρηνικής οικογένειας συγκρούεται με μια μορφή οικογένειας που δεν είναι πατριαρχικά εδραιωμένη. Παράλληλα, ο μετεκεντρισμός της εξουσίας από την «πατριαρχική» στη συντροφική, πυρηνική οικογένεια προκάλεσε την αδιάσπαστη ενότητα συναισθηματικών δεσμών. Η πατρική εξουσία (*patria potestas*) μετασχηματίστηκε σε οικογενειακή εξουσία (*familiaris potestas*), σύμφωνα με την οποία το καθένα μέλος επιτελεί μια συγκεκριμένη λειτουργία με προσδιορισμένες ευθύνες και υποχρεώσεις. Σε αυτό το εννοιολογικό περιεχόμενο της συνενεργητικής συμπεριφοράς όλων των οικογενειακών μελών (το ένα με το άλλο και για το άλλο) υποστασιοποιείται το «γίγνεσθαι» της *familiaris potestas*¹⁴.

Η φυσική γέννηση και η ανατροφή των παιδιών στην οικογένεια είναι μια βιολογική συνέπεια. Η κοινωνικοπολιτισμική αγωγή των παιδιών δεν είναι όμως μόνο μια ηθική υποχρέωση αλλά προπαντός και μια κοινωνική επιταγή. Ειδικά αυτή η αγωγή μας δίνει την αφορμή να μιλάμε για τη «δεύτερη γέννηση»¹⁵ ή για τη διαδικασία του «εξανθρωπισμού» του ανθρώπου¹⁶. Σε αυτή τη διαδικασία βρίσκεται άρρηκτα ενταγμένη η έννοια της «διαπαιδαγώγησης» ως δέσμης κοινωνικών ενεργειών, μέσω των οποίων μεμονωμένα κοινωνικά άτομα ή μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες προσπαθούν να ασκήσουν θετική διαπλαστική επιρροή στην ανάπτυξη της προσωπικότητας άλλων ατόμων. Με αυτό τον τρόπο η διαπαιδαγώγηση αποτελεί τη συνειδητή και σκόπιμη παρέμβαση στη διαδικασία της «προσωπογένεσης» (*Personogenese*). Πρόκειται για ενέργειες ενηλίκων, ήδη «κοινωνικοποιημένων παιδαγωγών» που πλαστοουργούν εξακολουθητικά την προσωπικότητα των ανηλίκων «μαθητευομένων» τους, στην

προκειμένη περίπτωση αντίστοιχα γονέων-παιδιών, υλοποιώντας έτσι μια «κοινωνική εντολή»: τη διαγενεακή μεταβίβαση πολιτισμικών στοιχείων για την απόκτηση μιας πολιτισμικής ταυτότητας σε επιμέρους πεδία κοινωνικών σχέσεων και σε επίπεδο κοινωνικού συνόλου με γενικευμένο χαρακτήρα¹⁷.

Η εκ μέρους των παιδιών παθητική και αμετάβλητη αποδοχή θεμελιακών στοιχείων της κοινωνικοπολιτισμικής κληρονομιάς, δηλαδή της εγγάραξης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, συντελείται με τη διαδικασία της σχετικά «αυτόνομης μεταβίβασης» στο οικογενειακό περιβάλλον. Αυτή η διαδικασία χαρακτηρίζεται ως αυτόνομη, όταν οι γονείς μεταβιβάζουν στα παιδιά τους αξίες και τρόπους ενεργειών που είχαν παραλάβει ενδοοικογενειακά από τους δικούς τους γονείς χωρίς να επιτρέψουν ουσιαστική αλλοίωση ή μεταβολή των παραδοσιακά επιδιωκόμενων στόχων της κοινωνικοποίησης¹⁸.

Η σχετικά αυτόνομη μεταβίβαση της κοινωνικοπολιτισμικής κληρονομιάς είναι διαποτισμένη από ένα «λειτουργικό πατρισμό», στα πλαίσια του οποίου το κοινωνικοποιούμενο παιδί αναμένει από τον πατέρα ασφάλεια, καθοδήγηση και προστασία μέσω του αμετάκλητου δεσμού της οικογένειας ως πυρηνικού πλαστουργού της συμπεριφοράς. Σε αυτή τη φάση το πατρικό τρίπτυχο γίνεται από το παιδί παθητικά και αφομοιωτικά αποδεκτό, ώστε οι απολογητικές στάσεις του τελευταίου που διαμορφώνονται από τις βιωματικές και μαθησιακές εμπειρίες θεμελιακών προσανατολισμών να αντανakλούν την εξιδανίκευση του «εσωτερικευμένου πατέρα»¹⁹.

Ο πατέρας ως πρότυπο, στήριγμα και εικόνα εντυπώνεται στο παιδί από πολύ νωρίς μέσω των διαφοροποιημένων λειτουργιών που επιτελεί στο πλευρό της μητέρας. Η λειτουργική διαφοροποίηση του πατέρα από εκείνη της μητέρας δεν αποκλείει όμως εναλλακτικούς ρόλους μεταξύ των γονέων, όπως π.χ. τη (σωματική) περιποίηση και φροντίδα του παιδιού από τον πατέρα σε περιπτώσεις μητρικής απουσίας. Μια ομαλοποιημένη ημερήσια διάταξη ευθυνών και υποχρεώσεων της γονεϊκής δυαδικότητας επιβάλλεται δεσμευτικά προς το συμφέρον της κοινωνικοποίησης και για την προφύλαξη της ψυχοσυναισθηματικής υγείας του παιδιού έτσι ώστε πατέρας και μητέρα να παρέχουν στο παιδί σε διαφορετικές χρονικές στιγμές συντήρηση, φροντίδα, προστασία ή και παιχνίδι.

Γι' αυτό το λόγο, όσον αφορά τις ατομικές «στερεώσεις» της παιδικής συμπεριφοράς ανάλογα προς το πατρικό ή το μητρικό πρότυπο η κοινωνιολογία υπογραμμίζει ότι το παιδί έχει πραγματικά δύο γονείς, μέσω των οποίων του αντικατοπτρίζεται η κοινωνία σε δύο μισά μέρη, δηλαδή στην αντρική και στη γυναικεία πλευρά της. Αυτός ο δισδιάστατος αντικατοπτρισμός συμβάλλει προσδιοριστικά

στην εμπέδωση της παιδικής συμπεριφοράς κατά την πρώιμη φάση ανάπτυξης της ανθρωπίνης προσωπικότητας²⁰.

Ακόμη και σε τέτοιους ρόλους, των οποίων η διαδραμάτιση δεν συνδέεται με το φύλο του γονέα, λ.χ. η επαγγελματική απασχόληση και των δύο γονέων, ο πατέρας ασκεί ιδιαίτερη επίδραση στο μικρό παιδί, π.χ. με ανάστημα, χοντρή φωνή, γένεια, αντρικές χειρονομίες, έτσι που το πορτρέτο του πρώτου να συμβάλλει στη συγκρότηση ενός εσωτερικευμένου προπλάσματος στον ψυχολογισμό του τελευταίου²¹.

Ο πατέρας εσωτερικεύεται με ένα μικροσύστημα δοσμένων διαντιδράσεων, όπου ο μηχανισμός αναπαραγωγής των ήδη υφιστάμενων ρόλων, κανόνων και αξιών ως «κοινωνιοβλαστικών ιστών»²² στην οικογένεια λειτουργεί μέσα από παροτρυντικά ερεθίσματα και προσδοκίες των γονέων σύμφωνα με τις αρχές (Prinzipien) της μάθησης.

Βέβαια, οι γονείς υπαινίσσονται ότι ακολουθούν μια παιδαγωγική στρατηγική που στοχεύει στην εκμάθηση στοιχειώδους συμπεριφοράς, όπως π.χ. καλών τρόπων (υπακοή και σεβασμός στους μεγαλύτερους), ειλικρίνειας, προθυμίας, καθαριότητας, τακτοποίησης προσωπικών ειδών κ.λπ. Αλλά, όπως απέδειξαν διεξαχθείσες έρευνες, τόσο η αφετηριακή κατάσταση όσο και τα μέσα διεξοδικής επίτευξης των στόχων μάθησης διέπονται από διακρίσεις που γίνονται ανάλογα με το φύλο του παιδιού²³.

Έρευνες του H. Dannerhauer (1973) έδειξαν ότι παιδιά ηλικίας 3-6 ετών είχαν ήδη επίγνωση της συναρτησιακής σχέσης μεταξύ δραστηριοτήτων ανάλογα με το φύλο και της αντίστοιχης γονεϊκής πλευράς. Κατά συνέπεια, στερεοτυπικές ενέργειες του πατέρα και της μητέρας έχουν προγυμνάσει και τροchioδρομήσει την παιδική κρίση αυτής της ηλικιακής κατηγορίας στην πορεία απόκτησης ενός πρότυπου συμβίωσης του άντρα και της γυναίκας στην οικογένεια.

Η μίμηση αυτού του προτύπου αποτελεί τη βασική προϋπόθεση μάθησης πλεγματικότερης συμπεριφοράς. Η Christiane Schmerl τονίζει ότι η εκμάθηση συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο είναι πλεγματική, γιατί εμπεριέχει εντελώς διαφορετικές διαστάσεις, όπως λόγου χάρη γλώσσα, ενδυμασία, ενδιαφέροντα, ενέργειες κ.λπ. Οι γονείς ασκούν έλεγχο επί της παιδικής συμπεριφοράς όχι μόνο με άμεσο τρόπο αλλά και έμμεσα χρησιμοποιώντας παραστατικά μοντέλα ανάλογα με το φύλο των ενηλίκων, στα πλαίσια των οποίων το παιδί μαθαίνει πως να αντιμετωπίζει ιδιότητες ή χαρακτηριστικά παρόμοιων καταστάσεων²⁴.

Ερευνητικά ευρήματα (B. Rosen, R. D'Andrade 1959, 1973) αποκαλύπτουν ότι η εκ μέρους του παιδιού μίμηση της ενήλικης συ-

μπεριφοράς και η εκμάθηση της ταύτισης λαμβάνουν χώρα, όταν μεταξύ του γονεϊκού πρότυπου και του ομόφυλου παιδιού υφίσταται συναισθηματικά θετική σχέση. Σε αντίστοιχες καταστάσεις οι ενήλικες, προς τους οποίους τα παιδιά τρέφουν θετική στάση, γίνονται πρότυπα μίμησης χωρίς να χρειαστεί μεσολάβηση παρωθητικού κινήτρου. Προϋπόθεση της διαδικασιακά αναπτυσσόμενης αντίληψης στους μικρούς ότι συμπεριφέρονται με όμοιο τρόπο όπως οι μεγάλοι αποτελεί μια παιδο-κεντρική (kind-zentriert) ατμόσφαιρα συναισθηματισμού, όπου πατέρας και μητέρα διαδραματίζουν διαφοροποιημένους ρόλους. Η επιτυχία της συμπεριφερικής διάκρισης συνίσταται στο ότι η μητέρα ενισχύει άμεσα τη μάθηση, ενώ ο πατέρας αποστασιοποιείται από άμεσες κυρώσεις με τρόπο ώστε να αναπτύξει θετικότερα την επίδρασή του (ιδιαίτερα επί του γιου) ως μιμητικό πρότυπο²⁵.

Το παιδί δεν μιμείται προφανώς την ομόφυλο συμπεριφορά της γονεϊκής πλευράς μηχανικά. Δεν υφίσταται άμεση συνάφεια μεταξύ της ομοφύλου γονεϊκής συμπεριφοράς και της ομοφύλου συμπεριφοράς των παιδιών. Η μίμηση συμπεριφοράς των μικρών ανάλογα με το φύλο των μεγάλων συντελείται μέσω επιλογής. Η αποκτημένη συμπεριφορά εκδηλώνεται, όταν η μαθησιακή εμπειρία καθορίζει την καταλληλότητα και τις θετικές ή αρνητικές συνέπειες που επισύρει η επιλεχθείσα συμπεριφορά, γεγονός που ενισχύει και επιβεβαιώνει τα «μεμαθημένα» και «κεκτημένα» του κοινωνικοποιούμενου παιδιού²⁶.

Η ευθύνη του πατέρα στο ρόλο ως προτύπου ταύτισης γενεοσιουργείται σταδιακά ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Στον πολιτιστικό μας χώρο αναμένεται από τον πατέρα να κατευθύνει την οικογένεια με προσαρμοστικούς - τεχνικούς ρόλους, ενώ η μητέρα έχει την πρωτοκαθεδρία σε ρόλους ένταξης και έκφρασης. Μέσω αυτής της κατηγορικής διάκρισης ένας ανίκανος, χωρίς δυναμικότητα, πατέρας προκαλεί μεγαλύτερα προβλήματα στην οικογένεια παρά μια συγκριτικά ανίκανη, χωρίς δυναμική προσωπικότητα, μητέρα. Αντίθετα, μια ψυχρή και ανένδοτη μητέρα δημιουργεί περιπλοκότερες και σοβαρότερες διαταραχές από έναν ψυχρό και ανυποχώρητο πατέρα (σύμφωνα με ερευνητικές διαπιστώσεις του Talcott Parsons 1964, H. Thomae 1972 κ.ά.).

Αυτές οι διαπιστώσεις επιδέχονται βέβαια άσκηση κριτικής, αλλά όπως απέδειξαν εμπειρικές έρευνες δεν παύουν να ισχύουν για τη σύγχρονη οικογένεια. Οι χώρο-γεωγραφικές και διαχρονικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία ως δυναμική έχουν επιφέρει αλλαγή τόσο στις μορφές της οικογένειας (από εκτεταμένη λ.χ. σε πυρηνική) όσο και στη θέση του πατέρα (από ανδροκρατική σε συ-

ντροφική). Παρ' όλα αυτά το δομολειτουργικό κύτταρο της οικογένειας εξακολουθεί να πλαστουργεί προσδιοριστικά τους ρόλους ώστε να παραμένει το ίδιο. Ακόμη και στο σύστημα της πυρηνικής οικογένειας οι Dieter Claessens, Victor Thiessen και Harald Rohlinger ισχυρίζονται ότι ορισμένες λειτουργίες συνδέονται με το φύλο των γονέων κατά τέτοιο τρόπο που η μητέρα να διαδραματίζει τον εξουσιαστικό της ρόλο στο μικροσύστημα του εσω-οικογενειακού χώρου, ενώ ο πατέρας είναι υπεύθυνος για τον εξουσιαστικό ρόλο στο μακροσύστημα του εξω-οικογενειακού περιβάλλοντος²⁷.

Μέσα από αυτό τον προσωποπαγή χαρακτήρα σχέσεων στον οικογενειακό «κοινωνιότοπο»²⁸ εξηγείται το ψυχολογικό υπόβαθρο της παιδικής συμπεριφοράς που αντιμετωπίζει προβλήματα ταύτισης στην περίπτωση που ο πατέρας απουσιάζει μακροπρόθεσμα ή μόνιμα.

Η μακροπρόθεσμη ή μόνιμη αποστέρηση του πατέρα δυσχεραίνει την κοινωνικοποίηση ιδιαίτερα των αγοριών. Τα κορίτσια μπορούν να (εκ)μάθουν και αναλάβουν το γυναικείο ρόλο από την μητέρα, ενώ τα αγόρια δεν μπορούν να ταυτίζονται διαρκώς με συμπεριφορικά στερεότυπα της μητέρας για να μάθουν και διαδραματίσουν εξελικτικά σε περιεχόμενο και έκταση τον αντρικό ρόλο²⁹.

Εάν περιστασιακά αίτια αναβάλουν την απόκτηση της αντρικής ταυτότητας με αποτέλεσμα αυτή να καλλιεργηθεί μεταχαρakterικά και συνακόλουθα αναχρονιστικά, τότε τα αγόρια θα υποβληθούν αναγκαστικά σε μια διαδικασία αναπροσαρμογής και αναθεώρησης των ήδη εκμαθημένων, οικειοποιημένων και αφομοιωμένων στοιχείων από τη μητέρα. Πρόκειται για μια οδυνηρή αναπροσαρμογή στην ομάδα των ομηλικών και σε εκείνη των ενηλίκων, γιατί το αγόρι μέσω της μονογονεϊκής θηλυκής ανατροφής δεν συγκρούεται με ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων για να αποκτήσει καινούργιες εμπειρίες που θα προωθήσουν την ωρίμανση του εαυτού του, αλλά πολύ περισσότερο αμύνεται υποχωρώντας στους υπερπροστατευτικούς κόλπους της μητέρας, ως υποκατάστατο του πατέρα, για να αισθανθεί ασφάλεια από την «περιβαλλοντική επιθετικότητα». Προβλήματα προσαρμοστικότητας, μητρική εξάρτηση (αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε κορίτσια), ασυμμετρική σχέση μεταξύ αυτόνομης συμπεριφοράς και ηλικιακής φάσης και τελικά επιβράδυνση της ωριμότητας αποτελούν βασικούς παράγοντες ανάπτυξης θηλυκών συμπεριφερικών τρόπων ή εκδηλώσεων και απώθησης επιθετικών τάσεων σε αγόρια που μεγαλώνουν χωρίς πατέρα³⁰.

Η πατρική αποστέρηση, με αιτιώδη συνέπεια τη δυσλειτουργική ταύτιση και την ανεπαρκή διαμόρφωση του υπερεγώ, θεωρείται ως σύνδρομο εγκληματικής συμπεριφοράς των γιων. Επειδή όμως σε

αυτή τη διακινδύνευση των νεαρών προστίθενται και άλλοι γενεσιουργοί παράγοντες εγκληματικότητας, όπως λ.χ. δυσμενείς συνθήκες συζυγικών σχέσεων μεταξύ των γονέων, αποστέρηση της μητέρας, γονεϊκή αδιαφορία και ανεπιείκεια ή μια υποομάδα αποκλίνουσας συμπεριφοράς, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε μονοδιάστατα και ανεπιφύλακτα στο αναφορικό πλαίσιο της «θεωρίας της ταύτισης» ότι αποκλειστικά και μόνο η αποστέρηση του πατέρα εγκυμονεί κινδύνους συμπεριφερικής παρεκτροπής του γιου. Η απόκλιση από τους κανόνες είναι αντικείμενο έρευνας με πολυδιάστατο υπόβαθρο και γι' αυτό το λόγο αντιμετωπίζεται με μεγάλη προσοχή ερμηνείας στο πεδίο της εγκληματικότητας.

Για να μην κινδυνολογούμε μεροληπτικά, τονίζουμε σχετικά με το θεματολογικό μας περιεχόμενο ότι ο πατέρας, παρών ή απών, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του γιού ανεξάρτητα από το εάν αυτή η κοινωνικοποίηση επιτευχθεί με θετικά αποτελέσματα ή αποτύχει ολοκληρωτικά³¹.

Ο πατρικός ρόλος ως πρότυπο ταύτισης δεν κατέχει προεξάρχουσα θέση μόνο στην κοινωνικοποιητική διαδικασία του γιου προσχολικής και παιδικής ηλικίας, αλλά ασκεί διαπλαστική επιρροή ως ετερόφυλο μοντέλο συμπεριφοράς και στη μικρή κόρη. Μέσω λεκτικής επίδρασης και συμβολικής αποτύπωσης του αντρικού πορτρέτου, δηλαδή μέσω της διαμετρικά κατά το φύλο διαφοροποιημένης συμπεριφοράς και των ιδιοτήτων που αποδίδονται στο γυναικείο ρόλο, ισχυροποιείται γενικά η ταύτιση του μικρού κοριτσιού με το θηλυκό ρόλο. Ακόμη και σε συνθήκες ουδετεροποίησης των παραδοσιακών ρόλων, π.χ. ο πατέρας μαγειρεύει, η μητέρα πλένει το αυτοκίνητο, που διαχωρίζουν τις αντρικές από τις γυναικείες δραστηριότητες, υπολείπεται αρκετός χώρος για να διοχετευτεί διαδικασιακά η εκμάθηση της συμπεριφοράς του φύλου από την πλευρά του μικρού κοριτσιού³².

Ο πατρικός ρόλος στον ελεύθερο χρόνο

Με τον οικονομικό και κοινωνικό εκδημοκρατισμό του ενδοοικιακού τομέα καταργείται ο αναγκαστικός κλειός των παραδοσιακών ρόλων των φύλων, με συνέπεια οι ενδοοικογενειακές ρυθμίσεις ως προς τη διαμόρφωση του ελεύθερου χρόνου να αποφασίζονται και από τις δύο γονεϊκές πλευρές. Συνακόλουθα, η συμμετοχική παρουσία και διαθεσιμότητα του πατέρα στο δίκτυο θέσεων και ρόλων του ελεύθερου χρόνου προσλαμβάνει μια νέα διάσταση: Η περιφερειακή του εξουσία ως επώνυμου παιδαγωγού μετουσιώνεται σε αντρικό πρότυπο συναισθηματικού συντρόφου και καθοδηγητή με α-

ποτέλεσμα να μειώνεται σημαντικά η ψυχοσυναισθηματική απόσταση μεταξύ πατέρα και παιδιών.

Αυτή η μειωτική τάση στην αναφερόμενη απόσταση διαπιστώνεται και σε άλλες ενδοοικογενειακές ρυθμίσεις που συνεπάγονται ιδιαίτερες διαντιδράσεις: λόγου χάρη στο μπάνιο των παιδιών με ολοκληρωτική ή μερική συμμετοχή του πατέρα, στην κατάσταση που ο πατέρας πηγαίνει τα παιδιά στο κρεβάτι για ύπνο και αφηγείται σε αυτά ιστορίες, μέσω των οποίων διεγείρονται αισθήματα φιλικότητας και εμπιστευτικότητας, στην προθυμία να ταΐσει το μωρό ή και να του αλλάξει ρούχα, κ.ά.

Δεν θα μπορούσε ο πατέρας να αντικαταστήσει το μητρικό ρόλο, ο οποίος μέχρι σήμερα έχει υπερεκτιμηθεί ιδεολογικά, εάν λάβουμε υπόψη μας τη μητρική απουσία εξαιτίας καριεριστικών παραγόντων ή επαγγελματικής απασχόλησης.³³

Ο πατρικός ρόλος στη διαμόρφωση του ελεύθερου χρόνου σε συναρτησιακή σχέση με την οικογένεια αποκτά εννοιολογικό και σημασιολογικό περιεχόμενο με βάση την εκτίμηση δύο αντίθετων απόψεων.

Η μια άποψη, που εκτιμάται θετικά, προκύπτει από τις συνθήκες του μειωμένου ωράριου εργασίας (5ήμερο, 8ωρο) και του ελεύθερου Σαββατοκύριακου, σύμφωνα με τις οποίες ο πατέρας αφιερώνει χρόνο στην οικογένειά του και σε υποχρεώσεις του νοικοκυριού (π.χ. ψώνια, τεχνικές επιδιορθώσεις, δουλειές καθαριότητας, κ.λπ.).

Η δεύτερη άποψη, που εκτιμάται αρνητικά, απορρέει από τις συνθήκες, κατά τις οποίες ο πατέρας απασχολείται (επαγγελματικά) συνήθως έξω από το σπίτι έτσι ώστε να χαρακτηρίζεται ως «αόρατος» ή ως «εν δυνάμει υπαρκτός», δηλαδή όσο επιτρέπουν οι δυνατότητές του να είναι παρών. Μόνο όταν ο πατέρας επιστρέφει στην οικογένειά του το μεσημέρι ή το βράδυ μπορεί να προσωποποιείται για τα παιδιά του.

Βέβαια, η συζήτηση πάνω σ' αυτό το σοβαρό θέμα δεν έχει κλείσει ακόμη, γιατί επιστημονικοί κύκλοι θέτουν το ερώτημα, εάν ο πατέρας μπορεί ή θέλει πραγματικά μετά την εργασία του να πάρει «σχήμα και μορφή προσώπου» για το παιδί ή εάν στις καθημερινές τα βράδια είναι σε θέση να διαδραματίσει το ρόλο του στον «ελεύθερο χρόνο».

Με βάση τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών διαπιστώνεται ότι μια ολοκληρωμένη επικοινωνία μεταξύ πατέρα και μικρότερου παιδιού υφίσταται μόνο κατά το τέλος της εβδομάδας, ενώ τις καθημερινές, όταν ο πατέρας είναι πλήρως απορροφημένος από την εργασία του, αυτή η επικοινωνιακή σχέση δεν είναι καθόλου στενή.³⁴

Κατά τις ημέρες εργασίας η ανελαστικότητα διαμόρφωσης του ελεύθερου χρόνου ελέγχει αυστηρά τον αυθόρμητο συμπεριρισμό ώστε να τον μετατρέπει σε διαλεκτική χαλάρωση ή να τον ελαχιστοποιεί ποσοτικά σε δυνατότητες διαντίδρασης. Το πρόβλημα των περιορισμένων δυνατοτήτων επικοινωνίας μεταξύ πατέρα και παιδιών οξύνεται ακόμη περισσότερο, όταν ο πρώτος ανήκει σε ειδικές επαγγελματικές κατηγορίες, όπως π.χ. οδηγοί φορτηγών αυτοκινήτων που καλύπτουν μεγάλες αποστάσεις απουσιάζοντας ολόκληρη την εβδομάδα, εργάτες με ημερήσια και νυχτερινή βάρδια. Σε αυτές τις κατηγορίες προσυπολογίζονται και άτομα που είναι επιφορτισμένα με επαγγελματικές και ανοδικές υποχρεώσεις, όπως π.χ. γιατροί, δικηγόροι, επιχειρηματίες, επιστήμονες κ.ά.³⁵

Εξάλλου αμφισβητείται ποιοτικά ή και ποσοτικά η χρονική διάρκεια των διακοπών ως προς το ότι μπορεί να αποτελέσει ικανοποιητικό αντιστάθμισμα της επικοινωνιακής έλλειψης που παρατηρείται στην οικογένεια με αιτιότητα την εξωσπιτική εργασία του πατέρα.

Συμπερασματικά, αφού κανένα άλλο ουσιαστικό κριτήριο επικοινωνίας δεν θεωρείται κατάλληλο αντιστάθμισης ή αναπλήρωσης της καθημερινής διαντίδρασης πατέρα-παιδιού στον ελεύθερο χρόνο του πρώτου, του καταλογίζεται «κοινωνικοποιητική αδυναμία» ή και χαλαρότητα κοινοβιακού δεσμού σε αντιδιαστολή προς τη μητέρα που τροφοδοτεί αυτό το δεσμό με επαναληπτική διάρκεια.

Ίσως θα ήταν σωστότερο να αντιληφθούμε ότι ο πλεγματικός χαρακτήρας του ελεύθερου χρόνου που πρέπει να αφιερώσει ο πατέρας στο παιδί πλησιάζει περισσότερο την έννοια του «κοινωνικού φαινομένου» παρά εκείνη του χρονόμετρου. Γιατί στον κόσμο αντίληψης του μικρού παιδιού ως «ελεύθερος χρόνος» νοείται όλος ο διαθέσιμος χρόνος του πατέρα που βρίσκεται στο σπίτι μετά το πέρας της εργασίας του.

Εξαρτάται λοιπόν από την προσωπικότητα του πατέρα και τη δομή της οικογενειακής καθημερινότητας αν αυτός αρκείται στο ρόλο ενός «αδέσμευτου εξουσιαστή» ή επιδιώκει, πέρα από την ψυχολογική συνύπαρξη με την οικογένειά του, να ασκεί επιρροή σε μια ενεργά υποστασιοποιημένη επικοινωνία με τα παιδιά του.³⁶

Πρέπει όμως να αναφέρουμε και τα ακόλουθα:

Ως *Homo ludens* (άνθρωπος του παιχνιδιού) ο πατέρας υπήρξε σε όλες τις εποχές και σε όλες τις κοινωνίες όχι μόνο ο «συμπαίκτης» αλλά — σε εκτεταμένο κοινωνικοψυχολογικό περιεχόμενο — και ο «εμψυχωτής», «προεκπαιδευτής» και «διαιτητικός δικαστής» της παιδικής συμπεριφοράς στο παιχνίδι.

Ανεξάρτητα από το εάν ο ρόλος του πατέρα ως «συμπαίκτης»

διοχετεύει στο μικρό παιδί τη «λειτουργική διάθεση» ή επιδιώκει το παιχνίδι μίμησης πατρικών και αντρικών δραστηριοτήτων ή αποκαλύπτει την έννοια της «δημοκρατίας» στη συναίνεση (consensus) του παιχνιδιού, ο πατέρας ως ρεαλιστικό πρόσωπο αναφοράς ή ως φανταστικός εξουσιαστής διαδραματίζει πάντοτε το ρόλο του στο παιδικό παιχνίδι, το οποίο αποτελεί τη σπονδυλική στήλη της επινοητικής δημιουργικότητας μέσα στο χώρο ενός δραστηριοποιημένου βιόκοσμου. Μέσα σε αυτό τον βιόκοσμο θα προγυμνάσει και ραφινάρεται με ευαισθησία όλες τις λειτουργίες που απαιτούνται για να αξιολογηθεί η διαδικασία της κοινωνικοποίησης³⁷.

Τελικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Διχογνωμία και σύγχυση επικρατούν στους επιστημονικούς κύκλους σχετικά με την κατευθυντήρια γραμμή που πρέπει να χαράξει ο πατέρας με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση. Ενώ από τη μια έμπειροι επιστήμονες σε αυτό τον τομέα υπογραμμίζουν ότι υποχρέωση του πατέρα είναι να διατηρήσει ανοιχτή την είσοδο στην οικογένεια για να διεισδύσει το πνευματικό περιβάλλον μαζί με τις απαιτήσεις του για εκμάθηση, οικειοποίηση και επίδοση, άλλοι υποστηρίζουν διαμετρικά ότι οι γονείς δεν είναι σε θέση να εφαρμόσουν τη «σωστή διαπαιδαγώγηση», επειδή δεν μπορούν να εποπτεύουν όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνικές επιρροές, από τις οποίες αυτοί οι ίδιοι εξαρτώνται.

Η προϋπόθεση της «σωστής διαπαιδαγώγησης» δεν έγκειται στη μεσολάβηση των γονέων μεταξύ κοινωνικού περιγυρου και απαίτησης για εκμάθηση, αλλά στο «βίωμα της στενής, διαπροσωπικής σχέσης», όπου καταβάλλεται προσπάθεια με στόχο να σφυρηλατηθεί η σύμπνοια και ο κοινοβιακός χαρακτήρας της οικογένειας.

Αυτό σημαίνει ότι οι γονείς πρέπει να εισχωρήσουν βαθιά στο πέρας των παιδιών από την κατάσταση της βιολογικής ύπαρξης σε εκείνη της εξανθρωπιζόμενης κοινωνικότητας, με σκοπό να εσωτερικευθούν ποιοτικά βιούμενες εμπειρίες ως μεταπλάσιμη εποίκηση της κοινωνίας στον παιδικό ψυχισμό. Παρέχοντας υπηρεσίες στην υποστήλωση της ολοκλήρωσης των παιδιών τους οι γονείς θα είναι σε θέση να τα καταλαβαίνουν προτού προβάλλουν διεξόδους ή λύσεις σε κοινωνικές καταστάσεις που απορρέουν από αλυσιδωτές αντυλήψεις κανόνων, των οποίων η νομιμότητα ιδεολογικοποιείται ως συνείδηση των ώριμων-μεγάλων.

Στην αντιρρητική επιχειρηματολογία των υπέρμαχων της παραδοσιακότητας ότι μόνο ο μητρικός ρόλος — όχι και ο πατρικός — έχει αποφασιστική παιδαγωγική σημασία, ο κύριος όγκος κοινωνιολό-

γων, ψυχολόγων και ιδιαίτερα ψυχαναλυτών τάσσεται υπέρ του ισό-κυρου του πατρικού ρόλου και των ασκούμενων επιδράσεων του προς το μητρικό ρόλο στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης του παιδιού.

Χωρίς να λάβουμε υπόψη τις διαφορές που υφίστανται στο μορφωτικό επίπεδο, στο κοινωνικό στρώμα και στην ηλικιακή κατηγορία των παιδιών, από διεξαχθείσες έρευνες προκύπτει ότι ο πατέρας προσπαθεί σήμερα να φέρει σοβαρότερη ευθύνη για το ρόλο του, εφόσον έχει ανακαλύψει όχι μόνο το χώρο ελεύθερου χρόνου για τα προσωπικά του ενδιαφέροντα, αλλά και τον οικογενειακό βίοτοπο σε μεγάλο βαθμό για να στρέψει την προσοχή του τόσο σε οικιακές ασχολίες ή υποχρεώσεις όσο και σε καθήκοντα της διαπαιδαγώγησης.

Είναι αδιαφειλονίκτη το γεγονός ότι η αυξανόμενη εξωοικογενειακή επαγγελματικοποίηση και καταξίωση της γυναίκας-μητέρας, αφενός απομυστικοποίησε το εμμονόληπτο σλόγκαν της μονοπωλιακά ενδοπρωτοπλασματικής δυάδας «μάνας-παιδιού» και αφετέρου παρώθησε τον άντρα-πατέρα να εκπληρώνει το ρόλο του στο να επιμελείται και φροντίζει το παιδί περισσότερο συνειδητά, τόσο σε χρονική όσο και λειτουργική διάσταση. Εξαιτίας αυτής της «κοινωνικής μεταβολής» ο πατέρας «νέου τύπου» είναι σε θέση να δώσει στο παιδί κοινωνικοποιητικές παρωθήσεις, οι οποίες αναμένεται να έχουν το χαρακτήρα αρμοδιότητας και υπευθυνότητας³⁸.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Lehr Ursula, Die mütterliche Berufstätigkeit und mögliche Auswirkungen auf das Kind στο Friedhelm Neidhardt (επιμ.), Frühkindliche Sozialisation. Theorien und Analysen, 2η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1979, σ. 233-236.
 2. Ό.π. σ. 230 κ.ε. Πβ. Mitscherlich Alexander, Der unsichtbare Vater στο Alexander Mitscherlich, Das Ich und die Vielen. Ein Lesebuch, Μόναχο 1981, σ. 80-108.
 3. Scharmann Dorothea-Luise und Scharmann Theodor, Die Vaterrolle im Sozialisations- und Entwicklungsprozess des Kindes στο Friedhelm Neidhardt (επιμ.), Frühkindliche Sozialisation. Theorien und Analysen, 2η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1979, σ. 283.
- Μυλντόρφ Μπερνάρ, Ο ρόλος του πατέρα στην οικογένεια (Bernard Muldworf, Le métier de père 1972, μετάφρ. Γιώργος Παπακυριάκης), Αθήνα 1977, σ. 7-17, 23-25. Πβ. Green Maureen, Die Vater-Rolle (Goodbye Father 1976 μετάφρ. Jürgen Abel), Reinbek bei Hamburg 1977, σ. 24-25, 46 κ.ε.

4. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 283-284. Μυλντόρφ Μπ., ό.π., σ. 7-9, 23-25.
5. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 285-286.
6. Ό.π., σ. 286-287.
7. Ό.π., σ. 288-289.
8. Κατάκη Χάρης Δ. Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας. Ψυχοκοινωνικές διεργασίες, Αθήνα 1984, σ. 161-163.
9. Neidhardt Friedhelm, Schichtspezifische Elterneinflüsse im Sozialisationsprozess στο Gerhard Wurzbacher (επιμ.), Die Familie als Sozialisationsfaktor, 2η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1977, σ. 285-288.
- Rosenbaum Heidi, Die Konzeption der Sozialstruktur in der schichtspezifischen Sozialisationsforschung στο Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 35 (1983), σ. 41-58.
- Πβ. Green M., ό.π., σ. 12.
10. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 290-292.
11. Ό.π., σ. 277-281. Bertram Hans, Von der schichtspezifischen zur sozialökologischen Sozialisationsforschung στο Laszlo A. Vaskovics (επιμ.), Umweltbedingungen familialer Sozialisation. Beiträge zur sozialökologischen Sozialisationsforschung, Στουτγάρδη 1982, σ. 30 κ.ε.
- Schmerl Christiane, Sozialisation und Persönlichkeit. Zentrale Beispiele zur Soziogenese menschlichen Verhaltens, Στουτγάρδη 1978, σ. 4-5. Wurzbacher Gerhard, Sozialisation-Enkulturation-Personalisation στο Gerhard Wurzbacher (επιμ.), Sozialisation und Personalisation. Beiträge zu Begriff und Theorie der Sozialisation, 3η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1974, σ. 2-3. Lüscher Kurt, Ökologie und menschliche Entwicklung in soziologischer Sicht. Elemente einer pragmatisch-ökologischen Sozialisationsforschung στο Laszlo A. Vaskovics (επιμ.), ό.π., σ. 80-83.
- König René, Versuch einer Definition der Familie στο René König (επιμ.), Materialien zur Soziologie der Familie, Κολωνία 1974, σ. 90-97. Φεντ Χέλμουτ, Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση. Μια εισαγωγή στην έρευνα της κοινωνικής ένταξης (Helmut Fend, Sozialisierung und Erziehung, Βασιλεία 1969, μετάφρ. Γ.Σ. Κακαλέτρης), Αθήνα 1989, σ. 76 κ.ε.
12. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π. σ. 311.
13. König René, Die Familie der Gegenwart. Ein interkultureller Vergleich, Μόναχο 1978, σ. 69-70.
- Πβ. ό.π., σ. 70: Η απώλεια λειτουργιών από την πλευρά της οικογένειας εντοπίζεται αποδεικτικά μόνο στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εκτεταμένης οικονομικής στην ανώτερη στρωμάτωση. Επειδή οι κατώτερες στρωματώσεις ζούσαν ανέκαθεν οργανωμένες σε πυρηνική μορφή οικογένειας, η λειτουργική συρρίκνωση αφορούσε μόνο το μεγάλο νοικοκυριό (Großhaushalt) της ανώτερης κοινωνικοοικονομικής στρωμάτωσης. Γι' αυτό το λόγο δεν επιτρέπεται να θεωρήσουμε γενικευτικά αυτό που συνέβη στη μια στρωμάτωση ως «κοινό νόμο» σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής διαβάθμισης.
- Begemann Helmut, Strukturwandel der Familie. Eine sozioethisch-theologische Untersuchung über die Wandlung von der patriarchalischen zur partnerschaftlichen Familie, 2η αναθ. έκδοση, Witten 1966, σ. 28-30. Giddens Anthony, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία (Sociology, A Brief but Critical Introduction, 1982, 1986, μετάφρ. Ντίνα Τριανταφυλλοπούλου), Αθήνα 1989, σ. 140. Βλ. επίσης σ. 150-152.

14. Giddens A., ό.π., σ. 145. Begemann H., ό.π., σ. 30-34.
15. König R., Versuch einer Definition der Familie, ό.π., σ. 101-102.
16. Τσαούσης Δ.Γ., Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Αθήνα 1983, σ. 145-146.
17. Wurzbacher Gerhard, Die Familie unter den Aspekten eines lebenslangen Sozialisationsprozesses des Menschen. Hypothesen-Fragestellungen - Folgerungen στο Gerhard Wurzbacher (επιμ.), Die Familie als Sozialisationsfaktor, 2η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1977, σ. 3 κ.ε.
18. Kreutz Henrik, Der Einfluß der Eltern und Gleichaltrigen auf politische und ausbildungsbezogene Entscheidungen im Jugendalter στο Gerhard Wurzbacher (επιμ.), Die Familie als Sozialisationsfaktor, ό.π., σ. 110.
Πβ. Ζαχαρενάκης Κωνσταντίνος Μ., Κοινωνικοποίηση. Ως θεωρία και πράξη στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής. Αθήνα 1985, σ. 77 κ.ε. περί «κυκλικού κοινωνικού μηχανισμού». Goode William J., Soziologie der Familie (The Family), 4η έκδοση, Μόναχο 1971, σ. 42-43 κ.ε. Kreutz Henrik, Soziologie der Jugend, Μόναχο 1974, σ. 80 περί «οντογενετικού μεταβολισμού».
19. Kreutz Henrik, Der Einfluß der Eltern..., ό.π., σσ. 109-112.
20. König R., Die Familie der Gegenwart, ό.π., σ. 73.
Claessens Dieter, Familie und Wertsystem. Eine Studie zur "zweiten, soziokulturellen Geburt" des Menschen und der Belastbarkeit der "Kernfamilie", 3η αναθ. έκδοση. Βερολίνο 1972, σ. 66 κ.ε. Good W.J., ό.π., σ. 132-133.
21. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 305-306. Πβ. Μυλντόρφ Μπ., ό.π., σ. 57-58.
22. Βλ. «βλαστικός» (αγγλ. και γαλ. germinal) (Ανατ.), ιστός που διαθέτει έντονη αναπαραγωγική ικανότητα. (...) στην Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, τόμος 14ος, Αθήνα 1984, σ. 415.
Ο άνθρωπος ως ένα «εν δυνάμει» κοινωνικό όν χρειάζεται υποστήλωση και προσανατολισμό του «εγγενούς δυναμισμού της συμπεριφοράς» (Νασιάκου Μαρία, Η ψυχολογία σήμερα. 1. Γενική Ψυχολογία, 2η έκδοση, Αθήνα 1982, σ. 90) για να καταστεί ικανός προς συνύπαρξη με τους άλλους ανθρώπους που απαρτίζουν το κοινωνικό σύνολο. Η λειτουργία του γονεϊκού ρόλου συμβάλλει στο να υποστυλώνεται και προσανατολίζεται η παιδική προσωπικότητα με σκοπό την κοινωνική δράση και αντίδραση. Η μεσολαβητική λειτουργία των κοινωνικοποιούντων γονέων (Sozialisatoren) έγκειται στο ότι η κοινωνία «εποικίζεται» στον ψυχισμό του κοινωνικοποιούμενου παιδιού (des Sozialisanden). Η μεσολάβηση αυτή επιτυγχάνεται μέσω ενός μηχανισμού που χαρακτηρίζεται ως «γονεϊκό φίλτρο» (Neidhardt Friedhelm, Strukturbedingungen und Probleme familialer Sozialisation στο Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 14: Soziologie der Familie, Opladen 1970, σ. 153), το οποίο αφήνει να διαπεράσουν μηνύματα-ερεθίσματα του κοινωνικού περιγύρου στον παιδικό ψυχισμό, που μητέρα και πατέρας θεωρούν σύγχρονα ότι είναι και τα επιθυμητά αναμενόμενα. Το γονεϊκό φίλτρο μορφοποιεί την προσωπικότητα του παιδιού σε μια αέναη διαδικασία επισήμανσης και αντιμετώπισης διεισδυτικών στοιχείων του περιβάλλοντος ώστε συγκεκριμένες διαπλαστικές επιρροές να κρίνονται ως κατάλληλες και να αφήνονται να «περάσουν» από την εξω-ομάδα στην εσω-ομάδα, ενώ άλλες να εμποδίζονται ως ακατάλληλες και να αποβάλλονται. Εκείνα τα στοιχεία λοιπόν που αφήνονται να εισχωρήσουν στον παιδικό ψυχισμό με σκοπό να «βλαστήσει» (αναπαραχθεί) η κοινωνική συνείδηση αντικατοπτρίζουν τη συμπεριφορά που πρέπει να εξωτερικευτεί σε μια συγκεκριμένη στιγμή των προσδοκιών που εκπληρώνονται

σύμφωνα με τις μαθημένες απαιτήσεις — υπαγορεύσεις της περιβάλλουσας κοινωνίας. Σε αυτό το αναφορικό πλαίσιο ο γράφων το παρόν άρθρο χρησιμοποιεί την έκφραση «κοινωνιοβλαστικοί ιστοί» για να αποδώσει μεταφορικά τη λειτουργία του οικογενειακού πυρήνα ως πρωτοπλάσματος συγκινησιακού συνειρμού στο να προάγονται και αναπαράγονται διαπλαστικές επιρροές επί της παιδικής συμπεριφοράς σε μορφές κοινωνιώσης (κατά τον Georg Simmel). Με αυτό τον τρόπο η κοινωνία «βλασταίνει» (γεννιέται) στον παιδικό ψυχισμό και μετουσιώνεται ανελλισσόμενη σε προσωποποιημένη συμπεριφορά.

23. Schmerl Chr., ό.π., σ. 151-156.

24. Ό.π., σ. 156-157 κ.ε.

25. Ό.π., σ. 93-96.

26. Ό.π., σ. 157.

27. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 306. Thiessen Victor και Rohlinger Harald, Die Verteilung von Aufgaben und Pflichten im ehelichen Haushalt στο *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 40 (1988), σ. 640-658.

Πβ. Μουσούρου Λουκία Μ., Η ελληνική οικογένεια. Αθήνα 1984. Κατάκη Χ.Δ., ό.π., σ. 126, 123 κ.ε.

28. Η προεξάρχουσα χρήση του όρου «κοινωνιότοπος» (Soziotop) προσφέρεται από άποψη εννοιολογικού εξοπλισμού και ανάγεται στο νέο κλάδο της κοινωνιολογικής έρευνας που ονομάζεται «κοινωνιοοικολογία» (Sozialökologie). Ο όρος έχει μεγάλη σημασιολογική περιεκτικότητα, γιατί περιάγεται σε έναυσμα ισχυροποίησης εκείνων των πεδίων, στα πλαίσια των οποίων συντελείται η διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Επισημαίνουμε ότι αυτός ο όρος δεν είναι γνωστός στον ευρύ ελληνικό χώρο της επιστημονικής, κοινωνιολογικής έρευνας. Αναφέρουμε την παρακάτω σχετική βιβλιογραφία:

Arbeitsgruppe Soziale Evaluation, Μόναχο 1973.

Arbeitsgruppe Umwelt-Taxonomie, Braunschweig 1973.

Bronfenbrenner Urie, *Ökologische Sozialisationsforschung*, Στουτγάρδη 1976.

Bargel Tino, Fauser Richard, Mund-Jörn W., *Lokale Umwelten und familiäre Sozialisation: Konzeptualisierung und Befunde* στο Laszlo A. Vaskovics (επιμ.), *Umweltbedingungen familiärer Sozialisation. Beiträge zur sozialökologischen Sozialisationsforschung*, Στουτγάρδη 1982, σ. 204-236.

Hamm Bernd, *Aktuelle Probleme sozialökologischer Analyse* στο *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 36 (1984), σ. 277-292.

Neidhardt Friedhelm, Lepsius Rainer M., Esser Hartmut, *Soziologische Stadtforschung. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft* 29/1988.

29. Napp-Peters Anneke, *Geschlechtsrollenstereotypen und ihr Einfluß auf Einstellungen zur Ein-Elternteil-Situation* στο *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 35 (1983), σ. 321-334. Gabert Erich, *Autorität und Freiheit. Das mütterliche und das väterliche Element*. Φραγκφούρτη 1983, σ. 52 κ.ε. Green M., ό.π., σ. 84-85: Σε πατροκεντρικές οικογένειες, όπου η μητέρα απουσιάζει και συνακόλουθα ο μητρικός ρόλος διαδραματίζεται από τον πατέρα, ο τελευταίος δεν θα κατορθώσει ποτέ να αποτελέσει το «ανδρικό πρότυπο» για να το μεταδώσει στο γιο, επειδή ο ίδιος ασκεί διπλό ρόλο.

Πβ. Τερλεξής Παναζής, *Πολιτική Κοινωνικοποίηση. Η Γένεση του πολιτικού ανθρώπου*, Αθήνα 1975, σ. 103-114, 114-121. Τερλεξής Παναζής, *Ο αυταρχικός άνθρωπος*.

Ψυχολογική και κοινωνική βάση της πολιτικής συμπεριφοράς, 2η έκδοση, Αθήνα 1977, σ. 55-69.

30. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 306-307.

31. Schmerl Chr., ό.π., σ. 121-126.

32. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 308-310. Green M., ό.π., σ. 160-161.

33. Hessen Jan Siebert van, Freizeit, ihre Sozialisationsprozesse im familialen Kontext στο Gerhart Wurbacher (επιμ.), Die Familie als Sozialisationsfaktor, 2η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1977, σ. 58-59. Green M., ό.π., σ. 16-17, 202 κ.ε.

34. Scharmann Theodor, Psychologische Beiträge zu einer Theorie der sozial-individualen Integration στο Gerhard Wurbacher (επιμ.), Sozialisation und Personalisation. Beiträge zu Begriff und Theorie der Sozialisation, 3η αναθ. έκδοση, Στουτγάρδη 1974, σ. 44 κ.ε.

35. Scharmann D.-L. και Scharmann Th., ό.π., σ. 311-314.

36. Ό.π., σ. 315-316. Η Maureen Green, ό.π., σ. 78 κ.ε. αναφέρει: Σημασία δεν έχει ο υπαρκτός πατέρας στην οικογένεια, αλλά ο ποιοτικός πατέρας στον κοινωνικό χώρο της οικογενειακής εσω-ομάδας για την ανατροφή του παιδιού.

37. Schmerl Chr., ό.π., σ. 95-96, 126 κ.ε. Scharmann Th., ό.π., σ. 44-48.

38. Μυλντόρφ Μπ., ό.π., σ. 57-58, 117 κ.ε. Green M., ό.π., σ. 78-82, Scharmann D-L και Scharmann Th., ό.π., σ. 311-320. Βενιοπούλου Κύρα, Η ίση συμμετοχή του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 49 (1983), σ. 88-99. Μουσσούρου Α.Μ., ό.π., σ. 86.

Η ανάπτυξη ως σύνθετο φαινόμενο Η πολλαπλή της διάσταση στην ελληνική κοινωνία*

*Κλεομένης Σ. Κουτσούκης***

Ι. Εισαγωγή

Το πρόβλημα

Συνηθίσαμε να θεωρούμε την ανάπτυξη σαν μια διάσταση ή διαδικασία μόνο οικονομική και να επιστρατεύουμε γι' αυτήν αρχές, αξιώματα και μοντέλα οικονομικά. Η διάσταση της ανάπτυξης σε άλλους τομείς όπως είναι ο κοινωνικός, ο πολιτικός κ.ά. θεωρήθηκε ως άσχετη ή υποδεέστερη, ασήμαντη ή και ανύπαρκτη. Αγνοήθηκαν ακόμη οι επιπτώσεις και οι παρενέργειες που μπορεί να έχει η «δεσπόζουσα» οικονομική διάσταση της ανάπτυξης τόσο πάνω στα άτομα, όσο και στους τομείς, όπως οι παραπάνω, καθώς επίσης στο οικολογικό περιβάλλον κλπ. Τέλος δεν τονίστηκε όσο έπρεπε ότι η οικονομική ανάπτυξη ή η λεγόμενη στρατηγική της ανάπτυξης είναι όχι μόνο απόφαση της πολιτικής ηγεσίας, η οποία υιοθετείται ή επιβάλλεται σαν στόχος ολόκληρης της κοινωνίας αλλά και ότι αυτή συμβαδίζει με ή προκαλεί αλλαγές πέρα από το χώρο της οικονομίας. Δεν είναι επομένως η ανάπτυξη ένα φαινόμενο που περιορίζε-

* Εισήγηση στο Επιστημονικό Διήμερο: «Η Διεπιστημονική Προσέγγιση της Ανάπτυξης» που έγινε στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο στις 12-15 Μαΐου 1988.

** Επίκουρος καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ται σε ένα μόνο τομέα της κοινωνικής ζωής. Γιατί η ανάπτυξη στη σφαίρα της οικονομίας σημαίνει κάτι και στο χώρο της πολιτικής, αλλά και γενικά εμφανίζει αντανάκλασεις και στην υπόλοιπη κοινωνία που πρέπει γι' αυτό να εξιχνιαστούν.

Οι διαπιστώσεις αυτές γίνονται, ίσως, αισθητές εκ των υστέρων, όταν δηλ. εντοπίζουμε, καταλογίζουμε και γενικά συνειδητοποιούμε αρνητικές επιπτώσεις ή παρενέργειες από μια απρογραμμάτιστη, ανακόλουθη, στρεβλή ή ασύμμετρη (οικονομική) ανάπτυξη.

Σκοπός αυτής της εισήγησης είναι να εξετάσει από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας την ανάπτυξη σαν ένα σύνθετο φαινόμενο δηλ. με τις ποικίλες εκφάνσεις του στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα και να ερευνήσει εμπειρικά τις διαστάσεις του φαινομένου αυτού στην ελληνική κοινωνία. Ειδικότερα να ανιχνεύσει τη διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και να προσδιορίσει τις δυναμικές σχέσεις (αλληλοσυσχετίσεις) μεταξύ τους για μια μεγάλη σχετικά, χρονική περίοδο (1919-81).

Εξετάζοντας την αναπτυξιακή διαδικασία σαν μια σύνθετη πορεία μιας κοινωνίας προς τον εκσυγχρονισμό, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα διάφορα κοινωνικά ή πολιτικά φαινόμενα που παρατηρούνται στη διάρκεια της αναπτυξιακής προσπάθειας και να ανεύρουμε ενδεχομένως τα πιθανά αίτια που τα προκαλούν.

II. Θεωρητικό πλαίσιο

Εννοιολογικές Οριοθετήσεις

Με επίκεντρο τις χώρες του τρίτου κόσμου από τη δεκαετία του '50 ακόμη παρατηρήθηκε βαθμιαία μια άνθιση θεωρητικών κατασκευών για να ερμηνεύσουν τα προβλήματα και, ως ένα βαθμό, να προβλέψουν την πορεία, των νεότευκτων κρατών, που προήλθαν από τη συρρίκνωση της αποικιοκρατίας στις χώρες της Ασίας και Αφρικής.

Δύο κύριες αδυναμίες των θεωρητικών αυτών μοντέλων, που οδήγησαν σε πληθώρα εμπειρικών ερευνών (case studies) ήσαν:

α) η «πολιτισμική σχετικότητα» τους, γιατί προκειμένου να ερμηνεύσουν πολλά πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα στις νέες χώρες σαν αφετηρία τους είχαν την εμπειρία και τα πρότυπα των χωρών της Δύσης. Μάλιστα για την επίλυση πολλών από αυτά έδιναν και δυτικής προέλευσης «θεσμικές συνταγές».

β) Η υπερβολικά αισιόδοξη και διάχυτη αντίληψη, ότι οι νέες χώρες θα αποκτούσαν σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς εφόσον

θα ανέβαζαν τους δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής τους ανάπτυξης. Επιστέγασμα αυτής της αντίληψης ήταν η καθιέρωση της δεκαετίας του '60 ως «δεκαετίας ανάπτυξης» υπό την αιγίδα του ΟΗΕ. Στην ουσία, απώτερος στόχος ήταν η «πολιτική (τους) ανάπτυξη», που σήμαινε αρχικά τη δημιουργία κοινοβουλευτικών θεσμών και συγκεκριμένα την εγκαθίδρυση δημοκρατίας δυτικού τύπου, κάτι που για διάφορους λόγους, που δεν εξετάζουμε εδώ, υπήρξε ανέφικτος στόχος για τις χώρες αυτές.

Παρ' όλα αυτά η έννοια της «πολιτικής ανάπτυξης» υπήρξε ένα εργαλείο που κυριάρχησε στη σχετική βιβλιογραφία ως τα τέλη σχεδόν της δεκαετίας του '70. Οι ποικίλοι ορισμοί της όμως ανταποκρίνονται περισσότερο στις μεθοδολογικές ανάγκες ή επιλογές των ερευνητών και την ιδιομορφία της κάθε έρευνας, παρά σε γενικότερα θεωρητικά σχήματα¹. Αυτή η αδυναμία συμφωνίας σ' έναν ορισμό της πολιτικής ανάπτυξης συνετέλεσε ως ένα βαθμό στην απορρόφησή της από τη γενικότερη θεωρία της αλλαγής και της κρατικής πολιτικής (Public Policy Analysis). Η τελευταία φέρνει στην επικαιρότητα της έρευνας τα κέντρα λήψης των αποφάσεων, τις διάφορες ελιτίστικες ομάδες, την πολιτική ηγεσία, την ανάλυση εισροών-εκροών και γενικά τους μηχανισμούς του κράτους που είναι αναγκαίοι για τη στήριξη μιας συγκεκριμένης πολιτικής της ανάπτυξης.

Αυτή η εξέλιξη στη θεωρία και την έρευνα μας φέρνει κοντά σε μια «κοινωνικοοικονομική προσέγγιση» της πολιτικής ανάπτυξης. Είναι αυτή που στην πορεία του εκσυγχρονισμού βλέπει την αλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών μεταβλητών. Αν και οι ρίζες της προσέγγισης αυτής μπορούν να εντοπιστούν στα έργα κορυφαίων της πολιτικής και οικονομικής σκέψης (Αριστοτέλης, Μαρξ, κ.ά.), η σύγχρονη διαμόρφωσή της δεν έχει το νομοτελειακό χαρακτήρα των πρώτων καταβολών της. Δεν δίνει δηλ. προτεραιότητα σε καμιά αιτιώδη σχέση μεταξύ πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταβλητών, αλλά μάλλον σ' ένα συσχετισμό που οφείλεται στην τάση (προϋπόθεση απαραίτητη στη θεωρία των συστημάτων) που έχουν τα (υπο)συστήματα μίας κοινωνίας να απαντούν σε μία διαταραχή (που προκαλεί ανισορροπία) σε τρόπο, ώστε να αποκαθίσταται πάλι η ισορροπία στο σύστημα ή την κοινωνία.

1. Lucian Pye, *Στοιχεία Πολιτικής Ανάπτυξης*, μετάφραση Γ. Μπαχάρα, (Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978), σσ. 48-63, όπου αναλύεται μία δεκάδα ορισμών της πολιτικής ανάπτυξης. Επίσης, Πανταζή Τερλεξή: *Οικονομία και Δημοκρατία: Κοινωνιολογία της Πολιτικής Αναπτύξεως* (Αθήνα, Ράππας, 1973).

Άλλωστε είναι τόσο σύνθετη η πλοκή αλληλεπιδράσεων μεταξύ των συστατικών μερών μιας κοινωνίας, η οποία μάλιστα εντείνεται, όσο η κοινωνία προχωρεί προς την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό, ώστε να είναι αδύνατο να απομονώσει κανείς έναν ή περισσότερους παράγοντες στη δυναμική τους κίνηση. Ειδικά στο ρευστό και δυναμικό χώρο της πολιτικής, όπου η συμπεριφορά του ατόμου σε μεγάλο βαθμό είναι απρόβλεπτη, ο προσδιορισμός της επίδρασης που ασκούν «υποκειμενικοί» παράγοντες αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση από τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση².

Η σπουδαιότητα της παραπάνω προσέγγισης την οποία θα ακολουθήσουμε στην ανάλυσή μας έγκειται στο ότι: α) βλέπει την αναπτυξιακή διαδικασία πέρα από τα πλαίσια του πολιτικού συστήματος, δηλ. σαν μέρος μιας σύνθετης πορείας της κοινωνίας και μάλιστα διαχρονικής, που σημαίνει στη δυναμική της εξέλιξη, β) συμβάλλει στην επινόηση μιας μεθοδολογίας και μάλιστα προχωρημένης στατιστικής ανάλυσης για την εξιχνίαση σχέσεων μεταξύ ποικίλων μεταβλητών και φαινομένων που παρατηρούνται στη διάρκεια της αναπτυξιακής πορείας μιας χώρας.

Ενώ η ανάπτυξη ως στόχος μιας κοινωνίας είναι κυρίως «πολιτική» απόφαση, η επιστήμη δεν ασχολήθηκε αρκετά με το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας στη λήψη των σχετικών αποφάσεων και ειδικά στο ρόλο της στην αναπτυξιακή διαδικασία. Σε όλα σχεδόν τα μοντέλα πολιτικής ανάπτυξης ή εκσυγχρονισμού, αποφασιστικό ρόλο για την έναρξη, το περιεχόμενο, την έκταση, την κατεύθυνση και το ρυθμό προώθησης της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού παίζει η πολιτική ηγεσία και γενικότερα η ελίτ³. Είναι αυτή κατά κανόνα που υιοθετεί το στόχο του εκσυγχρονισμού μέσα από τον σχεδιασμό και προγραμματισμό, μετέχει στη λήψη των αποφάσεων και εποπτεύει την εφαρμογή τους. Από την άποψη αυτή η στάση, ο προσανατολισμός, η ιδεολογία, η συμπεριφορά της πολιτικής ηγεσίας γίνονται αντικείμενο ανάλυσης στο βαθμό που αυτά επηρεάζουν τη λήψη και το είδος των αποφάσεων και γενικότερα τις εκροές του συστήματος. Ει-

2. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της προσέγγισης οι: Karl W. Deutsch, "Social Mobilization and Political Development", *The American Political Science Review*, LV, No 3 (September, 1961), σσ. 493-507.

A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development*, (New York: A Knopf, 1965) κ.ά.

3. Bl. Dunkwart A. Rustow, *A World of Nations: problems of Political modernization*, (Washington D.C. The Brookings Institution, 1967), σσ. 135-169 και Cyril E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, (New York: Harper Torch books, 1966) σσ. 61-67.

δικά σε αναπτυσσόμενες χώρες [όπως άλλωστε και η Ελλάδα χαρακτηριζόταν ως τελευταία, όπου υπάρχει κατά κανόνα χαμηλός βαθμός (πολιτικής) θεσμοποίησης και ο χαρακτήρας των περισσότερων κυβερνήσεων είναι «αυταρχικός»], για την ανάλυση της πολιτικής πρέπει να δώσει κανείς έμφαση όχι τόσο στους θεσμούς και τις (νομότυπες) διαδικασίες, όπως γίνεται για τις αναπτυγμένες χώρες αλλά σε ηγετικές ομάδες (ελίτ, κλπ.), ή μεμονωμένους ηγέτες (χαρισματικούς ή όχι) που κυριαρχούν στο πολιτικό σύστημα και ασκούν σημαντική επιρροή στη λήψη των αποφάσεων. Έτσι μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι αν η λειτουργία της πολιτικής ηγεσίας θεωρείται σημαντική σε μια σύγχρονη συμμετοχική δημοκρατία, σε χώρες λιγότερο δημοκρατικές από άποψη λαϊκής συμμετοχής κλπ. είναι πολύ πιο σημαντική και μάλιστα σ' εκείνες που έχουν τεθεί ή είναι επιτακτικοί ορισμένοι στόχοι για να βαδίσει η χώρα μπροστά. Εκεί, όπου ο κεντρικός ρόλος της πολιτικής ηγεσίας μπορεί να κυμαίνεται λίγο ή πολύ, είναι σε χώρες, όπου λειτουργούν πιο αποτελεσματικά και ανταγωνιστικά άλλοι μη πολιτικοί θεσμοί, όπως ο στρατός, η γραφειοκρατία, κ.ά., που μπορεί να υποσκάπτουν το κύρος της πολιτικής ηγεσίας. Κατά μείζονα λόγο, τούτο συμβαίνει όταν η χώρα βρίσκεται σε κάποια υποτέλεια ή μορφή εξάρτησης από χώρα ή υπερκρατικό οργανισμό. Μία μορφή εξάρτησης είναι και η πολυειδής εξάρτηση των αναπτυσσόμενων χωρών, ως χωρών της περιφέρειας του διεθνούς καπιταλισμού.

Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζεται γενικά η δεσπόζουσα θέση της πολιτικής ηγεσίας στις λειτουργίες του κράτους και ιδιαίτερα την εκτελεστική και τη νομοθετική. Μέσα από αυτές τις λειτουργίες και τις υπάρχουσες δομές, διαδικασίες και πρακτικές η πολιτική ηγεσία υλοποιεί τους αναπτυξιακούς ή γενικότερους στόχους μιας κοινωνίας. Η πολιτική ηγεσία μπορεί να μην αρκείται σε μια λειτουργία συντήρησης-διαχείρισης του συστήματος μέσα στο πλαίσιο των δομών που υπάρχουν αλλά να προβαίνει η ίδια στη δημιουργία νέων δομών, που προωθούν αναπτυξιακούς στόχους ή που ανταποκρίνονται στις εισροές, που δισχετεύονται προς το σύστημα σαν αποτέλεσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας⁴. Έτσι ο ρόλος της ηγεσίας γίνεται καθοριστικός τόσο για τον προσδιορισμό νέων δομών που θα υποβοηθήσουν την ανάπτυξη, όσο και για την ανταπόκρισή της στα αιτήματα εκείνα που δημιουργούνται από την ίδια την αναπτυξιακή

4. Morse Chandler, Dangles Ashford, et al, *Modernization by Design, Social change in the Twentieth Century*. (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969), σσ. 18-25.

διαδικασία. Ακόμη και ο ρυθμός της αναπτυξιακής πορείας μπορεί να επιταχυνθεί ή να επιβραδυνθεί από τους προσανατολισμούς και την δυνατότητα που έχει μια πολιτική ηγεσία να κινητοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες για τους στόχους της ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη, σαν πορεία προς κάτι το συγκεκριμένο, προϋποθέτει ένα σαφή στόχο, πράγμα που καθιστά αναγκαίο κάποιο σχεδιασμό. Ταυτόχρονα όμως προϋποθέτει και ψυχολογική διάθεση για υπέρβαση του παλαιού, του παραδοσιακού. Τα δύο αυτά μπορεί να συμπίπτουν στο πρόσωπο όσων σχεδιάζουν την ανάπτυξη, όχι όμως όσων επωμίζονται το βάρος της δράσης που φέρνει την ανάπτυξη, με άλλα λόγια των ατόμων ή των μαζών που υλοποιούν στην πράξη την ανάπτυξη.

Βασικό εργαλείο στη διάθεση της πολιτικής ηγεσίας είναι για την ανάπτυξη οι επικοινωνίες, δηλ. η πληροφόρηση από και προς το σύστημα. Επειδή η πληροφόρηση συναρτάται όχι μόνο με την πολιτική ηγεσία αλλά και με την κουλτούρα μιας κοινωνίας έχει αποφασιστική σημασία μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία. Σε αυταρχικά καθεστώτα η πληροφόρηση είναι κατά κανόνα περιορισμένη. Γι' αυτό δεν παρουσιάζει εμπλοκή για την ανάπτυξη, δεδομένου ότι αυτή και όταν υπάρχει είναι ελεγχόμενη. Αντίθετα, όταν η πληροφόρηση γίνεται εργαλείο ανάπτυξης ο ρόλος της είναι καθοριστικός. Γιατί διεισδύοντας στον κόσμο των παραδοσιακών αξιών, προσανατολισμών, συμβόλων κλπ. ως φορέας του καινούργιου, των νέων συγχρονιστικών ιδεών θέτει αυτά σε δοκιμασία και προκαλεί ανισορροπίες που μπορεί να αγγίξουν τα όρια μιας (πολιτισμικής) κρίσης ταυτότητας. Η τελευταία εκδηλώνεται ίσως με φαινόμενα δυσπιστίας στους αναπτυξιακούς στόχους, φαινόμενα αδράνειας, ανομικής συμπεριφοράς, βίας, διαφθοράς κ.ά.

Η σαφής και σταθερή κατεύθυνση για ανάπτυξη με την προσδοκία που δημιουργεί για κάτι άλλο «καλύτερο», μοιάζει σαν αντάλλαγμα για την ψυχολογική αναστάτωση, που υφίσταται το άτομο στην αναπτυξιακή προσπάθεια, που έχει ως συνέπεια την ανατροπή παλαιών αξιών, συμβόλων και πρακτικών.

Η σταθερότητα στο σύστημα, που μπορεί να εκφράζεται με την ομαλή διαδοχή/εναλλαγή των κυβερνήσεων δημιουργεί στο άτομο ψυχολογική ασφάλεια, που είναι απαραίτητη μέσα στο κενό που δοκιμάζει ο μεταβαλλόμενος ψυχικός κόσμος του ατόμου σε μια αναπτυσσόμενη χώρα. Με άλλα λόγια η μεγάλη κινητικότητα — σε σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση στην οποία φέρεται/ωθείται το άτομο κατά την αναπτυξιακή διαδικασία — απαιτεί ή προϋποθέτει κάποια σταθερότητα στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, της πολιτικής ηγεσίας. Αντίθετα στην αστάθεια του συστήματος το άτο-

μο αντιτάσσει τη δική του σταθερότητα, με την αδράνεια που δείχνει, δηλ. την έλλειψη κινητικότητας εκ μέρους των ατόμων την οποία ωστόσο (κινητικότητα) απαιτεί η αναπτυξιακή διαδικασία για να προχωρήσει.

Τα παραπάνω φαινόμενα μπορούν να μειωθούν όταν η πληροφόρηση διοχετεύεται βαθμιαία και σε κάποια σταθερή βάση, όπως μπορεί να συμβεί λ.χ. με την συνεχιζόμενη εκπαίδευση ή τη λαϊκή επιμόρφωση. Με αυτήν η πολιτική ηγεσία μεταξύ άλλων μπορεί να προετοιμάσει ψυχικά τα άτομα να δεχτούν με ευελιξία, επικείμεια ή και κάποια θετική ανταπόκριση τις σύγχρονες ιδέες, τον πολιτισμό ή και την ιδεολογία ακόμη της ανάπτυξης.

Οι αλλαγές που συμβαίνουν σε μία μετασχηματιζόμενη κοινωνία, όπως αυτές που παρατηρήσαμε πιο πάνω έχουν ως συνέπεια τα άτομα να νιώθουν ψυχολογική ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον. Εάν συνεπώς μία πολιτική ηγεσία δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτές και να λυτρώσει τα άτομα από την αγωνία που τα διακατέχει τότε μοιραία αυτά απομακρύνονται απ' αυτήν και καλλιεργούν την προσδοκία μιας μέλλουσας πολιτικής ηγεσίας ή ηγετικής προσωπικότητας, που θα είναι σε θέση να τα λυτρώσει από την αγωνία και την αβεβαιότητα που τα κατέχει. Στις αναπτυσσόμενες χώρες⁵ όταν αυτά τα φαινόμενα εκδηλώνονται έντονα ή συνοδεύονται από μία γενικευμένη ή σωρευτική κρίση της κοινωνίας (που ενδεχομένως οφείλονται και σε άλλους λόγους) τότε κάνουν συνήθως την εμφάνισή τους οι λεγόμενες ισχυρές προσωπικότητες (πολιτικές, στρατιωτικές, θρησκευτικές) που ταυτίζονται είτε με τους λεγόμενους χαρισματικούς ηγέτες, είτε με (ισχυρά) αυταρχικά καθεστώτα.

Στις χώρες του Τρίτου κόσμου, που έχουν αποδυθεί σε μια τέτοια προσπάθεια ανάπτυξης χωρίς ολοκλήρωση, ενδημούν όπως είναι γνωστό και τα δύο αυτά είδη πολιτικής ηγεσίας, δηλ. τόσο οι χαρισματικοί ηγέτες όσο και τα αυταρχικά καθεστώτα.

Επειδή η διαδικασία ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, από τη φάση της απογείωσης ως τη φάση της ωρίμανσης μπορεί να πάρει χρονικά δύο, τρεις και περισσότερες ίσως γενεές, οι μετασχηματιζόμενες κοινωνίες γνωρίζουν συχνά τέτοια φαινόμενα που αποκρυσταλλώνονται στη διατήρηση προσωποπαγών καθεστώτων.

Από τα παραπάνω καταλήγουμε στο ότι η ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί σαν μία σύνθετη κοινωνική διαδικασία εκσυγχρονισμού που αποβλέπει στην προσαρμογή της κοινωνίας στον παγκόσμιο πολιτισμό. Η διαδικασία αυτή κάτω από τον έλεγχο του πολιτικού συ-

5. *Ibid*, σσ. 86 επ.

στήματος είναι δεσπόζουσα και αφορά: α) την αλλαγή και συνέχεια μιας κοινωνίας και κατά συνέπεια κρατά σε διαρκή ανανέωση την κοινωνία έστω και αν αλλάζει διαχρονικά το περιεχόμενό της, β) διαπερνά κατά κανόνα όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και επιδρά στα άτομα που δραστηριοποιούνται μέσα σ' αυτούς μέσω της λειτουργίας των επικοινωνιών που ελέγχει η πολιτική ηγεσία, γ) προβάλλει σαν ένας στόχος για τον οποίο τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες ή οι ελίτ δεν συμφωνούν πάντα γεγονός, που την θέτει συχνά στο επίκεντρο του πολιτικού παιγνιδιού, δ) φέρνει σε επικοινωνία και επαφή την αναπτυσσόμενη κοινωνία με άλλες αναπτυσσόμενες ή μη κοινωνίες και γενικά με τον παγκόσμιο πολιτισμό, ε) λίγο ή πολύ με τη διαδικασία της ανάπτυξης εισάγονται ρυθμίσεις ή επεμβάσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

III. Σχέδιο έρευνας

Μεθοδολογία-Τεχνικές

Μετά την παραπάνω συνοπτική θεώρηση, που προσπάθησε να θεμελιώσει την υπόθεση της ανάπτυξης ως ενός σύνθετου φαινομένου με εκδηλώσεις και επιπτώσεις στους ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής, θα επιδιώξουμε τώρα να ανιχνεύσουμε τη διαχρονική πορεία του φαινομένου αυτού στην Ελλάδα για την περίοδο 1919-1981. Συγκεκριμένα θα ερευνηθούν οι σχέσεις της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης. Για το σκοπό αυτό, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία θα επιλεγεί ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός μεταβλητών-δεικτών που εκφράζουν αφ' ενός τη δυναμική της ανάπτυξης στις τρεις κύριες διαστάσεις της, δηλ. την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική ανάπτυξη και αφ' ετέρου τις επιπτώσεις ή παρενέργειες της ανάπτυξης και αφ' ετέρου τις επιπτώσεις ή παρενέργειες της ανάπτυξης στην εκδήλωση φαινομένων πολιτικής βίας⁶.

6. Για τον τρόπο επιλογής των μεταβλητών και δεικτών καθώς και τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς βλ. εκτενέστερα Κλ. Σ. Κουτσούκη, *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Μια εμπειρική προσέγγιση της Ελληνικής Κοινωνίας (1919-81)*, Αθήνα, 1986, απ' όπου είναι παρμένα τα περισσότερα στοιχεία αυτής της ανάλυσης. Εκεί παρατίθεται αναλυτική ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Η ανάλυση των στοιχείων έγινε με ηλεκτρονικό υπολογιστή και το πρόγραμμα: BMDP-UC statistical Software (1983).

Ενώ όμως η έννοια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσχέρεια στον εννοιολογικό τους ορισμό και κατ' επέκταση στην επιλογή των σχετικών δεικτών μέτρησής τους, ωστόσο η πολιτική ανάπτυξη εμφανίζει αρκετές δυσκολίες, τόσο σε ό,τι αφορά το εννοιολογικό της περιεχόμενο, όσο και τους δείκτες μέτρησης, που αναφέρονται στον εντοπισμό των αντίστοιχων «πολιτικών αγαθών» που πρέπει να μετρηθούν και εν πάση περιπτώσει να διατυπωθούν ποσοτικά.

Ειδικά για τις ανάγκες αυτής της έρευνας κρίναμε σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε έναν «εργαλειακό» ορισμό της πολιτικής ανάπτυξης που βλέπει αυτήν σαν μία διαδικασία α) αφ' ενός δημοκρατικοποίησης του πολιτικού συστήματος (με δυτικά δηλ. πρότυπα) και αφ' ετέρου β) αποτελεσματικότητας των πολιτικών διαδικασιών, με επινόηση και χρησιμοποίηση αντίστοιχων δεικτών. Οι δείκτες πολιτικής ανάπτυξης πλαισιώνονται και από μια σειρά άλλων δεικτών, που αναφέρονται στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος (πολιτική συμμετοχή) καθώς και δεικτών πολιτικής έντασης (πολιτικής βίας).

Οι τεχνικές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των παραπάνω στοιχείων είναι η παραγοντική ανάλυση και η πολλαπλή παλινδρόμηση⁷. Σκοπός της ανάλυσης σύμφωνα με την υπόθεση που διατυπώθηκε πιο πάνω είναι: α) να δείξει την ανάπτυξη σαν ένα σύνθετο φαινόμενο, ειδικά όπως εμφανίστηκε στην Ελλάδα σε μια συγκεκριμένη περίοδο, β) να εντοπίσει τις κοινωνικοοικονομικές ή άλλες μεταβλητές που επηρέασαν αποφασιστικά την πορεία της πολιτικής ανάπτυξης στη χώρα μας για την ίδια χρονική περίοδο και τέλος γ) να επιδιώξει να δοθεί η φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας που προωθεί την αναπτυξιακή διαδικασία και ο βαθμός μετασχηματισμού της, σαν συνέπεια του γενικότερου μετασχηματισμού της κοινωνίας.

IV. Ανάλυση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας

Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν κατ' αρχήν τριάντα τέσσερις (34) μεταβλητές-δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

7. Βλ. μεταξύ άλλων Dennis J. Palumbo, *Statistics in Political and Behavioral Science*, (New York: Meredith Corporation, 1969), σσ. 201-213, Van de Geer, *Introduction to Multivariate analysis for the Social Sciences*, San Fransisco: Freeman and Co, 1971), 66-83-102, Πανταζής Τερλεξής, *Πολιτειομετρία: Θεωρία και Πράξη* (Αθήνα: Παπαζήσης) και Κωνστ. Γ. Δρακάτου, *Πολιτική Στατιστική* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1982), σσ. 144-147.

δύο (2) για την πολιτική ανάπτυξη, (6) για τις λοιπές λειτουργίες του πολιτικού συστήματος και ένδεκα (11) για την πολιτική ένταση (σύγκρουση).

Η παραγοντική ανάλυση των παραπάνω μεταβλητών (σύνολο 53) έδωσε την εικόνα της αναπτυξιακής πορείας στη χώρα μας, η οποία σηματοδεύεται (1) πρωταρχικά από μια έντονη προσπάθεια κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης (κοινωνικός δυναμισμός), (2) από μια μικρότερης εμβέλειας προσπάθεια πολιτικού εκσυγχρονισμού και (3) από φαινόμενα πολιτικής βίας. (βλ. πίνακα αρ. 1).

(I) Κοινωνικός Δυναμισμός (Social mobilization)

Ειδικότερα στον πρώτο παράγοντα, που ονομάζουμε κοινωνικό δυναμισμό (social mobilization) παρατηρούμε ότι φορτίζονται θετικά όλες εκείνες οι μεταβλητές (δείκτες) οι οποίες χαρακτηρίζουν την προσπάθεια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης όπως το ΑΕΠ, το εθνικό εισόδημα κατά κεφαλή, εξαγωγές, εισαγωγές κατά κεφαλή κ.ά. Εξαιρεση αποτελούν οι δείκτες του αγροτικού δυναμικού (-93), των απασχολουμένων στον τριτογενή τομέα (-80) και γ) των εγγεγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (-86). Και οι τρεις φορτίζονται αρνητικά, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στο ότι και οι τρεις δείκτες εκφράζουν την έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων και επιδεξιοτήτων που αναγκαιούν σε μια αναπτυξιακή προσπάθεια.

(II-III) Πολιτικός εκσυγχρονισμός και Πολιτική Συμμετοχή (Political Development and Political Participation)

Στο δεύτερο παράγοντα φορτίζονται θετικά οι δύο δείκτες πολιτικής ανάπτυξης [της δημοκρατικοποίησης (91) και της αποτελεσματικότητας (96)] ενώ στον τρίτο παράγοντα εμφανίζονται οι δείκτες πολιτικής συμμετοχής [εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι (75) και αναλογία ψηφοφόρων/πληθυσμού (85)]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο δεύτερο παράγοντα εμφανίζουν χαμηλή αλλά αρνητική φόρτιση ο δείκτης της αστικοποίησης (-45) και ο δείκτης της εξωτερικής εξάρτησης (-45). Η παρουσία των δύο αυτών δεικτών μπορεί να ερμηνευτεί ως η αρνητική επίδραση που ενδεχομένως άσκησαν στην προσπάθεια του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί ότι εκφράζει και ο δείκτης εκκαθαρίσεων (-61). Αρνητική φόρτιση εμφανίζουν στον τρίτο παράγοντα (της πολιτικής συμμετοχής) οι δείκτες των απασχολουμένων στον τριτογενή τομέα (-48) και των μεταφορών (-60).

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Παραγοντική ανάλυση 53 μεταβλητών πολιτικής,
Οι έξι ορθογωνικά διαγραφόμενοι παράγοντες είναι:**

Οι Μεταβλητές	Κοινωνικός Δυναμισμός I Κοινωνικοοικονομικός Εκσυγχρονισμός	
1. Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν κατά κεφαλή		99
2. Έθνικό εισόδημα κατά κεφαλή		99
3. Δημόσια έσοδα κατά κεφαλή		99
4. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά κεφαλή		99
5. Ιδιωτικά αυτοκίνητα κατά κεφαλή		99
6. Εισαγωγές κατά κεφαλή		99
7. Εμπορικά αυτοκίνητα κατά κεφαλή		99
8. Δημόσιες δαπάνες κατά κεφαλή		98
9. Εξαγωγές κατά κεφαλή		98
10. Εργατικό δυναμικό στη βιομηχανία %		97
11. Τηλέφωνα κατά κεφαλή		97
12. Παραγωγή τσιμέντου κατά κεφαλή		97
13. Ραδιόφωνα κατά κεφαλή		97
14. Παραγωγή χάλυβα κατά κεφαλή		96
15. Γιατροί ανά κάτοικο		96
16. Κατανάλωση ενέργειες σε Kgs κατά κεφαλή		94
17. Εργατικό δυναμικό στη γεωργία		—93
18. Παραγωγή ενέργειας σε Kgs κατά κεφαλή		93
19. Πληθυσμός πόλεων 50 χιλ. και πάνω		93
20. Πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω		91
21. Σιδηροδρομικό δίκτυο μετρ. τον. ανά τετ. μίλι κατά κεφ.		90
22. Εγγράμματοι		86
23. Εγγεγραμμένοι σε σχολεία 1/βάθμιας εκπαίδευσης		—86
24. Εγγεγραμμένοι σε σχολεία 2/βάθμιας εκπαίδευσης		86
25. Πληθυσμός πόλεων 20 χιλ. κατοίκων και πάνω		85
26. Έκδοση βιβλίων		85
27. Εγγεγραμμένοι σε Πανεπιστήμ. Σχολές κατά κεφαλή		83
28. Εργατικό δυναμικό εκτός βιομηχανίας και γεωργίας		—80
29. Όλη η ταχυδρομική αλληλογραφία		77
30. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν από τη βιομηχανία		75
31. Αναλογία εξωτ. εμπορίου στο παγκόσμιο εμπόριο		55
32. Γενικές απεργίες		53
33. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης (2)		
34. Κοινοβουλευτική ευθύνη		
35. Θεσμική αποτελεσματικότητα		
36. Νομοθετική αποτελεσματικότητα		
37. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης (1)		
38. Δείκτης κομματικής διάσπασης		
39. Κυκλοφορία ημερησίων εφημερίδων κατά κεφαλή		
40. Εκκαθαρίσεις		
41. Αναλογία ψηφοφόρων/πληθυσμού		
42. Εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι		
43. Σιδηροδρομικό δίκτυο ανά τετρ. μίλι		(—60)
44. Ταραχές		
45. Κυβερνητικές κρίσεις		
46. Κυβερνητικές αλλαγές		
47. Παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας		(47)
48. Επανάστασεις		
49. Πραξικοπήματα		
50. Συνταγματικές αλλαγές		
51. Δολοφονίες		
52. Αντικυβερνητικές διαδηλώσεις		
53. Ανταρτοπόλεμοι		

κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης κ.λπ. για την περίοδο 1919-1981
(Για εξοικονόμηση χώρου οι αριθμοί γράφονται ως ακέραιοι)

Πολιτικός Δυναμισμός		Πολιτική Σύγκρουση		(h ²)
II. Πολιτικός Εκσυγχρονισμός	III. Πολιτική Συμμετοχή	IV. Ανοργάνωση βία/Αστάθεια	V. Επανάστα- τική βία	VI. Ανατρε- πτική βία
				99
				99
				98
				99
				99
				98
				99
				97
				98
				99
				99
				99
				98
				97
				99
				98
				97
				93
				99
				98
				94
				98
				92
(-45)				98
				98
				89
				96
	(-48)			90
		(51)		88
	(53)			85
(-46)				77
			(50)	57
96				95
95				97
94				95
92				93
91				87
91				96
86				87
-61				70
	85			93
	75			95
	-60			78
		94		89
		87		90
		76		75
		67		93
			82	95
			73	77
			72	77
				71
				65
				57
(-48)			(-47)	25
				51

(IV-VI) Πολιτική Σύγκρουση (Political Conflict)

Οι τρεις επόμενοι παράγοντες IV, V και VI δίνουν ο καθένας με την ιδιομορφία του το φαινόμενο της πολιτικής σύγκρουσης (βίας) στην κλασική τυπολογία, όπως αυτή εμφανίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία⁸, δηλ. α) σε *ανοργάνωτη βία/πολιτική αστάθεια*, που εδώ εκφράζεται με τους δείκτες των (αυθόρμητων) ταραχών (94), των κυβερνητικών κρίσεων (87) και των κυβερνητικών αλλαγών (76). Ο όρος «ανοργάνωτη βία» και «πολιτική αστάθεια» δικαιολογείται από το δείκτη των ταραχών, που εκφράζει αυθόρμητη εκδήλωση βίας ή των κυβερνητικών αλλαγών και κρίσεων που η συχνότητά τους δίνει το βαθμό της πολιτικής αστάθειας, β) σε *οργανωμένη ή επαναστατική βία*, η οποία χαρακτηρίζεται από τους δείκτες των επαναστάσεων (82), των πραξικοπημάτων (73), συνταγματικών αλλαγών (72) και γ) σε *ανατρεπτική βία*, που την χαρακτηρίζουν ως τέτοια οι πολιτικές δολοφονίες (71), οι αντικυβερνητικές διαδηλώσεις (57), οι γενικές απεργίες (50) και οι ανταρτοπόλεμοι (25), που σαν πράξεις οργανωμένης βίας, συχνά ως σκοπό έχουν τη φθορά, την υπονόμευση με τελικό στόχο την ανατροπή μιας κυβέρνησης ή ενός πολιτικού καθεστώτος. Οι δύο τελευταίοι δείκτες παρουσιάζουν την ιδιομορφία να φορτίζονται και σε άλλους παράγοντες (θετικά ή αρνητικά) και αυτό δυσκολεύει κάπως την ερμηνεία τους.

Γενικότερα το γεγονός, ότι ορισμένοι δείκτες εμφανίζονται σε περισσότερους από ένα παράγοντες (θετικά ή αρνητικά φορτιζόμενοι) δημιουργεί την ανάγκη κάποιας προσεκτικότερης ερμηνείας της διπλής ή και τριπλής εμφάνισής τους. Οι κυριότεροι από τους επαμφοτερίζοντες αυτούς δείκτες εμφανίζονται στην κατηγορία των κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών. Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έχουν οι δείκτες αστικοποίησης και εξάρτησης, οι οποίοι ενώ φορτίζονται θετικά στον παράγοντα του κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού, εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση στον παράγοντα του πολιτικού εκσυγχρονισμού με συντελεστές αντίστοιχα (-45) και (-46). Αυτό ενδεχομένως μπορεί να αποδοθεί στον αρνητικό ρόλο που έπαιξαν και οι δύο αυτοί δείκτες στον πολιτικό εκσυγχρονισμό.

Ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη, σύμφωνα με τα παραπάνω, εμφανίζεται

8. Βλ. R.J. Rummel, "Dimensions of Conflict Behavior within and between Nations" *General Systems*, VIII, (1963), σσ. 1-50. Raymond Tanter, «Dimensions of Conflict Behavior within and between Nations: 1958-60», *Journal of Conflict Resolution* X, 1 (March, 1966), σσ. 41-64 και Arthur S. Banks, "Patterns of Domestic Conflict: 1919-39 και 1946-66". *Journal of Conflict Resolution*, XVI, No 1, (March, 1972).

και η εκβιομηχάνιση η οποία με το δείκτη του ακαθάριστου βιομηχανικού εγχώριου προϊόντος φορτίζεται θετικά (53) στον τρίτο παράγοντα της πολιτικής συμμετοχής ενώ με το δείκτη της ηλεκτρικής ενέργειας, εμφανίζεται στον τέταρτο παράγοντα της ανοργάνωτης πολιτικής βίας. Η εικόνα αυτή που εμφανίζει η εκβιομηχάνιση είναι ενδεικτική ίσως της επίδρασης, που άσκησε στην αύξηση της πολιτικής συμμετοχής αλλά και της πολιτικής αστάθειας, με την πολιτική κινητοποίηση μεγάλων μαζών βιομηχανικών εργατών για διεκδικητικούς αγώνες, που επηρέασε την κυβερνητική σταθερότητα.

Τέλος, ένας ακόμη αμφιλεγόμενος δείκτης είναι οι ανταρτοπόλεμοι, που αφορά κατά κύριο λόγο τον εμφύλιο πόλεμο (1946-49), που εμφανίζουν αρνητική φόρτιση (χαμηλή βέβαια <50), τόσο στον παράγοντα του εκσυγχρονισμού (-48), όσο και στον παράγοντα της επαναστατικής βίας (-47), ενώ στον παράγοντα της ανατρεπτικής βίας φορτίζεται θετικά μεν αλλά χαμηλά (25). Παρά την συνθετότητα του φαινομένου, που υπαγορεύει μια βαθύτερη και εκτεταμένη ανάλυση, μπορούμε να πούμε κατ' αρχήν ότι η αμφίδρομη εδώ εμφάνιση αυτού του δείκτη (που κύρια αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο) μπορεί να σημαίνει αφ' ενός την αρνητική επίδραση που άσκησε στον πολιτικό εκσυγχρονισμό και αφ' ετέρου την έλλειψη σύνδεσης με οιαδήποτε κοινωνικοοικονομική μεταβλητή.

Η Πολιτική Ανάπτυξη: Προσδιορισμός επιδράσεων

Η ανάλυση της πολλαπλής παλινδρόμησης που ακολουθεί απέβλεψε στον προσδιορισμό της επίδρασης, που άσκησαν πάνω στην πολιτική ανάπτυξη (θεωρούμενη ως εξαρτημένη μεταβλητή) οι μεταβλητές θεωρούμενες εδώ ως ανεξάρτητες, δείκτες κοινωνικής, οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής έντασης κλπ.

Από μια ματιά στον πίνακα αρ. (2) προκύπτει ότι δύο δείκτες, ο ένας των επικοινωνιών και συγκεκριμένα η κυκλοφορία των ημερήσιων εφημερίδων κατά κεφαλή (ημερήσιος τύπος) και ο άλλος οι γενικές απεργίες εμφανίζονται να ασκούν επιρροή και στους δύο δείκτες πολιτικής ανάπτυξης. Αλλά ενώ ο δείκτης των επικοινωνιών ασκεί μεγάλη επίδραση, τόσο στο δείκτη της αποτελεσματικότητας των πολιτικών διαδικασιών (53), όσο και στο δείκτη δημοκρατικοποίησης (63), η επίδραση των γενικών απεργιών κυμαίνεται μεταξύ 6% και 8%.

Οι άλλοι δείκτες ασκούν επίδραση σε ένα μόνο δείκτη και αυτή κυμαίνεται μεταξύ 5% και 11%. Αν και οι χαμηλές αυτές επιδράσεις είναι αμελητέες και μπορούν να θεωρηθούν όχι μόνο ευεξήγητες και αποκαλυπτικές για την ερμηνεία της εξέλιξης του ελληνικού

πολιτικού συστήματος, ωστόσο εδώ θα περιοριστούμε στην ανάλυση και ερμηνεία του πρώτου και πιο σημαντικού δείκτη των επικοινωνιών, δηλ. του ημερήσιου τύπου. Η σημασία του τύπου για τους θεσμούς και τις ελευθερίες είναι γνωστή, καθώς επίσης και η ευαισθησία των δικτατορικών καθεστώτων απέναντι στον τύπο, ώστε να παρέλκει κάποια ιδιαίτερη ανάλυση. Εκείνο που ίσως θα πρέπει να τονιστεί εδώ είναι η μεγάλη επίδραση που φαίνεται άσκησε στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών θεσμών και διαδικασιών. Εδώ ακριβώς μπορεί να επισημάνει κανείς την ιδιομορφία του τύπου στην Ελλάδα, που δίνει έμφαση στο ρόλο και τη λειτουργία του σε σχέση με ορισμένους πολιτικούς θεσμούς στη χώρα μας, όπως το Κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα κ.ά. Η ανυπαρξία λ.χ. πολιτικών κομμάτων που να λειτουργούν με δημοκρατικές διαδικασίες, ως το 1974 τουλάχιστο, και αντί αυτών η ύπαρξη αρχηγικών προσωποπαγών κομμάτων ή φατριών άφηνε στον τύπο να παίξει έναν πιο αποτελεσματικό ρόλο απ' ό,τι τα ανύπαρκτα κόμματα, στην άρθρωση και ομαδοποίηση των συμφερόντων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η επίδραση που ασκήθηκε πάνω στους δείκτες πολιτικής ανάπτυξης κατά την περίοδο 1919-81
(Ανάλυση Πολλαπλής Παλινδρόμησης)

ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ	ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ			
ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	I Αποτελεσματι- κότητα πολιτικών διαδικασιών		II Βαθμός δημο- κρατικοποίησης	
	R	R ²	R	R ²
1. Κυκλοφορία ημερήσιων εφη- ρίδων κατά κεφαλή	+73	53	+79	63
2. Συνταγματικές αλλαγές	—	—	+86	74 (11)
3. Αναλογία ψηφοφόρων/πλη- θυσμού	-79	63 (10)	—	—
4. Γενικές απεργίες	+83	69 (06)	+90	82 (08)
5. Πραξικοπήματα	-86	74 (05)	—	—

R= Συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης

R² = Συντελεστής προσδιορισμού.

Σημ. Τα R και R² δίνονται μόνο για όσες ανεξάρτητες μεταβλητές σημειώνουν επίδραση (05) και πάνω.

Η Πολιτική Ηγεσία: Σύνθεση και μετασχηματισμός της

Πιο πάνω τονίστηκε η σημασία που έχει για την ανάπτυξη η πολιτική ηγεσία η οποία χρησιμοποιεί τις επικοινωνίες (πληροφόρηση) για να επηρεάσει την πορεία της ανάπτυξης. Απομένει συνεπώς να δούμε α) τη φυσιογνωμία αυτής της ηγεσίας και κατά πόσο αυτή ανταποκρίνεται στους αναπτυξιακούς στόχους της κοινωνίας και β) ποια αλλαγή υφίσταται η σύνθεση και φυσιογνωμία της ηγεσίας σαν συνέπεια της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης που συντελείται⁹.

Η αντανάκλαση της συντελούμενης αλλαγής και στη φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας είναι όχι μόνο ενδεικτική των αλλαγών στην κοινωνική ή επαγγελματική στρωμάτωση, αλλά και της στάσης και του προσανατολισμού των μελών της. Γιατί οι διαφοροποιήσεις που συντελούνται στα βιοκοινωνικά χαρακτηριστικά της ηγεσίας τείνουν να επηρεάζουν τη στάση των μελών της απέναντι στο σύστημα, τους θεσμούς αλλά και στους ρόλους που αυτά τα ίδια επωμίζονται¹⁰. Η έλλειψη ομοιογένειας μπορεί να σημαίνει έλλειψη συνοχής ή συναίνεσης που μπορεί να αποτελέσουν πηγή σύγκρουσης στους κόλπους της ηγεσίας με δυσμενείς ενδεχομένως επιπτώσεις στην παραπέρα πορεία και υλοποίηση αναπτυξιακών στόχων.

Συνοψίζοντας τα πορίσματα προγενέστερης έρευνας, σημειώνουμε ότι η φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 1946 και 1976 εμφανίζει την παρακάτω εικόνα:¹¹.

α) Η πολιτική (κυβερνητική) ηγεσία στην Ελλάδα κυριαρχείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τους άνδρες, οι οποίοι έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση, ως επί το πλείστον νομική, και σε μεγάλο βαθμό κοσμοπολίτικους δεσμούς, λόγω σπουδών κ.ά., με το εξωτερικό.

β) Στην στρατολόγηση των μελών της υπάρχει μια τοπικιστική (περιφερειακή) ισορροπία, με την έννοια ότι κάθε μεγάλο γεωγραφι-

9. R.H. Dekmejian and Kl. S. Koutsoukis, "Comparative Patterns of Elite Recruitment: Israel, Egypt, Lebanon", *The Greek Review of Social Research*, No 38 (1980), σ. 149.

10. Harold D. Lasswell, Daniel Lerner and C. Easton Rothwell, *The Comparative Study of Elites: An Introduction and Bibliography*, (Stanford: Stanford University Press, 1952), σσ. 1-5 Harold D. Lasswell, "Agenda for the Study of Political Elites" στο Dwaine Marvick (ed), *Political Decision Makers*, (New York Free Press, 1961), σσ. 274-77, και Lester G. Seligman "Elite Recruitment and Political Development", *Journal of Politics*, XXVI, No 3, (April, 1964), σσ. 612-13.

11. Βλ. Kl. Koutsoukis, *Political Leadership in Modern Greece*, (Athens: Athena Publications, 1983).

κό διαμέρισμα της χώρας εκπροσωπείται στην κυβέρνηση. Αυτή όμως η γεωγραφική αντιπροσωπευτικότητα μπορεί να θεωρηθεί δυσλειτουργική ως ένα βαθμό για την αποτελεσματικότητα του κυβερνητικού έργου. Γιατί, οι τοπικιστικές αντιθέσεις, εκφραζόμενες σε υπουργικό επίπεδο μπορούν να μπλοκάρουν τη λήψη αναγκαίων αποφάσεων για αποτελεσματική διοίκηση.

γ) Τόσο στην πρώιμη, όσο και την ώριμη κοινωνικοποίηση, τα μέλη της ηγεσίας διαφοροποιούνται γενεαλογικά σε ομάδες με διαφορετικές εμπειρίες εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων (δικτατορία Μεταξά, εμφύλιος, κ.ά.). Το φαινόμενο αυτό πιθανότατα να συντελεί ή διαιωνίζει την πόλωση στους προσανατολισμούς μεταξύ των γενεαλογικών ομάδων, με αποτέλεσμα μια έντονη διάσταση μέσα στην ίδια την ηγεσία. Τούτο έχει πάρα πέρα ως συνέπεια να υπάρχει λίγη ή καθόλου συνδιαλλαγή ή συμφιλίωση μέσα στην ελίτ, παρεμποδίζοντας έτσι την ολοκλήρωσή της και τη σταθερότητα του συστήματος.

δ) Η κρατική μηχανή και τα ελεύθερα επαγγέλματα είναι οι χώροι απ' όπου στρατολογούνται στην πλειοψηφία τους τα μέλη της. Από τους κρατικούς αξιωματούχους οι στρατιωτικοί και οι γραφειοκράτες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος ενώ από τα ελεύθερα επαγγέλματα οι δικηγόροι.

ε) Ένας σημαντικός αριθμός μελών στρατοлогείται από τα μεσαία και κατώτερα κλιμάκια της κυβερνητικής μηχανής (νομάρχες, γενικοί γραμματείς υπουργείων, διοικητές-πρόεδροι κρατικών οργανισμών κ.ά.).

στ) Αν και από πλευράς ηλικίας η εισδοχή στην κυβέρνηση κατά μέσο όρο γίνεται μετά τα σαράντα, όμως η παραμονή σ' αυτήν διαρκεί σχεδόν ως τα εξήντα κατά μέσο όρο. Τούτο δείχνει ότι η ανανέωση μέσα στην ελίτ παρεμποδίζεται απ' αυτούς που φτάνουν πρώτοι. Το αποτέλεσμα είναι η κυκλοφορία νέων μελών μέσα στην κυβερνητική ελίτ να γίνεται μόνο μετά από συστημικές κρίσεις, όπως ήταν αυτές του 1946, 1965, 1974¹².

Μια ματιά στον πίνακα αρ. (3) δείχνει ότι από πλευράς βιοκοινωνικών χαρακτηριστικών εμφανίζεται μία διάσταση μεταξύ αυτών που έχουν αγροτική προέλευση ή κρατάνε από πολιτικά τζάκια¹³ (παρά-

12. Ερευνήθηκαν συνολικά τα βιοκοινωνικά χαρακτηριστικά (234) υπουργών και υφυπουργών, μελών των κυβερνήσεων των χρόνων 1946, 1950, 1956, 1961, 1965, 1970, 1974.

13. «Πολιτικούς» (από τζάκια) θεωρούμε εδώ, όσους κατά κανόνα έμπαιναν στην πολιτική διαδεχόμενοι κάποιον συγγενή τους ή χωρίς να ασκήσουν επάγγελμα, λόγω ευπορίας, σταδιοδρομούσαν πολύ νέοι στην Πολιτική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Τα παραδοσιακά αντιμέτωπα
με τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία
(Παραγοντική ανάλυση των Βιοκοινωνικών
χαρακτηριστικών της Πολιτικής Ηγεσίας)

I. Η παραδοσιακή αντιμετώπιση με την σύγχρονη Αστική Ηγεσία		II. Η Καταπιεστική Ηγεσία αντιμετώπι με τους κλασικούς Διανοούμενους		III. Οι επιστήμονες Τεχνοκράτες αντιμετώπι με τους πρακτικά μορφωμένους	
«Πολιτικοί» (τζάκια)	91	Στρατιωτική κατάρτιση	-89	Νομική κατάρτιση	85
Αγροτικής προέλευσης	72	Αξιωματικοί	-87	Ηλικία	85
Αστικής προέλευσης	-62	Γραφειοκράτες	-73	Διδακτορικό	61
Πανεπιστημιακοί	-85	Μεταπτυχιακό	-68	Επιχειρηματίες	-87
Οικονομολογική κατάρτιση	-84	Μάστερς	-68	Στρατιωτική/ιατρική/Νομική	
Τεχνολογική κατάρτιση	-79	Προέλευση αστικό/αγροτική	84	κατάρτιση	-54
Σπουδές στο εξωτερικό	-82	Ελεύθερο επάγγελμα	82		
		Επίπεδο: πτυχίο πανεπιστημίου	81		
		Κατάρτιση ιατρική	70		
		Κατάρτιση: Νομικά, Οικονομικά, Πολιτική			
		Επιστήμη	60		
		Άλλες Κοιν. Επιστήμες και Ανθρωπιστικές	57		
% Διακύμανσης	35		27		14(76)

γοντας I) και εκείνων που έχουν αστική προέλευση, τεχνολογική και οικονομολογική κατάρτιση, είναι πανεπιστημιακοί και έχουν κάνει σπουδές στο εξωτερικό, γνωρίσματα δηλ. που σε αντίθεση με τους πρώτους τους κάνουν κατάλληλους να οδηγήσουν τη χώρα στην πορεία του εκσυγχρονισμού.

Στο *δεύτερο* παράγοντα (II) εμφανίζονται οι ελεύθεροι επαγγελματίες (δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί, δημοσιογράφοι κλπ.) που είναι ημιαστικής προέλευσης διανοούμενοι με πανεπιστημιακή μόρφωση, σε αντιπαράθεση με τους αξιωματούχους που προέρχονται από τον κρατικό μηχανισμό (γραφειοκράτες, στρατιωτικοί) και τέλος στον *τρίτο* παράγοντα εμφανίζονται οι μεγάλης ηλικίας, καταξιωμένοι επιστήμονες με νομική παιδεία και εμπειρία, αντιμέτωποι με τους στρατιωτικούς και πρακτικά μορφωμένους επιχειρηματίες.

Από την επόμενη παραγοντική ανάλυση που τη συγκροτούν οι πίνακες 4, 5 και 6 επιδώσαμε να δούμε κατά πόσο τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας που περιγράψαμε πιο πάνω διαφοροποιούνται με την πορεία της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Στον *πρώτο* παράγοντα (πίνακας αρ. 4) διαπιστώνουμε βασικά την ύπαρξη ενός κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού, αφού όλοι οι δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης πάνε μαζί, ο οποίος όμως συμπορεύεται όχι με στοιχεία εκσυγχρονιστικά, αλλά με στοιχεία της παραδοσιακής ηγεσίας, όπως είναι όσοι έχουν αγροτική προέλευση, κρατάνε από πολιτικά τζάκια, είναι βασικά στρατιωτικοί ή απασχολούνται στον τριτογενή τομέα.

Στο *δεύτερο* παράγοντα (πίνακας αρ. 5) παρατηρούμε ότι μία διάσταση της ανάπτυξης και ειδικά αυτή που εκφράζεται με τους δείκτες της αστικοποίησης (πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω) ή με παρεπόμενη επαγγελματική απασχόληση (του τριτογενή τομέα, αστική προέλευση) συνοδεύεται από την παρουσία στρατιωτικών και κρατικών υπαλλήλων. Η παρουσία δηλ. ανθρώπων του κρατικού μηχανισμού είναι σύνηθες φαινόμενο σε χώρες που διέρχονται τη φάση του κοινωνικού μετασχηματισμού τους και οι άνθρωποι που γνωρίζουν τους καταπιεστικούς μηχανισμούς του κράτους ή κατέχουν τα μέσα καταστολής των κοινωνικών συγκρούσεων και διεκδικήσεων στρατολογούνται σε θέσεις εξουσίας.

Τούτο ενισχύεται και από το ότι στον αντίποδα του παράγοντα αυτού βρίσκονται οι αστοί διανοούμενοι, δηλ. ελεύθεροι επαγγελματίες που σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς και τους ανθρώπους των κρατικών καταπιεστικών μηχανισμών (αυτοί) είναι οι άνθρωποι της πειθούς και του λόγου (Garrison State Hypothesis)¹⁴.

14. Harold D. Lasswell, "The Garrison State Hypothesis", *American Journal of Sociology*, XLVI, (January, 1941), σσ. 445-468, και στο Samuel Huntington, (ed), *Changing Patterns of Military Politics*, (New York: Free Press, 1962), σσ. 51-69.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Παράγοντας Ι: Η παραδοσιακή Ηγεσία αντιμέτωπη
με τον
Κοινωνικοοικονομικό Εκσυγχρονισμό

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—100	Απασχολούμενοι στη βιομηχανία	98	Αγροτική προέλευση
—100	Παραγωγή ενέργειας κατά κεφαλή	70	Κυκλοφορία εφημερίδων κατά κεφαλή
—100	Κατανάλωση ενέργειας κατά κεφαλή	67	«Πολιτικοί»
—100	Εισαγωγές κατά κεφαλή	62	Στρατιωτικοί/Νομικά/Ιατρική
—100	Εξαγωγές κατά κεφαλή	57	Απασχολούμενοι στον τριτογενή τομέα
—100	Δημόσιες δαπάνες κατά κεφαλή		
—100	Αμυντικές δαπάνες κατά κεφαλή		
— 96	Δημόσια έσοδα κατά κεφαλή		
— 98	Επιβατικά Ι.Χ. αυτοκ. κατά κεφαλή		
— 98	Τηλέφωνα κατά κεφαλή		
— 85	Εθνικό εισόδημα κατά κεφαλή		
— 63	Ραδιόφωνα κατά κεφαλή		
— 87	Ιατροί ανά κάτοικο		
— 83	Εγγεγραμμένοι στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση		
— 67	Εγγεγραμμένοι στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση		
— 74	Πανεπιστημιακοί		
— 52	Τεχνολογική κατάρτιση		
— 51	Αναλογία εξωτερ. εμπορίου στο παγκόσμιο εμπόριο		
— 50	Αναλογία Ενόπλων Δυνάμεων/πληθυσμού		

Ποσοστό συνολικής διακύμανσης

45

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Παράγοντας II. Οι Διανοούμενοι αντιμέτωποι με τους γνώστες και χειριστές των κρατικών μηχανισμών

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—90	Αξιωματικοί του στρατού	83	Ημιαγροτική προέλευση
—88	Στρατιωτική κατάρτιση	83	Επίπεδο εκπαίδευσης
—78	Επίπεδο Εκπαίδευσης:		Πτυχίο
	Μάστερς	77	Ελευθέριο επάγγελμα
—71	Κρατικοί υπάλληλοι	70	Ιατρική Κατάρτιση
—62	Ποσοστό απασχολούμενο στον 3γενή τομέα	57	Κοινωνικές και Ανθρωπι- στικές Επιστήμες
—63	Αστικής προέλευσης	51	Κυκλοφορία εφημερίδων κατά κεφαλή
—59	Σπουδές εσωτερικό και εξωτερικό		
—56	Πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω		
—53	Οικονομολογική κατάρτιση		
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης			19

Τέλος και ο **τρίτος** παράγοντας (πίνακας αρ. 6) δείχνει ότι και μία μεσαίου επιπέδου αστικοποίηση συνοδεύτηκε από την αυξημένη παρουσία των ενόπλων δυνάμεων (μέγεθος). Αυτή η μεσαίας κλίμακας αστικοποίηση (πόλεις 10 χιλ. και πάνω) συμβάδισε και με μια μεσαίου επιπέδου ηγεσία, δηλ. που είχε μια γενική μόνο μόρφωση ή προερχόταν από οικονομικά επαγγέλματα και γενικά είχε μια πανεπιστημιακή αλλά γενική μόρφωση και όχι την υψηλή εξειδικευμένη τεχνοκρατική μόρφωση που διαθέτουν αυτοί που βρίσκονται στον αντίποδα του παράγοντα αυτού και είναι πιο κατάλληλοι για την ανάπτυξη και τον «εκσυγχρονισμό».

Από την ανάλυση της ηγεσίας που προηγήθηκε διαπιστώνεται, ότι παρά την συντελούμενη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ή ανανέωση της πολιτικής ηγεσίας δεν επηρεάστηκε σε βαθμό ώστε τα νεότεριστικά να εκτοπίσουν τα παραδοσιακά στοιχεία.

V. Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας τα πορίσματα της έρευνας και των αναλύσεων που προηγήθηκαν μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Παράγοντας ΙΙΙ. Οι ειδικοί και τεχνοκράτες αντιμέτωποι με τους γενικά μορφωμένους

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—86	Πληθυσμός πόλεων των 20 χιλ. και πάνω	98	Νομική κατάρτιση
—84	Οικονομικά επαγγέλματα	77	Ηλικία
—83	Πληθυσμός πόλεων 10 χιλ. και πάνω	66	Τεχνολογική κατάρτιση
—70	Πληθυσμός απασχολούμε- νος στη γεωργία	62	Ανώτερες σπουδές στην Ελλάδα
—65	Μέγεθος Ενόπλων Δυνά- μεων σε σχέση με τον πληθυσμό	55	Επίπεδο εκπαίδευσης Διδακτορικό
—61	Ραδιόφωνα κατά κεφαλή		
—57	Κατάρτιση: Νομικά-Οικο- νομικά-Πολιτικές Επιστή- μες		
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης			16
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης για τους Πίνακες 4, 5 και 6			80

- α. Ότι η ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο που εξετάζουμε διέρχεται από μία φάση έντονης κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και, σε δεύτερη μοίρα, από μία προσπάθεια πολιτικού εκσυγχρονισμού.
- β. Ότι ο πολιτικός εκσυγχρονισμός (δημοκρατικοποίηση, πολιτική συμμετοχή, αποτελεσματικότητα πολιτικών θεσμών) επηρεάστηκε από ορισμένες κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, κατά κύριο λόγο όμως από τις επικοινωνίες (ημερήσιος τύπος).
- γ. Ότι η πορεία του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού δεν συνοδεύεται και από ανάλογη αλλαγή στη σύνθεση και φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας, με συνέπεια στο επίπεδο της ηγεσίας να εμφανίζεται μία διάσταση μεταξύ των παραδοσιακών στοιχείων που δεν ευνοούν τον εκσυγχρονισμό και των τεχνοκρατικών, ανανεωτικών στοιχείων, που επιδιώκουν το μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσα από σύγχρονες τεχνοκρατικές διαδικασίες.

Πολυεθνικές στην ελληνική βιομηχανία διασυνδέσεις και ενσωμάτωση

*Δημήτρης Κυρκιλής**

Εισαγωγή

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αναλύσει τη φύση και τις οικονομικές αιτίες των Ξένων Άμεσων Επενδύσεων στην Ελληνική μεταποιητική βιομηχανία. Ξένες Άμεσες Επενδύσεις (ΞΑΕ) θεωρούνται εκείνες στις οποίες ο ξένος επενδυτής ασκεί τον έλεγχο της επιχείρησης στην οποία κατευθύνονται. Ο έλεγχος αυτός δεν εξαντλείται στο μετοχικό κεφάλαιο, αλλά επεκτείνεται και στους τομείς επιχειρηματικής δράσης, όπως επιλογή τεχνολογίας, διανομή αγορών, management, διεπιχειρησιακές διασυνδέσεις κλπ. Η τεχνολογία και γενικότερα το know-how κατέχουν μία κεντρική θέση στην πραγματοποίηση αυτού του ελέγχου.

Το θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας βρίσκεται στην «εκλεκτική» προσέγγιση των ΞΑΕ του J.H. Dunning (1977, 1980), η οποία αντιμετωπίζει την άμεση επένδυση στο εξωτερικό σαν ένα μεταξύ τριών εναλλακτικών τρόπων εξυπηρέτησης μιας ξένης αγοράς. Οι άλλοι δύο τρόποι είναι εμπόριο (εξαγωγές) και licensing. Η θεωρία διακρίνει τρεις ομάδες προσδιοριστικών παραγόντων των ΞΑΕ: α) αποκλειστικά πλεονεκτήματα της επιχείρησης, β) πλεονεκτήματα εσωτερικοποίησης αγορών, γ) εγχώρια συγκριτικά πλεονεκτήματα της χώρας υποδοχής.

Η ολιγοπωλιακή δομή της αγοράς είναι στενά συνδεδεμένη με την ύπαρξη εμποδίων εισόδου νέων επιχειρήσεων στον κλάδο, τα οποία με τη σειρά τους αποτελούνται από συγκριτικά πλεονεκτήματα που κατέχονται αποκλειστικά από τις ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις. Αυτά τα πλεονεκτήματα έχουν τη μορφή της κατοχής τόσο υλικών όσο και άυλων στοιχείων, π.χ. τεχνολογία, μέθοδοι management, αποτε-

* Ειδικός επιστήμονας στο Τμήμα Οικονομικών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

λεσματικό marketing, πηγές χρηματοδότησης κλπ., και είναι αποκλειστικά στη διάθεση της κατέχουσας επιχείρησης τουλάχιστο για μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο (βλέπε J.S. Bain, 1966, Hymer, 1960). Επίσης, έχουν το χαρακτήρα ενός δημόσιου αγαθού, και έτσι είναι δυνατό να διαδοθούν με χαμηλό οριακό κόστος¹, αλλά δημιουργούν πρόβλημα ιδιοποίησης (βλέπε Kindleberger, 1969, H. Johnson, 1970, Magee, 1977a).

Οι επιχειρήσεις οι οποίες δεσμεύονται σε διεθνή παραγωγή πρέπει να έχουν ένα καθαρό συγκριτικό πλεονέκτημα αποκλειστικό στην επιχείρηση, σε σχέση με τις επιχειρήσεις της χώρας όπου πραγματοποιείται η άμεση επένδυση. Αναφορικά με έναν εγχώριο ανταγωνιστή στην ξένη αγορά, μια πολυεθνική επιχείρηση έχει επιπρόσθετα κόστη, που προέρχονται από πολιτισμικές, νομικές, γλωσσικές και θεσμικές διαφορές, έλλειψη γνώσης των συνθηκών της ντόπιας αγοράς, και αυξημένα έξοδα επικοινωνίας και συντονισμού μεταξύ απομεμακρυσμένων οικονομικών μονάδων. Συνοπτικά, για να αποδειχτεί κερδοφόρα μία ΞΑΕ, η πολυεθνική επιχείρηση πρέπει να κατέχει ένα πλεονέκτημα που δεν διατίθεται από τον εγχώριο υπαρκτό ή δυνητικό ανταγωνιστή της και το οποίο να παράγει μια μονοπωλιακή πρόσοδο (βλέπε S. Hymer, 1960, Kindleberger, 1969).

Η κερδοφόρα εκμετάλλευση αποκλειστικών μονοπωλιακών πλεονεκτημάτων δεν γίνεται μόνο μέσω ΞΑΕ, αλλά και με τη μέθοδο του licensing ή εξαγωγές. Επομένως, η επιχείρηση αντιμετωπίζει πρόβλημα επιλογής μεταξύ τριών διαφορετικών μεθόδων. Τα περισσότερα από τα αποκλειστικά συγκριτικά πλεονεκτήματα αναφέρονται σε διαδικασίες εκτός της παραγωγής π.χ. έρευνα και ανάπτυξη (R & D), marketing, μέθοδοι εκπαίδευσης προσωπικού, δημιουργία ολοκληρωμένης ομάδας management κλπ., και σαν τέτοιες συνδέονται με ροές ενδιάμεσων προϊόντων κυρίως άυλης υφής, π.χ. πληροφορία. Ατελείς αγορές για ενδιάμεσα προϊόντα και δραστηριότητες, π.χ. υψηλό κόστος συναλλαγής, οικονομίες αλληλεξαρτημένων δραστηριοτήτων, πρόβλημα ιδιοποίησης κλπ., (βλέπε Buckley and Casson, 1976, Kyrkilis, 1986), εμποδίζουν την επιχείρηση από την πλήρη ιδιοποίηση των προσόδων αυτών των προϊόντων από την πώλησή τους σε κάποιο ξένο προς την επιχείρηση αγοραστή. Έτσι η

1. Ο βαθμός διάδοσης δεν είναι ο ίδιος για κάθε κατηγορία αποκλειστικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων, και επίσης αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι τεχνικές γίνονται περισσότερο τυποποιημένες. Όσο ο βαθμός διάδοσης αυξάνεται, τόσο το κόστος μεταφοράς μειώνεται. (Βλέπε Vernon, 1966, Kyrkilis, 1986, Magee, 1977β).

επιχείρηση έχει κίνητρα να δημιουργήσει μια εσωτερική αγορά για αυτά τα προϊόντα, να τα αξιοποιήσει δηλαδή η ίδια μεγεθύνοντας τις δραστηριότητές της². Η εσωτερική αγορά εκμεταλλεύεται πλήρως κάθε μορφή οικονομιών κλίμακας και αδιαιρετοτήτων, αποδίδει όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και τη δύναμη ελέγχου και αποφάσεων για όλο το κύκλωμα: παραγωγή - υποστήριξη παραγωγής - διάθεση στην επιχείρηση, και γενικά αυξάνει τη δυνατότητα της επιχείρησης να παράγει και να διαθέτει προϊόντα έντασης πληροφορίας, και να προστατεύει την ολιγοπωλιακή της θέση στην αγορά με συνεχή έρευνα και ανάπτυξη, επεκτείνοντας και ανανεώνοντας έτσι τα τεχνολογικά της πλεονεκτήματα. Η επέκταση της διαδικασίας εσωτερικοποίησης των αγορών στο διεθνή χώρο οδηγεί σε ΞΑΕ (Buckley and Casson, 1976).

Δεδομένου ότι, η επιλογή μεταξύ ΞΑΕ και licencing, βασίζεται στο αν μία εσωτερικοποίηση της αγοράς είναι περισσότερο αποδοτική, σε σχέση με μία εξωτερική προς την επιχείρηση συναλλαγή, η επιλογή μεταξύ ΞΑΕ και εξαγωγών βασίζεται στο κατά πόσο ο συνδυασμός των αποκλειστικών ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων με παραγωγικούς συντελεστές σε μία ξένη χώρα είναι επωφελής. Κίνητρα για μία επιχείρηση να μην εξάγει αλλά να παράγει άμεσα είναι η ύπαρξη εμποδίων στο ελεύθερο εμπόριο, π.χ. δασμοί, ποσοστώσεις κλπ., μεγάλο κόστος μεταφοράς, μεγάλο μέγεθος αγοράς και συνεπώς ευκαιρία εκμετάλλευσης οικονομικών κλίμακας, χαμηλό κόστος εργασίας, δυνατότητα αποκλεισμού ανταγωνιστών σε ένα καθεστώς ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού κλπ. Όσο μεγαλύτερες είναι οι οικονομίες παραγωγής και διάθεσης άμεσα στην ξένη αγορά, τόσο μεγαλύτερη είναι η διάθεση της επιχείρησης να δεσμευτεί σε ΞΑΕ, με την προϋπόθεση ότι υφίστανται πλεονεκτήματα εσωτερικοποίησης και άρα κίνητρα για ολοκλήρωση προς τα εμπρός.

Υπάρχει μία εννοιολογική δυσκολία διάκρισης πλεονεκτημάτων εσωτερικοποίησης και αποκλειστικών πλεονεκτημάτων, καθώς στα τελευταία δεν ανήκουν μόνο όσα οφείλονται στη δομή της αγοράς, π.χ. μεγάλο μέγεθος, αλλά και αυτά που προκύπτουν από την εσωτερικοποίηση μιας ενδιάμεσης αγοράς, π.χ. εσωτερικές τιμές μεταβίβασης, ευχέρεια επιβολής πολιτικής διακριτικών τιμών, ολοκλήρωση διαδικασιών, όπως management, καινοτομιών κλπ. Τελικά, η εσωτερικοποίηση αγορών αποτελεί ένα αποτελεσματικό αποκλειστικό

2. Βλέπε επίσης E. Penrose, 1959 για μια θεωρητική προσέγγιση της μεγέθυνσης της επιχείρησης σαν συνέπεια ύπαρξης μη πλήρως απασχολούμενων εσωτερικών πόρων.

πλεονέκτημα, που μπορεί να οδηγήσει σε μεγέθυνση και ολιγοπωλιακές καταστάσεις στην αγορά του τελικού προϊόντος. Πάντως, η ύπαρξη οικονομιών εσωτερικοποίησης απαιτεί την ανάλυση του προβλήματος στο μικρο-επίπεδο. Μία τέτοια ανάλυση απαιτεί, με τη σειρά της, την εξέταση των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων μιας επιχείρησης. Η μέχρι τώρα εμπειρική έρευνα χρησιμοποιεί κλαδικά στοιχεία. Για παράδειγμα, χρησιμοποιείται η ένταση χρήσης έρευνας και ανάπτυξης ενός κλάδου, όχι όμως και το ενδοεπιχειρησιακό εμπόριο σε προϊόντα τεχνολογίας, μια πληροφορία περισσότερο κοντά στην έννοια των πλεονεκτημάτων εσωτερικοποίησης.

Η υπόθεση εργασίας του παρόντος άρθρου είναι η ακόλουθη: Δεδομένου του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης των εγχώριων παραγωγικών δυνατοτήτων (εμπόδια εισόδου από την πλευρά της προσφοράς), οι ΞΑΕ επιβάλλουν ολιγοπωλιακές συνθήκες στην ντόπια αγορά, που τελικά καταλήγουν να αποτελούν ένα από τα σοβαρότερα κίνητρα εγκατάστασης ΞΑΕ στην ελληνική μεταποιητική βιομηχανία. Στο βαθμό που το κυριότερο πλεονέκτημα των ξένων επιχειρήσεων εντοπίζεται στην τεχνολογία και το know-how, είναι ακριβώς αυτές οι εισροές που εσωτερικοποιούνται, καθώς τα οποιαδήποτε οφέλη εσωτερικοποίησης διευρύνονται από τη σχεδόν μονοπωλιακή εκμετάλλευση των τεχνολογικών εισροών στην ελληνική αγορά. Αν μάλιστα οι εισροές αυτές είναι τυποποιημένες, τότε το όφελος διευρύνεται περαιτέρω, καθώς η δυνατότητα εκμετάλλευσής τους στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες περιορίζεται, δεδομένης της υψηλής διάχυσής τους και άρα του μεγαλύτερου, σε σχέση με την ελληνική αγορά, ανταγωνισμού.

Το βασικό και πρωτότυπο στοιχείο της μεθοδολογίας της εργασίας είναι η χρησιμοποίηση στοιχείων που προκύπτουν από το επίπεδο της ατομικής επιχείρησης. Η συλλογή των στοιχείων έγινε με τη βοήθεια ερωτηματολογίων που απεστάλησαν στις θυγατρικές πολυεθνικών επιχειρήσεων εγκατεστημένων στην Ελλάδα. Παράλληλα, ζητήθηκε και η παραχώρηση προσωπικής συνέντευξης από τους διευθύνοντες συμβούλους ή γενικούς διευθυντές.

Επιλέξαμε από τις 100 μεγαλύτερες σε όρους πωλήσεων εταιρείες της ελληνικής μεταποίησης, όσες σε οποιοδήποτε ποσοστό, είτε πλειοψηφίας είτε μειοψηφίας, παρουσιάζουν συμμετοχή ξένου Κεφαλαίου. Η επιλογή των μεγαλύτερων επιχειρήσεων έγινε για να μελετηθούν εταιρείες με δεσπόζουσα θέση στην ελληνική αγορά, και συνεπώς με σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των δεδομένων και σχέσεων της ελληνικής μεταποίησης. Τα δεδομένα, τόσο των πωλήσεων, όσο και του ποσοστού ξένης συμμετοχής στο μετοχικό κεφάλαιο ελήφθησαν από τον Οικονομικό Οδηγό της ICAP

ΕΛΛΑΣ, του έτους 1984, για τις εγκατεστημένες στην Ελλάδα επιχειρήσεις.

Συνολικά επιλέχθηκαν 59 επιχειρήσεις και από αυτές ανταποκρίθηκαν μόνο 14, από τις οποίες 8 συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο. Δύο δε από αυτές παραχώρησαν προσωπική συνέντευξη. Οι υπόλοιπες 6 (4 Φαρμακοβιομηχανίες, 1 του τομέα Βασικών Μετάλλων, και 1 του κλάδου Ποτών) αρνήθηκαν τη συμμετοχή στην έρευνα, με το επιχείρημα ότι οι ζητούμενες πληροφορίες έχουν στρατηγικό χαρακτήρα για την επιχείρηση.

Το μικρό μέγεθος του τελικού δείγματος μας υποχρέωσε να μην εφαρμόσουμε μεθόδους της επαγωγικής στατιστικής στην ανάλυση των δεδομένων, αλλά να πινακοποιήσουμε τα αποτελέσματα βασιζόμενοι στην αναλυτική στατιστική. Η κατανομή του τελικού δείγματος κατά τομείς, περίοδο πρώτης εγκατάστασης και συμμετοχής ξένου κεφαλαίου φαίνεται στον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός Επιχειρήσεων	Τομέας	Περίοδος Εγκατάστασης	Συμμετοχή πλειοψηφίας	Συμμετοχή μειοψηφίας	Αριθμός Επιχειρ. συνολικός
2	Μη-Μεταλλικά	Πριν το 1963	1	1	2
	Ορυκτά	1963-1973	4	2	6
1	Χημεία	1974-1981	—	—	—
3	Ηλεκτρικές Μηχανές	Σύνολο	5	3	8
1	Χαρτί				
1	Τρόφιμα				
8	Σύνολο				

Η βιβλιογραφία θεωρεί ότι ένα ελάχιστο ποσοστό 25% συμμετοχής στο μετοχικό κεφάλαιο επιτρέπει στη μητρική εταιρεία να εξασκεί αποτελεσματικό έλεγχο στις επιχειρηματικές αποφάσεις της θυγατρικής. Επομένως, συμμετοχή μειοψηφίας θεωρείται από 25%-50%. Και ποσοστό 50% και πάνω θεωρείται συμμετοχή πλειοψηφίας. Στο δείγμα έχουμε 4 εταιρείες που ανήκουν ολοκληρωτικά στη μητρική, δηλαδή το ποσοστό συμμετοχής είναι πάνω από 90%.

Συζήτηση-Αξιολόγηση

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τα δεδομένα όσον αφορά τις διασυνδέσεις, την προστιθέμενη αξία και τη διαχρονική της τάση. Η προστιθέμενη αξία, σε όλες τις περιπτώσεις εκτός από μία, δεν ξεπερνά το 60% και η διαχρονική τάση της δεν είναι συστηματική, παρουσιάζομενη άλλοτε ανοδική και άλλοτε πτωτική ανάλογα με την εταιρεία. Σε μία δε περίπτωση παρουσιάζεται ανοδική με σημαντική αύξηση της κάθετης ολοκλήρωσης μέχρι το 1975 και μία συνεχή πτώση μετά. Προφανώς κάθε επιχείρηση αντιδρά διαφορετικά στις δεσμεύσεις του τομέα όπου λειτουργεί. Η πλειοψηφία των επιχειρήσεων δηλώνει ότι δεν έχουν διασυνδέσεις με άλλους βιομηχανικούς τομείς και είναι ανταγωνιστικές προς τις επιχειρήσεις του τομέα τους. Το δείγμα είναι διχοτομημένο σε ότι αφορά το ποσοστό των εισαγόμενων εισροών, με τις μισές εταιρείες να εισάγουν λιγότερο από το 50% των εισροών και τις υπόλοιπες πάνω από το 50%.

Οι εταιρείες Α και Β έχουν μία εξαιρετικά χαμηλή κάθετη εγχώρια ολοκλήρωση και, καθώς εισάγουν ένα σημαντικό τμήμα των ενδιάμεσων εισροών τους, είναι ρεαλιστικό να υποθέσουμε ότι κάνουν απλή συναρμολόγηση του τελικού προϊόντος. Και οι δύο εταιρείες δραστηριοποιούνται στον τομέα των ηλεκτρικών συσκευών. (Τηλεπικοινωνιακό υλικό και τηλεοράσεις η πρώτη, λαμπτήρες η δεύτερη). Η ανερχόμενη προστιθέμενη αξία της Β πιθανόν να δικαιολογείται από μία τεχνική παραγωγής έντασης εργασίας και το αυξανόμενο εργατικό κόστος, ιδιαίτερα μετά το 1981.

Η εταιρεία Γ παρουσιάζει κάποια κάθετη ενδοεπιχειρησιακή³ ολοκλήρωση, με ενδιάμεσες εισροές εισαγόμενες σε ποσοστό κάτω του 50%, πολύ υψηλό δείκτη εισαγόμενων πρώτων υλών και καθόλου διασυνδέσεις. Η κάθετη ενδοεπιχειρησιακή ολοκλήρωση των Δ και Ζ πρέπει να είναι σημαντικότερη, καθώς έχουν χαμηλό ποσοστό εισαγόμενων εισροών και υψηλή προστιθέμενη αξία. Στην περίπτωση Ε, καθώς η εταιρεία δηλώνει χαμηλό ποσοστό εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών και διασυνδέσεις με την ντόπια αγορά, η εγχώρια διεπιχειρησιακή ολοκλήρωσή της καθίσταται πιθανή. Η τελευταία δε μπορεί να είναι υπεύθυνη για το χαμηλό ποσοστό προστιθέμενης αξίας της επιχείρησης. Η εταιρεία Θ παρουσιάζει και εγχώρια διεπιχειρησιακή ολοκλήρωση (προς τα εμπρός), και υψηλή προστιθέμενη αξία, που σημαίνει κάποιο βαθμό κάθετης ενδοεπιχειρησιακής ολο-

3. Ενδοεπιχειρησιακή ολοκλήρωση σημαίνει στα πλαίσια της θυγατρικής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Προστιθέμενη Αξία
Διαχρονική Τάση 1984

Εταιρίες	Διασυνδέσεις	Πωτική		Εισαγόμενες εισροές σαν % των συνολικών εισροών
A	OXI	Πωτική	30%	50%-70% ($\geq 70\%$ των ενδιάμεσων αγαθών εισάγονται)
B	OXI (συμμετοχή μειοψηφίας)	Ανοδική	50%-60%	$\geq 70\%$ ($\geq 70\%$ των ενδιάμεσων αγαθών εισάγονται)
Γ	OXI	Πωτική	30%	$\geq 70\%$ ($\geq 70\%$ των πρώτων υλών, 20%-50%, των ενδιάμεσων εισροών, $\geq 70\%$ του κεφα- λαιουχικού εξοπλισμού εισάγονται)
Δ	OXI (συμμετοχή μειοψηφίας)	Σταθερή	60%	$\leq 20\%$
E	NAI (προς τα εμπρός + προς τα πίσω συμμετοχή μειοψηφίας)	Ανοδική	30%-40%	50%-70% ($\geq 70\%$ του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού $\leq 20\%$ των ενδιάμεσων εισροών 50%-70% των πρώτων υλών)
Z	OXI	Ανοδική	50%-60%	20%-50% (πρώτες ύλες)
H	NAI (προς τα εμπρός)	Σταθερή	20%-30%	$\leq 20\%$
Θ	NAI (προς τα εμπρός)	Πωτική (Σταθερή μετά το 1981)	50%-60%	35% ($\leq 20\%$ των πρώτων υλών, 20%-50% των ενδιάμεσων αγαθών, 20%- 50% του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού)

κλήρωσης. Η χαμηλή προστιθέμενη αξία της έρχεται σε αντίθεση τόσο με το χαμηλό ποσοστό εισαγόμενων εισροών όσο και με την απουσία ενδοβιομηχανικών προς τα πίσω διασυνδέσεων. Το γεγονός όμως ότι η εταιρεία δραστηριοποιείται στον τομέα του γάλατος μπορεί να σημαίνει σημαντικές διασυνδέσεις με τον αγροτικό τομέα.

Το συμπέρασμα είναι ότι κάποιος βαθμός εγχώριας ολοκλήρωσης, είτε ενδοεπιχειρησιακής, είτε διεπιχειρησιακής, μάλλον υφίσταται, πλην δύο περιπτώσεων όπου καμία μορφή εγχώριας ολοκλήρωσης δηλώνεται.

Η ολοκλήρωση των θυγατρικών στα πλαίσια του μητρικού τους πολυεθνικού οργανισμού είναι σημαντική για θέματα τεχνολογίας, έρευνας και ανάπτυξης, και για τους δύο τύπους θυγατρικών (συμμετοχή πλειοψηφίας, συμμετοχή μειοψηφίας), ενώ για τις υπόλοιπες επιχειρηματικές αποφάσεις η τάση των επιχειρήσεων με συμμετοχή πλειοψηφίας είναι για μία στενή συνεργασία με το μητρικό τους οργανισμό, κάτι αναμενόμενο άλλωστε. Εκείνες όμως με συμμετοχή μειοψηφίας έχουν μια πιο ανεξάρτητη προσέγγιση. Σε κάθε περίπτωση πάντως συμβουλευονται τις μητρικές εταιρείες σε θέματα επιχειρηματικής στρατηγικής.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η ξένη παραγωγή στην Ελλάδα ακολουθεί συστηματική διεθνή ολοκλήρωση στο πολυεθνικό σύστημα. Όλες οι θυγατρικές πλην των δύο με τη χαμηλότερη εγχώρια ολοκλήρωση, και που δηλώνουν ότι πάνω από το 70% των ενδιάμεσων εισροών τους εισάγεται από τον πολυεθνικό οργανισμό όπου ανήκουν, δεν απορροφούν κανένα ποσοστό από τα ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά τους αγαθά από τον πολυεθνικό τους οργανισμό ή απορροφούν κάτω από το 20%. Όσον αφορά τις εξαγωγές μόνο δύο εταιρείες αναφέρουν τη μητρική τους σαν τον προορισμό των εξαγωγών. Η μία από αυτές, που εισάγει το 70% των ενδιάμεσων εισροών της από τη μητρική της εταιρεία, είναι η μόνη που παρουσιάζει πλήρη ενσωμάτωση σε ένα διεθνές δίκτυο παραγωγής και διανομής. Σε μία άλλη περίπτωση χρησιμοποιείται το διεθνές δίκτυο διανομής της μητρικής για τοποθέτηση εξαγωγών σε ανεξάρτητες αγορές. Πάντως, κάποιος βαθμός προς τα εμπρός διασύνδεσης πρέπει να υφίσταται και σε αυτή την περίπτωση.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι εσωτερικοποίηση αγορών υφίσταται στις υπηρεσίες τεχνολογίας και στις διάφορες επιχειρηματικές επιδεξιότητες με περισσότερη έμφαση στις πρώτες.

Αυτό το συμπέρασμα συμφωνεί με την άποψη της πλειοψηφίας των ερωτηθέντων ότι η τεχνολογία και το know-how μεταφέρονται περισσότερο αποτελεσματικά στα πλαίσια του ίδιου επιχειρηματικού

οργανισμού. Όσον αφορά τη μέθοδο της μεταφοράς τεχνολογίας δεν υπάρχει κάποια συστηματικότητα. Διαφορετικές εταιρείες χρησιμοποιούν διαφορετικούς τύπους μεταφοράς⁴. Εδώ πρέπει να γίνουν δύο παρατηρήσεις: α) οι θυγατρικές με συμμετοχή πλειοψηφίας μετοχών, χρησιμοποιούν μόνο μία μέθοδο μεταφοράς τεχνολογίας / know-how ενώ εκείνες με συμμετοχή μειοψηφίας περισσότερες της μιας. Αυτό μπορεί να αποδεικνύει μεγαλύτερη ανεξαρτησία όσον αφορά το θέμα επιχειρηματικής στρατηγικής. β) Ένα πλήρες πακέτο επένδυσης-τεχνολογίας-know-how δεν έχει χρησιμοποιηθεί σε καμία περίπτωση. Σε κάθε περίπτωση όμως η πηγή τεχνολογίας και know-how είναι η μητρική. Μόνο δύο εταιρείες δηλώνουν ότι χρησιμοποιούν και άλλη πηγή, όχι όμως κατά κύριο λόγο. Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο χαρακτηριστικό είναι ότι έξι εταιρείες θεωρούν την τεχνολογία τους τυποποιημένη. Επομένως τα προϊόντα τους βρίσκονται στην ώριμη φάση του κύκλου τους. Οι υπόλοιπες δύο τη θεωρούν ενδιάμεση. Πάντως, δεν φαίνεται να γίνεται μεταφορά τεχνολογίας αιχμής μέσω των ΞΑΕ, και αυτό είναι σημαντικό ως προς τη βιομηχανική δομή που προωθούν οι ΞΑΕ στην Ελλάδα. Πρόκειται μάλλον για παραδοσιακές δραστηριότητες με υψηλό διεθνή ανταγωνισμό.

Όσον αφορά την κατανομή των πωλήσεων μεταξύ ξένης και εγχώριας αγοράς, η κυρίαρχη κατεύθυνση είναι η εγχώρια αγορά. Αν και έξι από τις οκτώ θυγατρικές αναλαμβάνουν εξαγωγές, αυτές αντιπροσωπεύουν σε λιγότερο από το 50% του συνολικού προϊόντος σε κάθε περίπτωση. Τρεις εταιρείες αναφέρουν μια μεταβολή της πολιτικής κατανομής αγορών διαχρονικά, ιδιαίτερα μετά το 1974, προς μεγαλύτερη εξαγωγική προσπάθεια. Κάτι τέτοιο συμπίπτει με τη μετατόπιση των ΞΑΕ στο διεθνές πεδίο προς τόπους εγκατάστασης χαμηλού εργατικού κόστους (βλέπε Guorgy Adam, 1975) στη δεκαετία του '70. Μία επιχείρηση, που λειτουργεί στον κλάδο των Ηλεκτρικών Συσκευών, ανέφερε ένα λιγότερο του 20% ποσοστό εξαγωγών στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, και σταδιακή αύξηση εξαγωγών τηλεπικοινωνιακού υλικού (χωρίς αναφορά συγκεκριμέ-

4. Οι τρόποι μεταφοράς τεχνολογίας είναι οι ακόλουθοι:

- α) Εισαγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού.
- β) Εισαγωγή πλήρους πακέτου τεχνολογίας παραγωγής και know-how σε management-οργάνωση-marketing.
- γ) Εισαγωγή επί μέρους συστατικών του πακέτου τεχνολογίας / know-how μεμονωμένων ή σε συνδυασμούς.
- δ) Αγορά πατεντών.
- ε) Συμφωνίες licencing.

νων ποσοστών), που κορυφώνονται στην περίοδο 1974-79. Η εταιρεία παρουσιάζει μία υψηλού βαθμού ενσωμάτωση στο σύστημα της μητρικής της, και είναι πιθανόν αυτό να είναι το κρίσιμο στοιχείο που επηρεάζει την πολιτική κατανομής αγορών. Η δεύτερη θυγατρική, με συμμετοχή μειοψηφίας, ανέφερε λιγότερο από 20% εξαγωγές, αλλά σημαντικές αυξήσεις εξαγωγών το 1984-85. Η τρίτη εταιρεία, με συμμετοχή μειοψηφίας, επίσης ανέφερε μία εντεινόμενη εξαγωγική κατεύθυνση, χωρίς όμως η ξένη αγορά να καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό των εξαγωγών των θυγατρικών επιχειρήσεων πολυεθνικών εταιρειών στην Ελλάδα, είναι ότι οι αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες δεν αποτελούν εξαγωγικές αγορές. Η μόνη πιθανή εξαίρεση είναι οι δύο εταιρείες που ανέφεραν σαν αγορά τοποθέτησης εξαγωγών τις μητρικές τους εταιρείες. Καθώς δε οι μητρικές τους είναι πολυεθνικές χωρών μελών της Ε.Ο.Κ., είναι πιθανό η Ε.Ο.Κ. να αποτελεί την εξαγωγική τους αγορά.

Συνοπτικά, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι η εγχώρια αγορά αποτελεί το στόχο των πολυεθνικών στην Ελλάδα και αυτό μειώνει την ενσωμάτωση των θυγατρικών τους σε ένα διεθνές κύκλωμα παραγωγής και διάθεσης. Επομένως, είναι οι συνθήκες της ελληνικής αγοράς αυτές που περισσότερο καθορίζουν την επιχειρηματική τους στρατηγική.

Ο πίνακας 3 παρουσιάζει αποτελέσματα σχετικά με τις αιτίες εισροής ΞΑΕ στην Ελλάδα. Οι ολιγοπωλιακές συνθήκες, αποδεικνύονται ο πιο σημαντικός παράγοντας ΞΑΕ στην Ελλάδα, με τη μεγέθυνση της εγχώριας αγοράς στη δεύτερη θέση, το χαμηλό κόστος παραγωγής στην τρίτη θέση και τα κρατικά κίνητρα, την ύπαρξη πρώτων υλών και τη δυνατότητα εξαγωγικής πλατφόρμας στην τέταρτη. Είναι χαρακτηριστική η σύμπτωση των παραπάνω αποτελεσμάτων με τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε προηγουμένως. Συγκεκριμένα, οι συνθήκες της εγχώριας αγοράς με τη μορφή ολιγοπωλιακών συνθηκών και μεγέθυνσης της αγοράς, είναι το κύριο κριτήριο των επιχειρηματικών αποφάσεων, όπως η επιλογή μεταξύ εξαγωγικού προσανατολισμού και εγχώριας αγοράς, σε όφελος της δεύτερης και άρα σε μείωση της ενσωμάτωσης σε ένα πολυεθνικό σύστημα παραγωγής και διανομής. Επίσης, οι ερωτηθείσες εταιρείες (6 από τις 8) θεωρούν την επί τόπου παραγωγή περισσότερο ανταγωνιστική, σε σχέση με εξαγωγές στην Ελλάδα, επιβάλλοντας έτσι τις ΞΑΕ υποκατάστασης εισαγωγών, σαν τον περισσότερο κατάλληλο τρόπο εξυπηρέτησης της ελληνικής αγοράς. Τέλος, η σχετικά υψηλή σημαντικότητα του χαμηλού κόστους παραγωγής, ενισχύει την ήδη εκφρασθείσα πεποίθηση ότι το προϊόν των ΞΑΕ είναι στη φάση

της ωριμότητας του κύκλου προϊόντος.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι δύο εταιρείες που ανέφεραν τις μητρικές τους σαν το μόνο προορισμό των εξαγωγών τους, και μία ακόμη θυγατρική που δεν ανέφερε προορισμό εξαγωγών, είναι οι τρεις από τις 4 εταιρείες, που βαθμολόγησαν τον παράγοντα 7 (σύνδεση με Ε.Ο.Κ.) σαν «σημαντικό». Άρα μπορεί κανείς να συνάγει το συμπέρασμα ότι οι τρεις αυτές εταιρείες κατευθύνουν τις εξαγωγές τους προς τα κράτη μέλη της Ε.Ο.Κ. και ότι η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μεταξύ Ελλάδος και Ε.Ο.Κ. ενισχύει το βαθμό πολυεθνικής ολοκλήρωσης. Μόνο δύο εταιρείες ανέφεραν τα εμπόδια εμπορίου σαν σημαντικό λόγο αρχικής εγκατάστασης στην Ελλάδα. Οι εταιρείες αυτές, επειδή εγκαταστάθηκαν πριν το 1963, έτος της συμφωνίας για τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ. και αρχής φιλελευθεροποίησης του εμπορίου, σχολίασαν ότι με την πλήρη ένταξη και τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, οι παραγωγικές τους μονάδες δεν θα είναι πλέον ανταγωνιστικές, σε σχέση με τα ευρωπαϊκά παραγωγικά κέντρα. Επίσης, επτά από τις οκτώ εταιρείες θεωρούν τον ανταγωνισμό των εισαγωγών, είτε πολύ σημαντικό, είτε απλώς σημαντικό. Μπορεί να υποθεθεί ότι οι εισαγωγές αμφισβητούν τις oligopolιακές καταστάσεις μιας αγοράς, σχετικά προστατευμένης, και μία τέτοια αμφισβήτηση εντείνεται με τη μείωση της προστασίας. Αυτή η εξέλιξη μεταθέτει τη σπουδαιότητα των αιτίων των ΞΑΕ, από τις oligopolιακές συνθήκες στο κόστος παραγωγής, για παραδοσιακά προϊόντα από τη μία μεριά, και στο μέγεθος αγοράς και τα τεχνολογικά πλεονεκτήματα, για προϊόντα βαριάς βιομηχανίας (οικονομίες κλίμακας), από την άλλη.

Συμπέρασμα

Ένα βασικό χαρακτηριστικό των ΞΑΕ στην ελληνική μεταποίηση είναι ο προσανατολισμός τους στην εγχώρια αγορά. Φαίνεται ότι η άμεση επένδυση αποτελεί μία μέθοδο μεταφοράς τεχνολογίας, και με αυτή την έννοια αποτελεί εσωτερικοποίηση των τεχνολογικών εισροών. Αλλά δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με άλλες ενδιάμεσες παραγωγικές εισροές. Η κατεύθυνση των ΞΑΕ είναι προς τομείς oligopolιακά διαρθρωμένους, που η εγχώρια αγορά τους διευρύνεται, είναι δηλαδή περισσότερο επενδύσεις υποκατάστασης εισαγωγών και λιγότερο εξαγωγικού προσανατολισμού. Αυτή η εικόνα μας επιτρέπει να συμπεράνουμε, ότι η οποιαδήποτε διασύνδεσή τους με το πολυεθνικό σύστημα παραγωγής και διανομής δεν είναι ολοκλη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3:

Προσδιοριστικοί παράγοντες ΞΑΕ

Παράγοντες άμεσης επένδυσης στην ελληνική μεταποίηση	Συχνότητες*
1) Ολιγοπωλιακές συνθήκες i.e. δυνατότητα να ξεπεράσουν εμπόδια εισόδου και να προκαταλάβουν δυνητικούς εγχώριους ή αλλοδαπούς ανταγωνιστές.	7
2) Η μεγέθυνση της ντόπιας αγοράς	6
3) Κρατικά κίνητρα και επιδοτήσεις	4
4) Χαμηλό κόστος παραγωγής	5
5) Ύπαρξη πρώτων υλών	4
6) Δυνατότητα εξαγωγικής πλατφόρμας (export platform) i.e. σχετικά χαμηλού κόστους παραγωγής ή / και γειτνίαση με εξαγωγικές αγορές.	4
7) Σύνδεση με Ε.Ο.Κ. i.e. χρήση του πλεονεκτήματος μείωσης των περιορισμών εμπορίου για εξαγωγές στην Ε.Ο.Κ.	4
8) Ξεπέρασμα περιορισμών εμπορίου της ελληνικής αγοράς	2

Σημείωση: Οι συχνότητες υπολογίστηκαν ως εξής: Ζητήθηκε από τις εταιρείες να ταξινομήσουν τους παράγοντες κατά σειρά σπουδαιότητας και να τους βαθμολογήσουν με μία κλίμακα από 2 για τον κύριο, αλλά όχι μοναδικό, έως 14 για τον ελάχιστο σημαντικό. Παράγοντες με βαθμολογία από 2 έως 5 θεωρήθηκαν ως «σημαντικοί». Η συχνότητα υπολογίστηκε από το πόσες φορές ο παράγοντας Χ αναφέρθηκε ως «σημαντικός», π.χ. οι περιορισμοί εμπορίου έλαβαν βαθμό από 2 έως 5 μόνο από 2 εταιρείες.

ρωτική, δηλαδή η λειτουργία τους στην Ελλάδα μάλλον δεν αποτελεί κάποιο στάδιο μιας παραγωγικής διαδικασίας, που αναλαμβάνεται σε διεθνές επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι η οποιαδήποτε ανταγωνιστικότητα τους προσδιορίζεται, από το συνδυασμό τεχνολογικών εισροών διαμορφωμένων σε ένα ξένο προς την Ελλάδα περιβάλλον και πιθανών πλεονεκτημάτων της ελληνικής αγοράς. Επομένως, στο βαθμό που τα πλεονεκτήματα αυτά συμβάλλουν στην απόφαση για την εγκατάσταση μιας θυγατρικής σε κάποιο κλάδο της ελληνικής μεταποίησης, υπάρχουν περιθώρια επηρεασμού αυτής της απόφασης από την εθνική βιομηχανική πολιτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J.S. Bain, *Barriers to New Competition*, Harvard 1966.
- Buckley, P. and Casson, M., *The Future of the Multinational Enterprise*, Macmillan 1976.
- Gnorgy Adam, "Multinational Corporations and Worldwide Sourcing" in Radice, H. (ed), *International Firms and Modern Imperialism*, Penguin, 1975.
- Dunning, J.H., "Trade, Location of Economic Activity and the MNE: A Search for an Eclectic Approach", B. Ohlin et al (ds): *Industrial Allocation of International Activity*, Macmillan 1977.
- Dunning, J.H., "Explaining Changing Patterns of International Production: In Defence of the Eclectic Theory", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Nov. 1980.
- Hymer, S., "The International Operations of National firms: A study of Direct Investment" (Ph. D. Thesis), MIT, 1960.
- Johnson, H.G., "The Efficiency and Welfare Implications of the International Corporation" Kindleberger, C.P. (ed), *The International Corporation*, Cambridge, Mass, MIT Press, 1970.
- Kindleberger, C.P., *American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment*, New Haven: Yale University Press, 1969.
- Kyrkilis D., "The Economic Determinants of Foreign Direct Investment in Greek Manufacturing, 1963-1981. "A Dynamic Approach" (Ph. D. Thesis), University of Manchester, 1986.
- Magee S., "Information and the Multinational Corporation: An Appropriability Theory of Direct Foreign Investment", Bagwatti, J.H. (ed), *The New International Economic Order*, Cambridge Mass, MIT Press, 1977a.
- Magee, S., "Multinational Corporations, the Industry Technology Cycle and Development", *Journal of World Trade Law*, Vol. II, 1977b.
- Penrose, E: *Theory of the Growth of the Firm*, Blackwell, 1959.
- Vernon, R.: "International Investment and International Trade in the Product-Cycle, *Quarterly Journal of Economics*, 1966.

Πρόταση για μια σχολή πολιτικής επιστήμης και διεθνών σχέσεων

Ηλίας Θερμός*

Η πρόταση για την Ίδρυση Σχολής Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, συνοδευόμενη από το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, υποβλήθηκε από τον καθηγητή Ηλία Θερμό στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Παρόμοια πρόταση, που συμπεριλαμβάνει και τις Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις υποβλήθηκε στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, με την προοπτική να υπαχθεί στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Η Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης, δεν έχει ακόμη προχωρήσει στην ίδρυση Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης, όπως προβλέπεται στο σχετικό διάταγμα. Η πρόταση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την ίδρυσή του.

(Από τη διεύθυνση)

Η κεντρική αφετηρία της πρότασης βρίσκεται στον προβληματισμό σχεδιασμού και οργάνωσης κατάλληλων Σχολών και ερευνητικών Ινστιτούτων στα πλαίσια αποστολής και λειτουργίας των Περιφερειακών Πανεπιστημίων.

Η πρόταση για την ίδρυση Σχολής Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων σε περιφερειακό Πανεπιστήμιο σκοπεύει (1) να καλύψει εθνικές ανάγκες που δεν καλύπτονται από άλλα Πανεπιστήμια στο χώρο της Δυτικής, Κεντρικής και Βόρειας και Νησιωτικής Ελλάδας σ' αυτό τον πανεπιστημιακό κλάδο, (2) να επικεντρώσει στην εκπαίδευση και μετεκπαίδευση στελεχών που θα καλύψουν συγκεκριμένες ανάγκες του κρατικού μηχανισμού στον τομέα των εξωτερικών σχέσεων της χώρας (Διπλωματικό Σώμα, αρμόδια Υπουργεία, Διεθνείς Οργανισμοί).

* Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Η ενεργός συμμετοχή της χώρας στο διεθνές σύστημα, στα πλαίσια διασφάλισης της εθνικής ανεξαρτησίας, πρέπει να στηρίζεται σε μια πολιτική που να προγραμματίζεται και να υλοποιείται με βάση την επαγγελματική αρτιότητα, ώστε ολόκληρη η δομή υπεύθυνη για το σύνολο των εξωτερικών σχέσεων να επανδρώνεται από άριστα εκπαιδευμένα στελέχη μέσα από ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα σχεδιαστεί με στόχο να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις και επιλογές της ανεξάρτητης εθνικής πολιτικής.

Ένας από τους βασικούς άξονες ανάπτυξης στις επόμενες δεκαετίες φαίνεται να είναι η διεθνής ανάπτυξη σε πολύπλευρο επίπεδο.

Η εθνική ανεξαρτησία και οικονομική ανάπτυξη της χώρας έχει άμεση σχέση με τη στρατηγική της δικής μας συμμετοχής σ' ένα δυναμικό διεθνές σύστημα που χαρακτηρίζεται από τη δυναμική της αλληλεπίδρασης και το αμοιβαίο συμφέρον. Η ποιότητα του προγραμματισμού και εφαρμογής της στρατηγικής στο χώρο των διεθνών σχέσεων είναι παράγοντας καθοριστικής σημασίας.

Η αναγκαιότητα μιας Σχολής Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων, πλαισιωμένη από τα ενδεδειγμένα ερευνητικά ινστιτούτα, υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι στη χώρα μας σήμερα δεν υπάρχει συγκροτημένο πανεπιστημιακό πρόγραμμα ολοκληρωμένων σπουδών (πτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο), που να μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες του τομέα διεθνών σχέσεων και στην πολιτική εδραίωσης και περιφρούρησης της εθνικής ανεξαρτησίας στα πλαίσια μιας ανεξάρτητης εθνικής πολιτικής.

Οι συγκεκριμένοι λόγοι που επιβάλλουν την ίδρυση μιας τέτοιας Σχολής είναι: 1) Δεν λειτουργεί παρόμοια Σχολή σε οργανωμένο επίπεδο σε κανένα άλλο Πανεπιστήμιο, με στόχο την ανάλυση, μελέτη και κατανόηση σε βάθος της συμπεριφοράς του Διεθνούς Συστήματος, την οργάνωση και εφαρμογή μιας ορθολογικής και συστηματικής εξωτερικής πολιτικής, την εκπαίδευση στελεχών για το σχεδιασμό και άσκηση μιας πολύπλευρης πολιτικής διεθνών οικονομικών σχέσεων στη βάση του εθνικού συμφέροντος και του αμοιβαίου οφέλους μεταξύ των Κρατών, την προώθηση της διεθνούς ανάπτυξης και συνεργασίας, με στόχο τη μεγιστοποίηση της ασφάλειας της χώρας και την εθνική και δημοκρατική ανάπτυξη.

Ο παραγωγικός στόχος μιας τέτοιας Πανεπιστημιακής Σχολής θα στηρίζεται στην 1) Εκπαίδευση και μετεκπαίδευση του προσωπικού του Υπουργείου Εξωτερικών, του Διπλωματικού Σώματος, των διπλωματικών αποστολών, των γραφείων τύπου των Πρεσβειών, του αντίστοιχου προσωπικού άλλων Υπουργείων και κρατικών φορέων και ιδιαίτερα των παραγωγικών. 2) Εκπαίδευση δημοσιογράφων για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ώστε η πολύπλευρη διεθνής πραγματικότητα να φτάνει μέσα από άρτια επαγγελματικά στελέχη στο λαό, για να βοηθάει να διαμορφώνεται η κοινή γνώμη πάνω σε ορθολογικές και σύγχρονες βάσεις. 3) Άρτια εκπαίδευση μεταφραστών ώστε η συμμετοχή της χώρας σε Διεθνείς Οργανισμούς και γενικά στη λειτουργία των διπλωματικών σχέσεων και επαφών να γίνεται συστηματικά και επαγγελματικά. 4) Βασικός επίσης στόχος της Σχολής πρέπει να είναι η παραγωγή στελεχών της Δημόσιας Διοίκησης και η εξειδίκευση στελεχών στις ανάγκες της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παράλληλα η Σχολή θα πρέπει να

καλύπτει τις ανάγκες της χώρας σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο στο σχεδιασμό και υλοποίηση της πολιτικής αποκέντρωσης και ανάπτυξης.

Η προτεινόμενη Σχολή Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων για να λειτουργεί κατά σύγχρονο και ολοκληρωμένο τρόπο πρέπει να στοχεύει στη μετάδοση και παραγωγή γνώσεων ταυτόχρονα. Για να επιτευχθεί αυτό βασική προϋπόθεση είναι η οργάνωση και λειτουργία ολοκληρωμένου προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών, καθώς επίσης και η ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία ενδεδειγμένων ερευνητικών ινστιτούτων, όπως εξωτερικής πολιτικής και διεθνών σχέσεων. Τα ινστιτούτα πρέπει να έχουν σαν κεντρικό στόχο την ανάλυση και κατανόηση περίπλοκων προβλημάτων που αφορούν τις διεθνείς σχέσεις και την εξωτερική πολιτική, ώστε με βάση ένα στελεχιακό δυναμικό υψηλής ποιοτικής στάθμης να επεξεργάζονται και να αξιολογούν την πορεία και ανάπτυξη των εξωτερικών σχέσεων της χώρας. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη σωστή λειτουργία των ερευνητικών ινστιτούτων είναι η διεπιστημονική συνεργασία, ώστε να μελετώνται τα σύνθετα και περίπλοκα προβλήματα και να προτείνονται οι ενδεδειγμένες κατευθύνσεις στο σχεδιασμό και άσκηση της κυβερνητικής πολιτικής.

Συνεπώς συμπεραίνουμε ότι ο ρόλος της Σχολής Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων συνοδευόμενης από τα ερευνητικά ινστιτούτα εξωτερικής πολιτικής και Διεθνών Σπουδών αποτελεί σημαντικό στοιχείο στην πορεία ανάπτυξης των Διεθνών Σχέσεων της χώρας μας.

Δομή και λειτουργία της Σχολής Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Η Σχολή απαρτίζεται από τα τμήματα:

1. Πολιτικής Επιστήμης
2. Διεθνών Σχέσεων και Εξωτερικής Πολιτικής
3. Δημόσιας Διοίκησης

Οι βασικές σπουδές μετά το πτυχίο οδηγούν στις Μεταπτυχιακές Σπουδές δύο Κύκλων.

Μεταπτυχιακές Σπουδές

- α) Πρώτο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα
Δύο (2) χρόνια μαθήματα και διατριβή.
- β) Δεύτερο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα. Διδακτορικό.
 1. Δύο (2) χρόνια μαθήματα και σεμινάρια
 2. Γενικές εξετάσεις σε πέντε (5) τομείς
 3. Πρωτότυπη διδακτορική διατριβή.

Επαγγελματική Απασχόληση

Οι πτυχιούχοι μπορούν να απασχοληθούν: 1) Στα αρμόδια Υπουργεία όπως Εξωτερικών, Εσωτερικών, Εμπορίου, Γεωργίας κλπ., 2) Τράπεζες και Οργανισμούς, 3) Ανώτατη Παιδεία, 4) Έρευνα, 5) Δημοσιογραφία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και 6) Οικονομικές Επιχειρήσεις και Οργανισμούς, Τοπική Αυτοδιοίκηση.

Αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών

Ι) Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

(Πολιτική Θεωρία, Μεθοδολογία, Συγκριτική Πολιτική, Πολιτικοί Θεσμοί, Πολιτική Συμπεριφορά, Πολιτική Κοινωνιολογία)

Πρόγραμμα σπουδών

1ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη
2. Παγκόσμια Ιστορία
3. Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας
4. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία
5. Μαθηματικά
6. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Πολιτική & Συνταγματική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας
2. Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία
3. Πληροφορική και Η/Υ
4. Εισαγωγή στη Φιλοσοφία
5. Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις
6. Ξένη Γλώσσα

2ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εισαγωγή στην Πολιτική Ανάλυση. Μέθοδοι Πολιτικής Επιστήμης
2. Πολιτική Θεωρία. Κλασική και Μεσαιωνική Εποχή
3. Συνταγματικό & Δημόσιο Δίκαιο
4. Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών
5. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Πολιτική Θεωρία από το Διαφωτισμό μέχρι τον 20ό αιώνα
2. Στατιστική Ανάλυση & Μοντέλα για Πολιτική Επιστήμη
3. Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση
4. Πολιτική Κοινωνικοποίηση & Συμπεριφορά
5. Ξένη Γλώσσα

3ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Κοινότητας
2. Σύγχρονες Ιδεολογίες
3. Πολιτικοί Θεσμοί
4. Τοπική Αυτοδιοίκηση
5. Πολιτική Κοινωνιολογία

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Κράτος & Γραφειοκρατία
2. Θεωρία & Λειτουργία της Δημοκρατίας
3. Κόμματα & Πολιτική Συμπεριφορά
4. Δομή & Συμπεριφορά του Διεθνούς Συστήματος
5. Εξωτερική Πολιτική

4ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Συγκριτική Κυβέρνηση & Πολιτικά Συστήματα
2. Δημόσιο, Διεθνές Δίκαιο
3. Πολιτική Ηγεσία & Ομάδες Πίεσης
4. Προχωρημένη Αναλυτική Θεωρία
5. Επιλογή

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Διεθνείς Οργανισμοί
2. Κοινοτικό Δίκαιο
3. Εθνική & Υπερεθνική Ολοκλήρωση
4. Συγκριτική Πολιτική Συμπεριφορά
5. Επιλογή.

Επιλογές: 6 μαθήματα από άλλους τομείς της Πολιτικής Επιστήμης ή από άλλες Κοινωνικές Επιστήμες.

Παράρτημα: Άλλα μαθήματα Πολιτικής Επιστήμης

1. Πολιτική & Εκλογική Συμπεριφορά στην Ελλάδα
2. Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα
3. Κοινή Γνώμη & Πληροφόρηση
4. Πολιτική Αντιπαράθεση & Δομική Συμπεριφορά
5. Συγκριτικά Κοινωνικά Συστήματα
6. Πολιτική Σκέψη στην Κλασική Ελλάδα
7. Έθνος & Εθνικισμός

8. Θεωρίες & Πρακτική της Πολιτικής Ανάπτυξης
9. Ειδικά θέματα στην Πολιτική Θεωρία & Πολιτική Συμπεριφορά
10. Πολιτική της Κοινωνικής Αλλαγής
11. Προβλήματα Δημοκρατικού Εκσυγχρονισμού

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Πρώτο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα

2 χρόνια

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Θεωρίες Πολιτικής & Κοινωνικής Αλλαγής
2. Πολιτική & Εκλογική Συμπεριφορά στην Ελλάδα
3. Συγκριτικά Πολιτικά & Κοινωνικά Συστήματα
4. Σεμινάριο
5. Σεμινάριο

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Σεμινάριο: Μέθοδοι Οργάνωσης Έρευνας
2. Σεμινάριο: Συγκριτική Πολιτική Συμπεριφορά
3. Σεμινάριο: Θεωρία & Πρακτική Πολιτικής Ανάπτυξης & Δημοκρατικού Εκσυγχρονισμού
4. Σεμινάριο
5. Σεμινάριο

Γ' & Δ' ΕΞΑΜΗΝΑ

Διατριβή που θα εποπτεύει τριμελής επιτροπή του Τμήματος που είναι μέλη της μεταπτυχιακής Σχολής

Δεύτερο Μεταπτυχιακό — Διδακτορικό

4 χρόνια

1ο ΕΤΟΣ

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

2ο ΕΤΟΣ

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

3ο και 4ο ΕΤΟΣ

Γραπτές εξετάσεις σε πέντε τομείς, από τους οποίους οι τρεις είναι υποχρεωτικά από την Πολιτική Επιστήμη, ενώ οι δύο μπορεί να είναι από την Πολιτική Επιστήμη, Διεθνείς Σχέσεις και Εξωτερική Πολιτική, Ιστορία, Κοινωνιολογία, Οικονομικά. Συγκρότηση πενταμελούς επιτροπής Διδακτορικού και εκπόνηση της Διατριβής.

2) Τμήμα Διεθνών Σχέσεων και Εξωτερικής Πολιτικής

(Διεθνές Σύστημα, Εξωτερική Πολιτική, Διεθνές Δίκαιο, Διεθνείς Οργανισμοί, Διεθνής Πολιτική)

1ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη
2. Παγκόσμια Ιστορία
3. Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας
4. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία
5. Μαθηματικά
6. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Διπλωματική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας
2. Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία
3. Πληροφορική — Η/Υ
4. Πολιτικά Συστήματα της Ευρώπης
5. Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις
6. Ξένη Γλώσσα

2ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Πολιτική Θεωρία — Κλασική & Μεσαιωνική Εποχή
2. Εισαγωγή στην Πολιτική Ανάλυση — Μέθοδοι Πολιτικής Επιστήμης
3. Συνταγματικό Δίκαιο
4. Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις I
5. Δομή & Συμπεριφορά του Διεθνούς Συστήματος 1815-1914
6. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Πολιτική Θεωρία — Σύγχρονη Εποχή
2. Στατιστική Ανάλυση & Μοντέλα για Πολιτική Επιστήμη
3. Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση
4. Διεθνές Δημόσιο Δίκαιο
5. Δομή & Συμπεριφορά του Διεθνούς Συστήματος 1914-1945
6. Ξένη Γλώσσα

3ο Έτος

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο
2. Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο
3. Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις II
4. Διεθνείς Οργανισμοί — Γενικά
5. Πολιτικά Συστήματα της Δυτικής Ευρώπης

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Διεθνείς Ευρωπαϊκοί Οργανισμοί
2. Διεθνείς Σχέσεις από το 1945
3. Πολιτικά Συστήματα της Ανατολικής Ευρώπης
4. Δίκαιο Διπλωματικών Σχέσεων
5. Κυβέρνηση & Εξωτερική Πολιτική των ΗΠΑ

4ο Έτος

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας από το 1821
2. Εθνικισμός & Ιμπεριαλισμός
3. Συγκριτικά Πολιτικά Συστήματα
4. Επιλογή
5. Επιλογή

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας: Οργάνωση & Εφαρμογή
2. Εθνική & Υπερεθνική Ολοκλήρωση
3. Ειρηνική Επίλυση Διεθνών Διαφορών
4. Επιλογή
5. Επιλογή

Επιλογές: 4 μαθήματα από άλλους τομείς της Πολιτικής Επιστήμης ή από άλλες Κοινωνικές Επιστήμες

Παράρτημα: Άλλα μαθήματα Διεθνών Σχέσεων

1. Δίκαιο της Θάλασσας
2. Αεροπορικό & Διαστημικό Δίκαιο
3. Διεθνής Ανάπτυξη
4. Συγκριτική Πολιτική Συμπεριφορά
5. Διεθνείς Σχέσεις & Εξωτερική Πολιτική
6. Διεθνείς Σχέσεις: Περιοχές
7. Κυβέρνηση & Πολιτικό Σύστημα: Χώρες

8. Ειρηνική Συνύπαρξη & Διεθνής Ανάπτυξη
9. Εξωτερική Πολιτική — Χώρες
10. Τα Εθνικοαπελευθερωτικά Κινήματα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο
11. Διεθνείς Σχέσεις & Ειρηνική Συνύπαρξη
12. Ιμπεριαλισμός και Αποικιοκρατία
13. Το Διεθνές Νομισματικό Σύστημα
14. Σύγχρονος Καπιταλισμός
15. Σοσιαλισμός & Μοντέλα Ανάπτυξης

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Πρώτο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα

2 χρόνια

- Α΄ ΕΞΑΜΗΝΟ:** Πέντε μαθήματα μεταπτυχιακού επιπέδου από τα οποία τα 2 σεμινάρια.
- Β΄ ΕΞΑΜΗΝΟ:** Πέντε μαθήματα μεταπτυχιακού επιπέδου από τα οποία τα 2 είναι σεμινάρια.
- Γ΄ & Δ΄ ΕΞΑΜΗΝΑ:** Διατριβή που θα εποπτεύει τριμελής επιτροπή ΔΕΠ του Τμήματος που θα είναι μέλη της Μεταπτυχιακής Σχολής

Δεύτερο Μεταπτυχιακό Διδακτορικό

4 Χρόνια

1ο Έτος

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

2ο Έτος

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

3ο Έτος

- α) Γραπτές εξετάσεις σε *πέντε* τομείς, από τους οποίους τρεις πρέπει να είναι υποχρεωτικά από το Τμήμα των Διεθνών Σχέσεων και Εξωτερικής Πολιτικής και δύο από την Πολιτική Επιστήμη, Ιστορία, Κοινωνιολογία και Οικονομικά.
- β) Μετά την επιτυχή ολοκλήρωση των εξετάσεων, συγκροτείται πενταμελής διδακτορική επιτροπή για την εποπτεία της διατριβής του Διδακτορικού.

4ο Έτος

Ολοκλήρωση της διατριβής και υποστήριξη της διατριβής.

3) Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης

1ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη
2. Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας
3. Παγκόσμια Ιστορία
4. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία
5. Μαθηματικά
6. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Στατιστική
2. Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας
3. Παγκόσμια Ιστορία
4. Πολιτική & Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας
5. Ξένη Γλώσσα

2ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Ευρωπαϊκή Κοινότητα
2. Συνταγματικό Δίκαιο
3. Διοικητικό Δίκαιο
4. Δημόσια Οικονομία
5. Ξένη Γλώσσα

B' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Γενική Θεωρία του Κράτους
2. Συνταγματικό Δίκαιο
3. Διοικητικό Δίκαιο
4. Δημόσια Οικονομία
5. Ξένη Γλώσσα

3ο Έτος

A' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Δημόσιες Επιχειρήσεις
2. Εισαγωγή στη Δημόσια Διοίκηση — Διοικητικές Θεωρίες
3. Ιστορία της Ελληνικής Διοίκησης
4. Τοπική Αυτοδιοίκηση — Α' βαθμού
5. Διοικητική Οργάνωση της Οικονομίας
6. Τοπική Αυτοδιοίκηση στη Δυτική Ευρώπη

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Η Δημόσια Διαχείριση στα πλαίσια Σχεδιασμού της Κοινωνίας
2. Διαχείριση Δημόσιων Οργανισμών & Οικονομικών Επιχειρήσεων
3. Στατιστική
4. Εθνικοί Λογαριασμοί
5. Τοπική Αυτοδιοίκηση Β' & Γ' βαθμού
6. Τοπική Αυτοδιοίκηση στις Σοσιαλιστικές Χώρες

4ο Έτος

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Σεμινάριο: Οργάνωση Διαχείριση Υγείας
2. Σεμινάριο: Δημόσια Παιδεία
3. Σεμινάριο: Πληροφόρηση και Επικοινωνία
4. Διοίκηση Διεθνών Οργανισμών και Προγραμμάτων
5. Διοίκηση Δημόσιου Προσωπικού
6. Κοινοτικοί θεσμοί και Διοίκηση

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Εθνική Πολιτική και Δημόσια Διοίκηση
2. Συγκριτική Δημόσια Διοίκηση
3. Κοινοτική Πολιτική και Δημόσια Διοίκηση
4. Θεωρίες Οργάνωσης
5. Επιλογή
5. Επιλογή

Επιλογές: 4 μαθήματα από άλλους τομείς της Πολιτικής Επιστήμης ή άλλες Κοινωνικές Επιστήμες.

Παράρτημα: Άλλα μαθήματα ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

1. Δίκαιο και Διοίκηση
2. Δημόσια Πολιτική & Θεωρία Λήψης Αποφάσεων
3. Φορολόγηση σαν Δημόσια Πολιτική
4. Πολιτική Ανάπτυξης & Αξιολόγησης
5. Δημόσια Διοίκηση & Δημοκρατικός Εκσυγχρονισμός
6. ΔΕΚΟ και Περιφερειακή Ανάπτυξη
7. Ειδικά Θέματα στη Δημόσια Διοίκηση
8. Πολεοδομικός & Περιφερειακός Σχεδιασμός και Ανάπτυξη
9. Τοπική Αυτοδιοίκηση και Πολιτική

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Πρώτο Μεταπτυχιακό Δίπλωμα

2 χρόνια

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Συγκριτική Δημόσια Διοίκηση

2. Δημόσια Πολιτική & Θεωρία Λήψης Αποφασεων
3. Διοίκηση & Τοπική Αυτοδιοίκηση
4. Συγκριτικά Συστήματα Τοπικής Αυτοδιοίκησης
5. Επιλογή

Β' ΕΞΑΜΗΝΟ

1. Δημόσια Διοίκηση & Δημοκρατικός Εκαυγχρονισμός
2. Ειδικά Θέματα στη Δημόσια Διοίκηση
3. Θεωρία και Λειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης
4. Επιλογή
5. Επιλογή

Γ' και Δ' ΕΞΑΜΗΝΑ:

Διατριβή που θα εποπτεύει τριμελής επιτροπή ΔΕΠ του Τμήματος που θα είναι μέλη της Μεταπτυχιακής Σχολής.

Δεύτερο Μεταπτυχιακό — Διδακτορικό 4 χρόνια

1ο Έτος

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

2ο Έτος

10 Μαθήματα (4 Σεμινάρια)

3ο Έτος

- α) Γραπτές εξετάσεις σε 5 τομείς, από τους οποίους τρεις πρέπει να είναι υποχρεωτικά από το Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης και δύο από την Πολιτική Επιστήμη, Ιστορία, Κοινωνιολογία, Οικονομικά και Δημόσιο Δίκαιο.
- β) Μετά την επιτυχή ολοκλήρωση των εξετάσεων, συγκροτείται πενταμελής διδακτορική επιτροπή για την εποπτεία της διατριβής του Διδακτορικού.

4ο Έτος

Ολοκλήρωση της διατριβής και υποστήριξη της διατριβής.

Συγκεντρωτικός κατάλογος ξενόγλωσσων και ελληνικών κοινωνιολογικών περιοδικών στις βιβλιοθήκες της χώρας μας*

Συντομογραφίες Βιβλιοθηκών:

1. ΑΒΣΠ, Πανεπιστήμιο Πειραιά (πρώην Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς), τηλ. 4120751.
2. ΑΓΣΑ, Γεωργικό Πανεπιστήμιο (πρώην Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών), τηλ. 3454240.
3. ΑΘΝΟΜ ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομική Σχολή, Σπουδαστήριο Εμπορικού Δικαίου, 3634190.
4. ΑΘΝΟΜ ΝΟΜ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Νομική Σχολή, Νομικό Σπουδαστήριο, τηλ. 3635653.
5. ΑΘΦΙΛ ΙΣΤ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Ιστορικό Σπουδαστήριο, τηλ. 7247708.
6. ΑΣΟΕΕ, Πανεπιστήμιο Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (πρώην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών), τηλ. 8221456.
7. ΓΚΝΑ, Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Αθηνών, τηλ. 7704765.
8. Δημόκριτος, τηλ. 6513111.
9. ΕΙΕ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τηλ. 7247903.
10. ΕΚΚΕ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τηλ. 9829239.
11. ΕΜΠ, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, τηλ. 3611859.
12. ΕΜΠ ΤΡ, Εμπορική Τράπεζα, τηλ. 3242364.
13. ΕΜΠΖ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ζωγράφου, τηλ. 7788373.
14. Ευαγγελισμός, τηλ. 7212822.
15. Ευγενίδειο, τηλ. 9411181.
16. ΙΓΜΕ, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, τηλ. 7250101.
17. ΙΩΑΝ ΙΑΤΡ 2, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή, τηλ. 0651-29042.
18. ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολο-

* Η επιλογή των περιοδικών έγινε με βάση το Συλλογικό Κατάλογο Περιοδικών της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του 1985 από τους Γεωργία Γούγα και Γιάννη Καμαριανό, μέλη της Γραμματείας Σύνταξης του περιοδικού.

- γίας, τηλ. 0651-91950.
19. ΚΕΠΕ, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών, τηλ. 3628911.
 20. ΠΑΙΔΑΓ ΓΝΣ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, τηλ. 6567390.
 21. ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ, Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Κεντρική Βιβλιοθήκη.

Άλλες συντομογραφίες:

v= Νέος τίτλος

pr.= Προηγούμενος τίτλος

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

- Actes de la Recherche en Sciences Sociales
ΕΚΚΕ, ΕΙΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ
Γαλλία
ΕΚΚΕ
- Actualidad Sociolaboral
Ισπανία
ΕΚΚΕ
- Developpement
Αγγλία
ΑΓΣΑ, Δημόκριτος
- Advances in Ecological Research
Γαλλία
ΑΒΣΠ, ΕΜΠ
- AJS. American Journal of Sociology (πρ. American Journal of Sociology)
Η.Π.Α.
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ
- American Anthropologist
Η.Π.Α.
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΠΑΝ. ΘΕΣΝ, ΠΑΝ ΚΡ
- American Journal of Sociology (v. AJS. American Journal of Sociology)
Η.Π.Α.
- ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ, ΠΑΝ ΚΡ
- The American Political Science Review
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ
- Annales du Centre Universitaire Méditerranéen
Γαλλία
ΕΙΕ
- Annales, Economies, Sociétés, Civilisations
Γαλλία
ΑΘ ΦΙΛ ΙΣΤ, ΕΙΕ, ΕΚΚΕ
- Annales, Economies, Sociétés Civilisations
Γαλλία
ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1
- Annals of Economic and Social Measurement
Η.Π.Α.
ΚΕΠΕ
- L' Année Sociale
Βέλγιο
ΕΚΚΕ
- L' Année Sociologique
Γαλλία
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΠΑΝΘΕΣΝΚ, ΠΑΝ ΚΡ
- Archiv Fuer Rechts und Sozialphilosophie
Δ. Γερμανία
ΑΣΟΕΕ, ΑΘΝΟΜ ΝΟΜ
- The British Journal of Social Psychology
Αγγλία
ΙΩΑΝ ΙΑΤΡ 2
- The British Journal of Sociology
Αγγλία
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ, ΠΑΝ ΚΡ
- Bulletin International de Sciences Sociales
Γαλλία
ΑΘΝΟΜ ΝΟΜ
- Bulletin Mensuel de

<p>Renseignements
Economiques et Sociaux
Γαλλία
ΑΓΣΑ</p> <p>— Bulletin Signalétique 21,
Sociologie
Sciences du Langage
Γαλλία
Δημόκριτος</p> <p>— Bulletin Signalétique
521, Sociologie-Ethnologie
Γαλλία
ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ</p> <p>— Cahiers Internationaux de
Sociologie
Γαλλία
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ</p> <p>— Canadian Journal
of Political and Social Theory
Καναδάς
ΕΚΚΕ</p> <p>— Canadian Journal
of Political Science
Καναδάς
ΑΣΟΕΕ</p> <p>— Ciencias Sociales
Κούβα
ΕΚΚΕ</p> <p>— Comentario Sociologico
Ισπανία
ΕΚΚΕ</p> <p>— Comparative Studies in Socie-
ty and History
Αγγλία
ΑΘΦΙΛΣ ΙΣΤ, ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΙΩΑΝ
ΦΙΛ 1</p> <p>— Comparative Urban Research
Η.Π.Α.
ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ</p> <p>— Consommation Revue de
Socio-Economie (πρ.
Consommation, v. Credoc
Consommation)
Γαλλία
ΚΕΠΕ</p> | <p>— Current Contents. Social and
Behavioral (πρ. Current
Contents. Behavioral, Social,
Educational Sciences)
Η.Π.Α.
ΕΜΠ</p> <p>— Current Sociology
Αγγλία
ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΚΡ</p> <p>— Cacia
Ρουμανία
ΕΙΕ, ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1</p> <p>— International Journal of Social
Economics
Αγγλία
ΚΕΠΕ</p> <p>— International Journal of
Sociology of the Family
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ</p> <p>— International Political
Science Abstracts
Αγγλία
ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ</p> <p>— International Review of Social
History
Ολλανδία
ΑΘΦΙΛ ΙΣΤ</p> <p>— International Sociology
Αγγλία
ΕΚΚΕ</p> <p>— Journal of Political and
Military Sociology
Η.Π.Α.
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ</p> <p>— The Journal of Politics
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ</p> <p>— The Manchester School of
Economic and Social Studies
Αγγλία
ΑΣΟΕΕ, ΕΙΕ, ΚΕΠΕ</p> <p>— Modern Greek Society
A Social Science Newsletter
(πρ. Modern Greek Society A</p> |
|---|--|

Newsletter)	Politique
ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ)	Γαλλία
— Pacific Sociological Review	ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΚ
Η.Π.Α.	— Revue Française de
— Philosophy of the Social	Sociologie
Sciences	Γαλλία
Καναδάς	ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΚ
ΕΚΚΕ	— Revue Française des Affaires
— Political Science Quarterly	Sociales
Η.Π.Α.	Γαλλία
ΕΙΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ	ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ
— Politics	— Revue Roumaine des
Αυστραλία	Sciences Sociales
ΕΚΚΕ	Ρουμανία
— Policy	ΚΕΠΕ
Η.Π.Α.	— Rivista delle Società
ΕΚΚΕ	Ιταλία
— Population et Sociétés	ΑΣΟΕΕ, ΑΘΝΟΜ ΕΜΠ, ΕΙΕ
Γαλλία	— Rural Sociology
ΕΚΚΕ	Η.Π.Α.
— Population Index	ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΚ
Η.Π.Α.	— Science and Society
ΕΚΚΕ, ΙΩΑΝ ΙΑΤΡ2	Η.Π.Α.
— Population Studies	ΑΣΟΕΕ, ΕΚΚΕ
Αγγλία	— Social Biology
ΕΚΚΕ, ΙΩΑΝ ΙΑΤΡ2, ΠΑΝΘΕΣ-	Η.Π.Α.
ΝΚ	ΙΩΑΝ ΙΑΤΡ2
— Proceedings of the Academy	— Social Compass
of Political Sciences	Βέλγιο
Η.Π.Α.	ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΘΕΣΚ
ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ	— Social History
— Recherche Sociale	Αγγλία
Γαλλία	ΑΘΦΙΛΣ ΙΣΤ, ΕΙΕ, ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1
ΕΚΚΕ	— Social Problems
— Recherches Sociologiques	Η.Π.Α.
Βέλγιο	ΕΚΚΕ
ΕΚΚΕ	— Social Psychology
— La Revue de l' Economie	(V. Social Psychology Quar-
Sociale	terly)
Γαλλία	Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ	ΕΚΚΕ
— Revue de l' Institut de	— Social Research
Sociologie	Η.Π.Α.
Βέλγιο	ΕΚΚΕ
ΕΙΕ, ΕΚΚΕ	— Social Science
— Revue Française de Science	(v. International Social

- Science Review)
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- Social Science Information
Αγγλία
ΕΚΚΕ
- Social Sciences
Σοβιετική Ένωση
ΕΚΚΕ
- Social Sciences Index
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- Social Sciences Information
Studies
(v. International Journal of
Information Management)
Αγγλία
ΑΣΟΕΕ
- Social Studies of Science
Αγγλία
ΚΕΠΕ, ΤΕΕ
- Socio-Political Studies
Αλβανία
ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1
- Sociologia Internationalis
Δ. Γερμανία
ΕΚΚΕ
- Sociologia Ruralis
Ολλανδία
ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ
- Sociological Perspectives
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- The Sociological Review
ΕΚΚΕ, ΕΜΠ, ΠΑΝ ΘΕΣΝΚ
- Sociologiceski Problemi
Βουλγαρία
ΕΚΚΕ
- Sociologie du Travail
Γαλλία
ΕΚΚΕ
- Sociologija Sela
Γιουγκοσλαβία
ΕΚΚΕ
- Sociology and Social
Research

- Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- Sociology of Education
Η.Π.Α.
ΚΕΠΕ, ΠΑΙΔΑΓ ΙΝΣ
- Sociometry
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- Soviet Sociology
Η.Π.Α.
ΕΚΚΕ
- Theory and Society
Ολλανδία
ΕΚΚΕ
- Zeitschrift fuer
Sozialforschung
Δ. Γερμανία ΕΚΚΕ.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

- Ανθρωπολογικά
ΤΕΕ, ΠΑΝ, ΚΡ.
- Αρχείο Κοινωνιολογίας και
Ηθικής
ΠΑΝ ΚΡ
- Αρχείο Οικονομικών και
Κοινωνικών Επιστημών
ΑΓΣΑ, ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, ΕΜΠ ΤΡΑΠ
ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1, ΚΕΠΕ, ΠΑΝ ΚΡ
- Το Βήμα των Κοινωνικών
Επιστημών
ΠΑΝ ΚΡ
- Επιθεώρηση Κοινωνικών
Επιστημών
ΠΑΝ ΚΡ
- Επιθεώρηση Κοινωνικών
Ερευνών
(πρ. Επιθεώρησης Κοινωνικών
Ερευνών)
ΑΒΣΠ, ΑΣΟΕΕ, ΓΚΝΑ,
Δημόκριτος, ΕΙΕ, ΕΚΚΕ,
Ευαγγελισμός, ΤΕΕ, ΕΜΠ, ΕΜΠ
ΤΡ, Ευγενίδειο, ΙΩΑΝ ΦΙΛ 1,
ΚΕΠΕ, Μπενάκιο ΠΑΝ ΚΡ
- Επιθεώρηση Πολιτικής
Επιστήμης

ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΚΡ	Κοινωνική Επιθεώρηση της
— Επιθεώρησης Οικονομικών και	Ελλάδος
Πολιτικών Επιστημών	ΕΜΠ
ΑΓΣΑ, ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ	— Νέα Κοινωνιολογία
— Επιστημονική Σκέψη	ΠΑΝ ΚΡ
ΑΣΟΕΕ, ΕΚΚΕ, ΕΜΠ ΤΡ,	— Οικονομία και Κοινωνία
Ευγενίδειο, ΙΓΜΕ, ΚΕΠΕ, ΤΕΕ,	ΑΣΟΕΕ, ΕΚΚΕ
ΠΑΝ ΚΡ	— Πόλη και Περιφέρεια
— Κοινωνία	ΕΚΚΕ, ΙΑΝ ΦΙΛ1, ΚΕΠΕ, ΤΕΕ
ΠΑΝ ΚΡ	— Ο Πολίτης
— Κοινωνικές Επιστήμες	ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ, ΠΑΙΔΑΓ Γ ΙΝΣ ΠΑΝ
ΕΚΚΕ, ΤΕΕ, ΠΑΝ ΚΡ	ΚΡ
— Κοινωνιολογική Επιθεώρηση	— Πολιτική Επιθεώρηση
ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΚΡ	ΙΩΑΝ ΦΙΛ1, ΠΑΝ ΚΡ
— Κοινωνιολογική Σκέψη	— Πολιτική Επιθεώρηση Πολιτικής
— ΕΚΚΕ, ΠΑΝ ΚΡ	Επιστήμης
— Μηνιαία Οικονομική και	ΠΑΝ ΚΡ

Βιβλιοκριτική

Henri Mendras,
La Seconde Révolution française 1965-1984,
Paris, Editions Gallimard, 1988, σελ. 325

Το τελευταίο βιβλίο του γνωστού Γάλλου Καθηγητή Κοινωνιολογίας Henri Mendras, έχει έναν τολμηρό και συγχρόνως επίκαιρο τίτλο: Η Δεύτερη Γαλλική Επανάσταση. Ο συγγραφέας περιγράφοντας τις βαθιές αλλαγές που συντελέστηκαν την τελευταία εικοσαετία στην γαλλική κοινωνία, επιχειρεί ένα κριτικό κοίταγμα της, στο σύνολό της, και επισημαίνει τις επιπτώσεις των μετασχηματισμών πάνω στις δομές της κοινωνίας, ενώ τις παραβάλλει με αυτές που επέφερε η Επανάσταση του 1789. Πράγματι, η τόσο πλούσια σε αλλαγές και ριζικές κοινωνικές ανακατατάξεις περίοδος αυτή αποτελεί για το συγγραφέα μια «Δεύτερη Γαλλική Επανάσταση», που αυτή τη φορά συντελέστηκε όμως χωρίς βία-εκτός από το Μάιο του 1968.

Για να επιτύχει το δύσκολο αυτό εγχείρημα ο Henri Mendras χρησιμοποιεί με μεγάλη δεξιοτεχνία έναν εντυπωσιακό αριθμό ιστορικών στοιχείων και ημερομηνιών, τα οποία συνδυάζει με πληθώρα στατιστικών στοιχείων και αποτελεσμάτων από παλαιότερες, αλλά και σύγχρονες, εμπειρικές κοινωνικές έρευνες ή

με ποιοτικά δεδομένα από μελέτες που έγιναν γύρω από τα θέματα που πραγματεύεται στο βιβλίο του.

Την αρχή των αλλαγών την τοποθετεί γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '60. Συγκεκριμένα το 1965 σημαντικές εξελίξεις και νέες τάσεις παρατηρούνται για πρώτη φορά στη Γαλλία, όπως μείωση της γονιμότητας, σταθεροποίηση της παραγωγικότητας στον τομέα της οικονομίας, αύξηση της γυναικείας επαγγελματικής απασχόλησης, ενώ η εγκατάσταση μεταναστών στη Γαλλία εμφανίζει σημαντική αύξηση. Ακόμη, τότε ιδρύεται και λειτουργεί το Πανεπιστήμιο της Nanterre, ενώ το «γυμνό» κάνει τις πρώτες του δειλές εμφανίσεις στον κινηματογράφο και στον τύπο. *Η δεύτερη γαλλική επανάσταση αρχίζει.*

Ας δούμε τώρα τι συγκεκριμένα μεταβάλλεται σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής την περίοδο αυτή, κάνοντας μια σύντομη αναφορά στους τομείς που θίγονται.

Κατ' αρχήν, αναφέρεται στις δομικές αλλαγές που παρατηρούνται στη Γαλλία, ως προς την κοινωνική διαστρωμάτωση όπου, όπως λέει,

παρατηρείται μία αληθινή επανάσταση: οι καθαυτοί αγρότες σχεδόν εξαφανίζονται, η εργατική τάξη συρρικνώνεται, ενώ η μεγαλοαστική τάξη χάνει τα αγαθά της και συνεπώς τα προνόμιά της, τα οποία όμως διαμοιράζονται στις άλλες κοινωνικές τάξεις. Ο λαϊκός πολιτισμός εξαφανίζεται και τα μεσαία στρώματα διευρύνονται χάρη στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα που παρατηρείται μετά το 1950. Ωστόσο, η μεσαία τάξη δεν αποτελείται πλέον στην πλειοψηφία της από βιοτέχνες και καταστηματαρχες, αλλά από μεσαία και ανώτερα διοικητικά στελέχη. Οι τελευταίοι, όπως οι μεγαλοαστοί του παλιού καιρού, κατέχουν τη «γνώση» και την «κουλτούρα» που δεν αποτελούν πλέον προνόμιο των λίγων γιατί χάρη στα μαζικά μέσα επικοινωνίας και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού μεταδίδονται στο σύνολο της κοινωνίας. Όπως γίνεται φανερό τα «νέα μεσαία κοινωνικά στρώματα» κατέχουν πλέον την κεντρική θέση για τη λειτουργία της κοινωνίας κι αποτελούν το βασικό κορμό της.

Κάτι καινούργιο που παρατηρείται την περίοδο αυτή στη Γαλλία είναι και η «απομυθοποίηση των μεγάλων παραδοσιακών θεσμών» και η ασυνέχεια των θεμελιωδών χαρακτηριστικών της γαλλικής κοινωνίας. Κατ' αρχήν ο Στρατός που παλαιότερα αποτελούνταν κυρίως από αγρότες θεωρούνταν δε ως η ενσάρκωση της Πατρίδας και ήταν απαραίτητος για την προστασία της Πατρίδας, χάνει σταδιακά τη συμβολική και εθνική του δύναμη και σημασία. Οπωσδήποτε η αστικοποίηση σε συνδυασμό με τη ταχύτατη εκβιομηχάνιση σ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, που πραγματοποιήθη-

καν σε βάρος της αγροτικής κοινωνίας, επιφέρουν δομικές αλλαγές στην κοινωνική ιεραρχία και οργάνωση, με αποτέλεσμα την εξασθένηση της έννοιας του «έθνους» στο επίπεδο των λειτουργικών αξιών.

Η εξασθένηση του θρησκευτικού αισθήματος και της δύναμης της Καθολικής Εκκλησίας αποτελεί ένα άλλο χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής, επισημαίνει ο συγγραφέας, γεγονός που συνδέεται και πάλι με την εξαφάνιση της καθαυτοί αγροτικής τάξης. Έτσι, η Εκκλησία δεν αποτελεί σήμερα έναν ισχυρό θεσμό της γαλλικής κοινωνίας, όπως παλαιότερα. Διαμορφώνεται όμως, παρά τις αμφισβητήσεις, σε μια ισχυρή δύναμη επιρροής και οργάνωσης αποτελεσματικά διεκδικητικών αγώνων — τη στιγμή που το κομμουνιστικό κόμμα και ο συνδικαλισμός χάνουν σταδιακά το δυναμισμό που διέθεταν στις μαζικές κινητοποιήσεις.

Αναμφίβολα το κομμουνιστικό κόμμα και το συνδικαλιστικό κίνημα που αναπτύχθηκαν συγχρόνως με το προλεταριάτο στις αρχές του 20ού αιώνα — περίοδο μεγάλης βιομηχανικής ανάπτυξης — συρρικνώνονται και χάνουν τη μαχητικότητά τους την περίοδο αυτή. Η εξέλιξη αυτή συμπίπτει με τη μείωση της εργατικής τάξης, που οφείλεται στη γενικευμένη κρίση της βαριάς βιομηχανίας και στην ανάπτυξη στη θέση της, της ηλεκτρονικής και χημικής βιομηχανίας και των υπηρεσιών.

Περνώντας στο θεσμό της Εκπαίδευσης, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι με το σχετικά εκδημοκρατισμό και την αξιοκρατία, αλλά και τις αλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις που επιχείρησαν όλες οι κυβερνήσεις, παρατηρείται μεγάλη αύξηση στον

αριθμό τόσο των μαθητών και των φοιτητών, όσο και του εκπαιδευτικού προσωπικού. Πάντως, η ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση δεν έχει γίνει ακόμη πραγματικότητα στη Γαλλία.

Τέλος, ως προς το θεσμό της δημοκρατίας, η αμφισβήτηση ανάμεσα στους Γάλλους έχει σήμερα εκλείψει και υπάρχει γενικά αποδοχή του δημοκρατικού πολιτεύματος που είναι ενδεικτική των γενικότερων εξελίξεων. Έτσι οι θεσμοί όπως ο Στρατός, η Εκκλησία, το Σχολείο και η Δημοκρατία δεν αποτελούν πλέον προϋπόθεση μόνο για την κοινωνική αναγνώριση και την ενότητα, αλλά και για τη διαφοροποίηση, γεγονός που δείχνει ότι ανάμεσα στους Γάλλους υπάρχει γενικά συναίνεση ως προς τις θεμελιώδεις αυτές αξίες.

Ένα άλλο σημείο που θίγει το βιβλίο του Mendras είναι και οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με την ανάπτυξη της τοπικότητας. Είναι αξιοπερίεργο, όπως λέει, στη σημερινή Γαλλία, αν και υπήρχε από ανέκαθεν μεγάλη ποικιλία στις τοπικές, φυσικές, ανθρώπινες, αρχιτεκτονικές, ακόμη και γαστρονομικές διαφορές, μέσα από περιέργους και πολύπλοκους μηχανισμούς συναρθρώνονται και διασυνδέονται, μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο, οι τοπικές συνήθειες και τα συμφέροντα με τους εθνικούς νόμους. Έτσι, αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις και οι τοπικές ιδιαιτερότητες να εξακολουθούν να υπάρχουν μέχρι σήμερα σε μεγάλο βαθμό.

Περνώντας στη συνέχεια σε θέματα που έχουν σχέση με τα δημογραφικά φαινόμενα, αναφέρεται κατ' αρχή στην «ανακάλυψη της σύ-

νταξης για όλους» που θεωρεί ότι είναι μια από τις σημαντικότερες καινοτομίες της τελευταίας εικοσαετίας. Η συνταξιοδότηση όλων των εργαζομένων στα 60 τους χρόνια δεν αποτελεί πλέον προνόμιο μόνο των δημόσιων υπαλλήλων. Η συνεχής βελτίωση της υγείας των Γάλλων και η σημαντική άνοδος του μέσου όρου ζωής τους έχει επίσης σαν αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των συνταξιούχων και τη διαμόρφωση νέων τρόπων ζωής. Έτσι, μία «καινούργια κοινωνική τάξη» εμφανίζεται, που έχει σαν επίκεντρο τις δραστηριότητες αναψυχής (la classe des loisirs).

Σε σχέση τώρα με τα οικογενειακά δημογραφικά φαινόμενα, μας λέει ότι την περίοδο αυτή εμφανίζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, ενώ μέχρι το 1970 παρατηρούνταν κάποια σχετική σταθερότητα στις έγγαμες συμβιώσεις και στις οικογενειακές συμπεριφορές γενικότερα, με 10 χρόνια καθυστέρηση, η επανάσταση του Μάη του 1968 έδωσε τελικά τους καρπούς της και πλέον οι τάσεις μεταβάλλονται ριζικά. Έτσι, η διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου και η γενικότερη «κρίση της οικογένειας» αντανakλάται στη πολλαπλότητα των καταστάσεων που συναντώνται: συμβιώσεις χωρίς γάμο, μονογονεϊκές οικογένειες, εξώγαμες γεννήσεις που παρουσιάζουν συνεχή άνοδο, διαζευγμένοι που δεν ξαναπαντρεύονται ή που συμβιώνουν, σημαντικό ποσοστό άγαμων ατόμων που ζουν μόνοι τους. Παράλληλα ο αριθμός των παιδιών ανά γυναίκα μειώνεται σημαντικά.

Όπως γίνεται φανερό, ο κύκλος ζωής από τη γέννηση μέχρι τα θάνατο διαταράσσεται, ενώ οι συμπε-

ριφορές των ατόμων χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη αστάθεια, που φυσικά συνδέεται με την πολλαπλότητα των καταστάσεων που συναντώνται. Όλα αυτά δείχνουν ότι υπάρχει γενικά εξασθένηση της «οικογένειας» ως οικιακής ομάδας. Ωστόσο, ο συγγραφέας επισημαίνει, ότι η πολλαπλότητα αυτή οδηγεί, αντίθετα απ' ό,τι θα αναμενόταν, στη σύσφιγξη των συγγενικών σχέσεων στην καθημερινή ζωή. Εξ άλλου, εκτός από τις σχέσεις αλληλο-βοήθειας, το άμεσο οικογενειακό περιβάλλον, όπως έδειξαν οι διάφορες έρευνες, αποτελεί για κάθε Γάλλο τη βάση των κοινωνικών του σχέσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, η αστάθεια απέναντι στο θεσμό της οικογένειας δεν αποτελεί καθόλου ανησυχητικό φαινόμενο. Σήμερα, ο καθένας διαμορφώνει την οικογένεια που ο ίδιος επιθυμεί, το δικό του τρόπο ζωής και τη δική του κλίμακα αξιών, επιτυγχάνει ή αποτυγχάνει. Κι' αυτή η ελευθερία επιλογής είναι κάτι το εντελώς καινούργιο: κάθε άτομο διαλέγει την προσωπική του ηθική. Έτσι, οι δημογραφικές συμπεριφορές περνούν από διαδοχικές φάσεις και ρυθμίζονται ανάλογα με τις εκάστοτε τάσεις της 'μόδας', γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα η ηθική να γίνεται πλέον αντικείμενο μόδας.

Τώρα όσον αφορά τους νέους, την ίδια περίοδο εμφανίζονται για πρώτη φορά καινούργιοι τρόποι ζωής που συναντώνται σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις. Οι νέοι λοιπόν, από 18 έως 28 χρόνων περίπου, περνούν μία περίοδο αστάθειας χάρη στις κοινωνικές παροχές και στη βοήθεια των γονέων. Έτσι, τα φαινόμενα της εγκατάλειψης της πατρικής στέγης, της συμβίωσης χωρίς γάμο, της πρόσκαιρης εργασίας εί-

ναι πολύ κοινά ανάμεσα στους νέους, ενώ η ζωή τους επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις, στις πολιτιστικές δραστηριότητες, στα σπορ κλπ.

Εξάλλου, καινούργιες πολιτισμικές αξίες, ήθη και τρόποι ζωής προβάλλουν την περίοδο αυτή, ενώ νέοι κώδικες συμπεριφοράς, πιο φιλελεύθεροι και λιγότερο τυπικοί, διαμορφώνονται παράλληλα με τη σημαντική ανάπτυξη του ατομισμού. Ωστόσο, η επαγγελματική θέση του ατόμου προσδιορίζει ολοένα λιγότερο τους τρόπους ζωής, που ορίζονται σαν «μία συνεχής κίνηση σε σχέση μ' έναν αντικειμενικό σκοπό που μπορεί κι αυτός να μεταβληθεί και προσδιορίζονται από τις αξίες που ακολουθούν και την οικονομική κατάσταση κάθε ατόμου». Πάντως, όπως επισημαίνει, οι καινοτόμες συμπεριφορές που συνεπάγονται δεν προέρχονται από την ελίτ αλλά κυρίως από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Έτσι διαρθρώνεται η συνείδηση με την καινοτομία, η ομοιογένεια με τη διαφοροποίηση, σ' ένα κοινωνικό σχήμα που είναι πολύ πιο ευέλικτο αλλά καθόλου πιο ασταθές. Εισερχόμεθα λοιπόν σε μια περίοδο όπου *τα ήθη ρυθμίζουν τη συνεχή ροή των κοινωνικών διαφοροποιήσεων*.

Ύστερα από δύο αιώνες, καταλήγει ο συγγραφέας, οι αρχές της Επανάστασης του 1789 αρχίζουν να αποτελούν τη βάση σ' όλους τους κοινωνικούς θεσμούς και σε όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες και συμπεριφορές στο πλαίσιο της γαλλικής κοινωνίας. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια πολιτισμική επανάσταση: *Η δεύτερη γαλλική Επανάσταση που ήταν πολιτισμική και ηθική τελείωσε*.

«Πάνω στα ερείπια ενός κόσμου που καταρρέει...», όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει ο Tocqueville στο έργο του, *De la Démocratie en Amérique*, ο Mendras με εξαιρετική ακρίβεια, σαφήνεια και υπομονή προσπάθησε στο αξιόλογο αυτό βιβλίο του να σκιαγραφήσει τι είναι αυτό που αναδύεται, πώς είναι η νέα κοινωνία που οικοδομείται. Ακόμη, υπογραμμίζοντας ότι η γαλλική κοινωνία εισέρχεται σε μία νέα πολιτισμική περίοδο όπου «*τα ήθη θα αποτελούν πλέον τις δομές της*», διαβλέπει τις βασικές γραμμές της μελλοντικής εξέλιξης. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι εάν και η γαλλική Επανάσταση ενέχει στοι-

χεία που επιτρέπουν να ερμηνεύει κανείς την κοινωνική δομή της σύγχρονης Γαλλίας, η σχηματοποίηση των διαδικασιών κοινωνικής αλλαγής, όπως περιγράφηκαν εδώ, γεννά συχνά ερωτηματικά και περικλείει πολλούς κινδύνους που προέρχονται από τις γενικεύσεις και ακόμη τις απλουστεύσεις ορισμένων φαινομένων και κοινωνικών καταστάσεων πολύ πιο πολύπλοκων. Θα ήταν σκόπιμο λοιπόν στο μέλλον να επεξεργαστούν και να αναλυθούν τα αντίστοιχα προβλήματα εκ νέου με διαφορετική προοπτική.

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη
Ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο
Κοινωνικών Ερευνών

Helmut Fend,
Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση:
Μια εισαγωγή στην έρευνα της κοινωνικής ένταξης
(Sozialisierung und Erziehung, 1969),
(μετάφρ. Γ.Σ. Κακαλέτρης), Καστανιώτης 1989, σ. 249.

Παρ' όλο που το σύγγραμμα αυτό εκδόθηκε το 1969 στο γερμανόφωνο χώρο και κυκλοφορεί μεταφρασμένο στα ελληνικά το 1989, αποτελεί σημαντική προσφορά στην επιστημονική μας κατάρτιση και απευθύνεται στη στοιχειώδη πληροφόρηση οποιουδήποτε ανθρώπου, που ευαισθητοποιείται να μελετήσει τους μηχανισμούς, οι οποίοι εντάσσουν και ενσωματώνουν το άτομο

στο κοινωνικό σύνολο, με αποτέλεσμα να γίνει Homo sociologicus (κοινωνικός άνθρωπος).

Ο συγγραφέας εξετάζει επιστημονώς τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης μέσα από το πρίσμα διαθλωμένων επιστημονικών απόψεων της κοινωνιολογίας, κοινωνικής ανθρωπολογίας, κοινωνιοψυχολογίας, ψυχανάλυσης και παιδαγωγικής. Το έργο του υποστυλώνεται και χαλκεύ-

εται διεπιστημονικά με αφετηρίες και απολήξεις διεξαχθεισών ερευνών, ώστε η μεθοδευμένη επιχειρηματολογία, οι ερμηνευτικές υφάνσεις μέσα από τα πραγματολογικά δεδομένα και οι αναλυτικές επεξεργασίες ζεόντων προβλημάτων να προσυπογράφουν θεμελιακές διαπιστώσεις αστείρευτων σχέσεων μεταξύ της διαμορφούμενης προσωπικότητας και του πλασματογόνου κοινωνιοκεντρισμού.

Ο ρόλος της οικογένειας στη φύση της πρώιμης παιδικής ηλικίας πλαστοουργεί την ανθρώπινη προσωπικότητα, με γνώμονα ένα εσωτερικευμένο σύστημα ελέγχου, εκφάνσεις του οποίου υπαγορεύουν ή απαγορεύουν συγκεκριμένες συμπεριφορικές διαστάσεις.

Μέσω του οικογενειακού περιβάλλοντος ως πρωτοπλάσματος της ανθρώπινης κοινωνιογένεσης διοχετεύονται συνειδητά οι επιθυμητοί τρόποι συμπεριφοράς που υιοθετεί ο ευρύτερος κοινωνικός περίγυρος. Η αναμενόμενη υποταγή του παιδιού στη γονεϊκή υπαγόρευση επαινείται, ενώ η ανυποταξία του ή η παράβαση της ενισχυμένης με προειδοποιητικά μηνύματα γονεϊκής απαγόρευσης τιμωρείται. Αυτός ο διφυής μηχανισμός αποτελεί, μέσω διαπλαστικών επιρροών, την αφύπνιση της ένταξης του παιδιού στο μακροεπίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, αφού ο μικρόκοσμος της οικογένειας αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα του περιβαλλοντικού μακρόκοσμου, ως προς την οργάνωση και τη λειτουργία του. Η προετοιμασία του ανθρώπου, αναφορικά προς την ένταξη στο κοινωνικό μακροσύστημα, συντελείται διαδικασιακά στα πλαίσια της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης, όπου κανόνες, αξίες και

πρότυπα συμπεριφοράς ενσταλάζονται και εγχαράσσονται για να ενστερνιστούν μακρόπνοα ως άξονες μιας ανθρωποκεντρικής συμβίωσης. Ο κατευθυντικός ενστερνισμός και η μαθησιακή παρώθηση των παιδιών από τη γονεϊκή νουθεσία προλειαίνουν το έδαφος για την ένταξη των πρώτων στην περιβάλλουσα κοινωνία, όπου (σε συνδυασμό με τη θεωρία του S. Freud) γενεσιουργείται το υπερεγώ (συνείδηση) μέσω μιας αφομοιωτικής διαδικασίας κανόνων, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς των γονέων. Επειδή οι κοινωνικοποιούντες γονείς είναι μέλη της δοσμένης κοινωνίας, που βιώνουν και δρουν μεσολαβητικά στο να μεταβιβάσουν στο παιδί τα κοινωνικοπολιτισμικά στοιχεία του περιβάλλοντός τους, ο δομο-λειτουργικός βίocosμος των ώριμων-μεγάλων εποίκίζεται σταδιακά στον ψυχικό κόσμο της διαμορφούμενης προσωπικότητας του παιδιού. Η γεφύρωση του εγώ με το εμείς εκτυλίσσεται σε επίπεδο μιας κοινωνικής μαθητείας με στόχο την εναρμογή ή εναρμόνιση του ατόμου στην κοινωνιοκεντρική ομοιομορφία και κανονικότητα της συμπεριφοράς, για να διατηρηθεί η συνοχή και η δομή του δοσμένου κοινωνικού συστήματος. Με αυτό τον τρόπο η ανθρώπινη οντογένεση μεταβάλλεται μέσω ρυθμίσεων της «συλλογικής συνείδησης» σε συμπεριφορικά μαθημένη κοινωνιογένεση (Emile Durkheim).

Η μεταβολή της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου σε κοινωνικοπολιτισμική προσωπικότητα υποστασιοποιείται μέσω της οικείωσης μιας γλώσσας. Με τη μάθηση και χρήση της γλώσσας ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να καταλαμβάνει θέσεις δέκτη και πομπού μηνυμάτων στο δι-

κτυο επικοινωνιακών σχέσεων ενός μικρο- ή μακροσυστήματος διαντίδρασης με άλλους ανθρώπους. Ο άνθρωπος που μαθαίνει να επικοινωνεί με τον ίδιο τρόπο που θα επικοινωνούσαν οι άλλοι άνθρωποι (σε μια ομάδα) σημαίνει ότι ο άνθρωπινός «εαυτός» αποκτά την ανακλαστικότητα της συμπεριφοράς ενός γνωστικού συστήματος προσδοκώμενων και επιθυμητών κανόνων που υιοθετείται από τον «γενικό άλλο» (George Herbert Mead).

Στο δεύτερο κεφάλαιο η συμπεριφορά ενός ενήλικου ατόμου απέναντι στο παιδί, που το επηρεάζει, χαρακτηρίζεται ως *Sozialmachung* (κάνω κάποιον κοινωνικό), ενώ η μεταβολή στην προσωπικότητα του παιδιού υπογραμμίζεται ως *Sozialwerdung* (γίνομαι κοινωνικός). Ο συγγραφέας προτείνει να υιοθετηθούν οι παρακάτω έννοιες:

- 1) Η κοινωνική ένταξη οφείλει να έχει μόνο τη σημασία «γίνομαι κοινωνικός» (*Sozialwerdung*) με τη στενή έννοια της διαδικασίας της διαμορφούμενης προσωπικότητας μέσω της μάθησης.
- 3) Στη θέση του «γίνομαι κοινωνικός», με την ευρεία έννοια της μάθησης του πολιτισμού, πρέπει να τεθεί ο όρος «εμπολιτισμοποίηση» που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Melville J. Herskovits (1960). Ο όρος «εμπολιτισμοποίηση» (*Enkulturation*) δηλώνει την εκμάθηση πλεγματικών σχέσεων στο ολικό σύστημα του πολιτισμού. Τονίζουμε ότι δεν μπορούμε να καθορίσουμε αυστηρά τα όρια μεταξύ της κοινωνικοποίησης και της εμπολιτισμοποίησης, γιατί στη διαδικασία της μάθησης συντελείται τόσο η κοινωνική έντα-

ξη όσο και η εμπολιτισμοποίηση του ατόμου.

- 3) Η κοινωνική ένταξη, με την έννοια κάνω κάποιον κοινωνικό (*Sozialmachung*), πρέπει να αντικατασταθεί με τη λέξη «αγωγή» (*Erziehung*). Με τον όρο «αγωγή» μελετώνται τα φαινόμενα, τα οποία αποδίδονται με την έκφραση «κάνω κάποιον κοινωνικό». Η αγωγή αποτελεί τη διαδικασία διαπλαστικών επιρροών που ασκούν οι ενήλικοι επί της παιδικής ύπαρξης, με σκοπό να ενεργοποιήσουν διεισδυτικά τις μαθησιακές ικανότητες. Η εκπαίδευση των ενηλικιούμενων από τους ενηλικούς διαδραματίζεται σε διαπροσωπικό επίπεδο και προκαλείται σκόπιμα για να σφυρηλατηθούν επιθυμητά αποτελέσματα της συμπεριφοράς.

Στο τρίτο κεφάλαιο τίθεται το ερώτημα σε ποια έκταση η ανθρώπινη φύση είναι διαμορφώσιμη από την οπτική γωνία αλληλεπιδράσεων μεταξύ πολιτισμικού περιβάλλοντος και προσωπικότητας του ατόμου, ώστε να διασφαλίζεται η βιωσιμότητα του κοινωνικού συστήματος.

Η ύπαρξη και διαίωνιση της κοινωνικοπολιτισμικής κληρονομιάς διοχετεύεται από γενιά σε γενιά μέσω του αφετηριακού καναλιού της ανατροφής, στα πλαίσια της οποίας ο άνθρωπος αποκτά στην παιδική ηλικία τη «βασική διάρθρωση της προσωπικότητάς» του. Η πρακτική της ανατροφής του παιδιού διαμορφώνει τη βασική δομή της προσωπικότητας, η οποία συμβάλλει στο να εγχαράσσονται (ανάλογα με το οικογενειακό περιβάλλον) πολιτισμικοί τύποι συμπεριφοράς. Η βασική δομή της προσωπικότητας νοείται χαρακτηριστικά ως μια σύνθεση τεχνικών

μεθόδων που πηδαλιουχούν στις πρωτογενείς βιωματικές εμπειρίες τη συμμόρφωση και εναρμόνιση του παιδιού με τις πολιτιστικές επιταγές. Στο φάσμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, οι βιωματικές εμπειρίες είναι λίγο-πολύ κοινές και τείνουν να εμπεδώσουν αφενός την προσαρμοστικότητα της ατομικής συμπεριφοράς στην κοινωνικοπολιτισμική πραγματικότητα και να χαλιναγωγήσουν, αφετέρου, μέσω συμπληρωματικών δευτερογενών γνώσεων πιθανές αποκλίσεις από τη σχετική συμπεριφερική ομοιομορφία σε επίπεδο κοινωνικού συνόλου.

Με βάση την κοινωνικοποιητική αρμοδιότητα και συμπεριφορά των γονέων προβάλλονται γνωρίσματα της παιδικής προσωπικότητας, ως προς τη στερέωση της στο πολιτισμικό σύστημα, ανάλογα προς τη γονεϊκή επιείκεια ή αυστηρότητα και την αντίστοιχη τεχνική του επαίνου ή της τιμωρίας (Irvin L. Child 1954, John W.M. Whiting 1961).

Παρόμοια ανατέμνονται διαφοροποιήσεις στην αγωγή των παιδιών, εφόσον οι μέθοδοι της κοινωνικής ένταξης τους συνδέονται με παραγοντικά στοιχεία υποπολιτισμών, που δηλώνουν την εξαρτησιακή σχέση της ανατροφής από την κοινωνική προέλευση ή ταξική θέση των γονέων (Melvin L. Kohn 1959, Frederick Erik 1960). Εξάλλου προκύπτουν έντονες σημασιολογικές αξίες που εγκολπώνονται οι γονείς ως προς τον προσανατολισμό της κοινωνικοποιητικής ένταξης, εφόσον η διαβάθμιση του τρόπου ζωής σε διαφορετικούς ταξικούς χαρακτήρες οδηγεί αναπόφευκτα σε διαφορετικές ιεραρχήσεις αξιών (Melvin L. Kohn 1963).

Μετά από ένα συνοπτικό πλαίσιο

αναφοράς στη διαδικασία της εμπολιτισμοποίησης (τέταρτο κεφάλαιο), ακολουθούν συστηματικές διευκρινίσεις (πέμπτο κεφάλαιο) για την κοινωνική ένταξη, ως διαδικασία μάθησης κανόνων και αξιών που ισχύουν σε μια ομάδα και συνακόλουθα ρυθμίζουν την αλυσιδωτή σχέση μεταξύ της επιβαλλόμενης και της αναμενόμενης συμπεριφοράς. Το άτομο καθίσταται φορέας μιας κανονιστικής εξισορρόπησης μεταξύ εξωτερικών αξιώσεων και εσωτερικών εκπληρώσεων. Από αυτή την αναλογία προκύπτει η μεταβολή των εξωτερικών απαιτήσεων σε εσωτερικές τάσεις της συμπεριφοράς, δηλ. οι μορφοποιητικές επιδράσεις του περιβάλλοντος εποικίζονται στο ψυχολογικό υπόβαθρο της συμπεριφοράς, έτσι ώστε η μετασχηματιστική λειτουργία κανόνων και αξιών να στοιχειοθετεί το συνεκτικό ιστό της προσαρμοστικής ικανότητας και του συμπεριφερικού συμμορφισμού του ενηλικιούμενου στον επιτακτικό χαρακτήρα της υποστασιοποιημένης κοινωνίας. Αναφαίρετες εκφάνσεις της κανονιστικής ρύθμισης στην υποστασιοποιημένη κοινωνία είναι οι θεσμοί, οι οποίοι κατά τον René Kósnig (1958) ερμηνεύονται ως σταθερά πλέγματα σχέσεων που τυποποιούνται μέσω της εκμάθησης των συνυφασμένων ρόλων τους. Σε αυτή τη συνάφεια ο ρόλος νοείται ως «πολιτιστική έννοια», που συμβάλλει αποφασιστικά στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης. Σύμφωνα με το κοινωνιοανθρωπολογικό μοντέλο του ρόλου, η μετάδοση και η διατήρηση του κοινωνικοπολιτισμικού συστήματος συντονίζονται με μαθησιακές διόδους, οι οποίες εξασφαλίζουν τη στερέωση της κοινωνικής ταυτότητας σε καθορισμένες

διαβαθμίσεις σχέσεων. Ο πολιτιστικός καθορισμός των σχέσεων πλαστοουργεί την ανθρώπινη προσωπικότητα, με κεντρικούς άξονες τα επικοινωνιακά πεδία των ηλικιακών κατηγοριών και τους διαφοροποιημένους τρόπους συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο (S.N. Eisenstadt 1966).

Υπέρμαχος της θεωρίας των ρόλων, ως βασικής προϋπόθεσης για την κοινωνική ένταξη, είναι και ο Talcott Parsons (1951), του οποίου οι επιστημάνσεις, ως προς τη λειτουργία ενός κοινωνικού συστήματος, τονίζουν την ενδολειτουργία αλληλοσυμπληρούμενων προσδοκιών των ρόλων, η οποία τροchioδρομεί τη συγκατάθεση των μελών μιας κοινωνίας να συμβιώνουν αρμονικά.

Η παρσονική αντίληψη για το λειτουργικό περιεχόμενο του κοινωνικού συστήματος εξιδανικεύει και ιδεολογικοποιεί όμως την κοινωνική πραγματικότητα, η οποία κάτω από τις καταγιγιστικές εξελίξεις της πολυτμηματικής σύνθεσής της συνδουλίζει την αντιπαλότητα μεταξύ παρελθόντος-στασιμότητας και νεοτερισμού-προόδου, έτσι ώστε η ισορροπία στις σχέσεις μεταξύ των μελών να απολήγει συγκρουσιακή. Για την αποτελεσματικότερη σύσφιγξη δεσμών και την υπέρβαση προβλημάτων που παρουσιάζονται, αναφορικά προς την απορρύθμιση των σχέσεων σε μια ομάδα, δεν λαμβάνονται υπόψη οι αιτιογενείς επιδιώξεις του εξατομικευμένου ενδιαφέροντος, αλλά η απαρέγκλιτη εγκόλπωση ομοιογενών κατευθύνσεων σε αξίες που προάγουν και προασπίζουν τα κοινά συμφέροντα σε μια κοινωνική ένωση. Η σηματοδότηση μιας πορείας στη συμπεριφορά με ενιαίο περιεχόμενο επι-

στρατεύει τις ποιότητες που αποδίδονται μέσω αξιολογικών εκτιμήσεων σε πρόσωπα, δραστηριότητες, αντικείμενα και καταστάσεις, με στόχο τη συνένωση των προσωποκεντρικών αξιώσεων με τις κοινωνιοκεντρικές και πολιτιστικές αναγκαιότητες. Κατά συνέπεια, η κοινωνική ένταξη σημασιολογείται ως αφομοιωτική διαδικασία αξιών, στα πλαίσια της οποίας ο εσωτερικός βίοςκοσμος του ανθρώπου διαποτίζεται από εκτιμήσεις του κοινωνικού περιγυρου, έτσι ώστε οποιαδήποτε συμπεριφερική διάσταση να αντικατοπτρίζει το «επιθυμητό» του εξωτερικού βίοςκομου.

Σχετικά με αυτό τον αντικατοπτρισμό, οι απόψεις των κοινωνιολόγων και κοινωνιοψυχολόγων διίστανται, επειδή η ατομική συμπεριφορά που συσχηματίζεται με τις κανονιστικές υπαγορεύσεις των διαφορετικών ομάδων στην πορεία της ζωής είναι εκτεθειμένη σε συνεχείς αναπλάσεις συγκριτικά με τα στερεότυπα της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, ώστε να δημιουργούνται διαμετρικά αντικείμενες αντιλήψεις περί κοινωνικής ένταξης. Η οποιαδήποτε συγκυρία κανόνων μεταξύ ενήλικης και ενηλικιούμενης συμπεριφοράς θεωρείται ότι είναι ιδεολογικά φορτισμένη ή ακόμη ότι αντιπροσωπεύει ένα «υπερκοινωνιακό» γενεθλιακό περιβάλλον, που διακατέχεται από μηχανιστικές διαθέσεις. Συμπερασματικά, όταν αναφερόμαστε στη συμφωνία της συμπεριφοράς με τους κανόνες, ενδεικνύεται η χρήση της «εσωτερίκευσης των κανόνων», αντί της συμμόρφωσης. Υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ του ορθολογιστικού συμβιβασμού ως υπόταξης σε αμετάβλητες περιστάσεις (συμμόρφωση) και του ιδιογε-

νούς συναισθηματισμού ως αφομοίωσης της «οφειλόμενης συμπεριφοράς» από τη δομή της προσωπικότητας (εσωτερικευση). Η «εμφύτευση», η οικειοποίηση και ο ενστερνισμός της τριάδας κανόνες-αξίες-πρότυπα συμπεριφοράς οδηγούν στο αποτέλεσμα της «εσωτερικής κατεύθυνσης» του μαθητευόμενου ατόμου να συμπεριφέρεται «κανονικά», ακόμη και όταν δεν υφίσταται η απειλή εξωτερικής άσκησης ελέγχου (διαδικασία της εσωτερικευσης, David Riesman 1961).

Ανακεφαλαιώνοντας, υπογραμμίζεται ότι η συμπεριφορά του ενηλικιούμενου στις μαθησιακές εμπειρίες δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά το επιθυμητό «αντίγραφο» των περιβαλλοντικών ποιτήτων εν μέσω των αδιάλειπτων αποκρυπτογραφήσεων των μηνυμάτων που αναδύονται από τις αλληλεπιδράσεις πομπού και δέκτη. Οι «στρατηγικές», οι κρίσεις και πράξεις (έκτο κεφάλαιο) που νουθετούν το παιδί και το ενηλικιούμενο άτομο σε διαπροσωπικές και διασυλλογικές σχέσεις στοχεύουν στην εξισορρόπηση προσδοκιών και πραγματικότητας, ώστε να παγιωθούν σε αμοιβαία βάση μόνιμοι τρόποι συμπεριφοράς.

Η απόκλιση από αυτούς τους κοινά αποδεκτούς τρόπους αποδοκιμάζεται ως ανεπιθύμητη συμπεριφορά και τιμωρείται, ενώ η ταύτιση με αυτούς επιδοκιμάζεται και επιβραβεύεται (κοινωνικός έλεγχος).

Έχοντας ως επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας στην κεφαλαιώδους σημασίας διαδικασία της κοινωνικοποίησης, τονίζουμε ότι το σύγγραμμα του Helmut Fend «Κοινωνική ένταξη και εκπαίδευση» είναι μια εμπεριστατωμένη μελέτη,

στην οποία ανατέμνεται διεισδυτικά το τρίπτυχο «μάθηση — εσωτερικευση — ταύτιση». Μέσω των τριών αυτών καναλιών διοχετεύεται σταδιακά η μετάδοση αξιών, κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς ενός συγκεκριμένου πολιτισμού, από την προηγούμενη στην επόμενη γενιά.

Αναντίρρητα, ο οικογενειακός κοινωνιότοπος κατέχει προεξάρχουσα θέση φερεγγυότητας στο να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο, αφυπνίζοντας, σταθεροποιώντας και ενισχύοντας συναισθηματικά το κοινωνικό στοιχείο στον ανθρώπινο «νεοσσό». Ο άνθρωπος ως ένα «εν δυνάμει» κοινωνικό ον καθίσταται κοινωνικοποιησίμος (soziabel) σε μια υποστασιοποίηση του εαυτού του από τη βρεφική στη νηπιακή ηλικία, που κατευθύνουν ενδοπρωτοπλασματικά οι γονείς.

Ενώ ο συγγραφέας εξαιρεί το «γίγνεσθαι» της ανθρώπινης κοινωνίωσης ως Sozialwerdung (γίνομαι κοινωνικός), παραλείπει να υπογραμμίσει εμφαντικά τον εύστοχο και επιστημονικά δόκιμο χαρακτηρισμό αυτής της φάσης ως Soziabilisierung (πρώιμη κοινωνικοποίηση) που έχει υιοθετηθεί από τον Dieter Claessens (στο Familie und Wertsystem. Eine studie zur "zweiten sozio-kulturellen Geburt" des Menschen, Βερολίνο 1962). Βέβαια, ο Helmut Fend δεν αποστασιοποιείται από την ανατομία της πρώιμης κοινωνικοποίησης, αλλά δεν αιτιολογεί παράλληλα την «αποσιώπηση» αυτού του σε ευρεία κλίμακα αποδεκτού χαρακτηρισμού.

Στη συνέχεια είμαστε υποχρεωμένοι να θίξουμε την ενιαία σημασία της «κοινωνικής ένταξης» ως εννοιολόγησης του «κάνω κάποιον κοινωνικό» και του «γίνομαι κοινω-

νικός». Τασσόμαστε υπέρ του λειτουργικού επαμφοτερισμού της κοινωνικοπολιτιστικής επίδρασης και των μαθησιακών εμπειριών μέσω της πρώτης. Πρόκειται για μια αλυσιδωτή σχέση μεταξύ του «κάνω κάποιον κοινωνικό» και του «γίνομαι κοινωνικός». Δεν επιτρέπεται να σύρουμε διαχωριστική γραμμή μεταξύ αυτών των δύο εννοιών για να υπογραμμίσουμε μονομερώς τη σημασία της κοινωνικής ένταξης. Άλλωστε, στη «μεταθεωρία» της κοινωνικοποίησης, οι επιστημονικοί κλάδοι «δανείζονται» σε μια συστηματική διεργασία τους εποικοδομητικά και αλληλοσυμπληρούμενα στοιχεία για να υποστυλώσουν και προσεγγίσουν με συγκλίνουσες απόψεις την κοινωνική τροχιά της διαμορφούμενης προσωπικότητας. Κατά συνέπεια, δεν εξωτερικεύουμε στάσεις που υποστηρίζουν λ.χ. τις πειθαρχικές μεθόδους της μητέρας ή εκείνες του πατέρα, αποθεώνοντας την πρώτη ή ιδεολογικοποιώντας τον τελευταίο, γιατί με αυτό το ύφος υπερτονίζουμε την πρωτογενή κοινωνικοποίηση, περιορίζοντας την ευρεία έννοια της κοινωνικής ένταξης.

Εξάλλου, στα κείμενογραφικά και θεματολογικά περιεχόμενα πρυτανεύει ο μητρικός ρόλος, χωρίς να τεκμηριώνεται η ποιοτική του αποτελεσματικότητα ή να οριοθετείται ο χρονικός του απουσιασμός, στην περίπτωση που η ενδεχόμενη επαγγελματική απασχόληση της μητέρας συνεπάγεται την παρεμπόδιση εντατικών κοινωνικοποιητικών επιδράσεων. Έτσι, δημιουργείται η εντύπωση ότι ο μητρικός ρόλος αναβαθμίζεται συγκριτικά με τον πατρικό, ενώ το ισόκυρο ή το ισοστάσιο της πατρικής θέσης με τη μητρική α-

γνοείται ότι «ενδημεί» ενεργητικά στο συμμετοχικό βεληνεκές των διαπροσωπικών και συγκινησιακών σχέσεων.

Η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης διευρύνεται μέσω της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης και συνακόλουθα με την έννοια του «εκπολιτισμού» (Enkulturation).

Το νοητικό πλαίσιο για τη μελέτη της κοινωνικής ένταξης είναι εγκεντρισμένο και στον κορμό της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, η οποία συντελείται από εξειδικευμένους φορείς (π.χ. σχολείο, ομάδες ομηλίκων/αναφοράς, εκκλησία, στρατός, μέσα επικοινωνίας, κλπ.) με στόχο η ενσωμάτωση του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο να «περάσει» από μια διάχυτη ετερογένεια σε μια μορφοποιημένη, συμπαγή ομογένεια. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται με απερίσπαστη προσοχή στην αιτιώδη αλληλουχία μάθησης-εσωτερίκευσης-ταύτισης. Επισημαίνουμε ότι η ταύτιση είναι αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης στοιχείων από τη βιοψυχική ιδιοσυστασία του καθενός ανθρώπου και κατά συνέπεια ανάγεται σε μια ποικιλόμορφη και πολυσήμαντη μύηση του ατόμου σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικοπολιτισμικής κληρονομιάς, με άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο συνειδητή ή συγκινησιακή αποδοχή του μακροεπιπέδου κοινωνικών σχέσεων.

Βέβαια, οι άξονες, που διαπερνούν την κοινωνική ένταξη, διαπραγματεύονται την προσωπικότητα ως προσιτό «κατασκεύασμα», ώστε να μην περιθριγκωθεί η μάθηση, ούτε να δυσχερανθεί η ταύτιση από τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά του ατόμου.

Για τους παραπάνω λόγους η κοινωνική ένταξη με την έννοια «γίνομαι κοινωνικός» δεν μπορεί να αποδοθεί με τον όρο «εκπολιτισμός», γιατί αυτή η ερμηνεία εμπεριέχει εννοιολογικές συγχύσεις. Συντασσόμαστε με τη δηλωτική περιεκτικότητα της «εμπολιτισμοποίησης» (Enkulturation), στην οποία βρίσκεται το αντίκρουσμα δυνατοτήτων πλήρους έκφρασης και ανάπτυξης της προσωπικότητας. Ετυμολογικά, ο «εκπολιτισμός» σημαίνει τη μετάδοση του πολιτισμού σε κάποιο λαό ή σε μια χώρα, ή σε άξεστα άτομα που καθίστανται πολιτισμένα. Σχετικά με την «εμπολιτισμοποίηση», η πρόθεση «εν» δηλώνει μεταξύ άλλων το

χρόνο στον οποίο γίνεται κάτι, και μετατρέπεται σε «εμ» προ του χειλικού «π». Το δεύτερο συνθετικό «πολιτισμοποίηση» ερμηνεύεται ως διαδικασία διάπλασης της προσωπικότητας από το κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον.

Είμαστε της άποψης ότι η έννοια του «εκπολιτισμού» αποτελεί άστοχη ερμηνευτική απόδοση της διαδικασίας της κοινωνικής ένταξης και πρέπει να αντικατασταθεί μέσω της «εμπολιτισμοποίησης» (Ιντζεσίλογλου Νίκος, Η κοινωνικοποίηση του ατόμου. Αθήνα, Παρατηρητής, χχ.σελ. 179, παραπομπή 16).

Κωνσταντίνος Κορώσης

Ι. Λαμπίρη-Δημάκη,

Κοινωνιολογία και Ιστορία:

ομοιότητες & ιδιαιτερότητες,

Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1989, σελ. 207

Με το εξαιρετικά δυσχερές ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνιολογία και στην ιστορία, ασχολείται στο τελευταίο βιβλίο της η κ. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, που επιγράφεται «Κοινωνιολογία και Ιστορία: ομοιότητες και ιδιαιτερότητες».

Γιατί πραγματικά είναι δυσχερές η διάκριση ανάμεσα στους δύο κλάδους και όχι μόνο από τον αμύητο ή το σχετικά μυημένο αναγνώστη, αλλά ακόμα και από εκείνους που διακονούν τον κοινωνιολογικό κλάδο.

Ο λόγος της δυσχέρειας εντοπίζεται στο γενικότερο φιλοσοφικό στοχασμό, αφ' ενός μεν της διάκρισης των ορίων κάθε κλάδου και αφ' ετέρου στην πληθώρα της μεθοδολογικής διαμάχης, που χρόνια τώρα έχει αναπτυχθεί πάνω στο θέμα, μιας και κοινωνιολόγοι, ιστορικοί αλλά και φιλόσοφοι έχουν καταπιαστεί με το θέμα.

Όπως ομολογεί η ίδια η συγγραφέας, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '60 πίστευε στην απόλυτη

αυτονομία και ιδιαιτερότητα της κοινωνιολογίας έναντι της ιστορίας, σιγά-σιγά ενστερνίστηκε την άποψη του γνωστού Γάλλου ιστορικού των ANNALES, F. BRAUDEL, (όπως αυτή προκύπτει από το κλασικό του δοκίμιο «Ιστορία και Κοινωνιολογία»), που θεωρεί τις επιστήμες αυτές σαν γειτονικές, «που δεν μπορεί ούτε να αγνοήσει η μία την άλλη, αλλά ούτε να γνωρίσει στην εντέλεια η μία την άλλη». Έτσι η προσπάθεια κατατείνει στη συμβολή στην παραπέρα διερεύνηση των σχέσεων των δύο επιστημονικών κλάδων, που 30 χρόνια μετά τον BRAUDEL έχουν ήδη προχωρήσει.

Ο χωρισμός του βιβλίου σε δύο μέρη δεν είναι τυχαίος. Στο πρώτο μέρος με γενικό τίτλο «πόσο στενή είναι η σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας: οι μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές», επιχειρείται με δόκιμη μεθοδολογική προσέγγιση η κατάδειξη της συγγένειας μέσα από ορισμένες κωδικές έννοιες.

Με πρώτη αυτή της «κοινωνικής ζωής» σαν κοινού παρονομαστή και πρώτη ύλη, τόσο για την κοινωνιολογία, όσο και για την ιστορία, έπειτα τη «διαχρονικότητα του επιστητού», μιας και τόσο η κοινωνιολογία, όσο και η ιστορία αναφέρονται στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον, δίνοντας ταυτόχρονα και το στίγμα του δυναμικού και όχι στατικού χαρακτήρα της ανάλυσης.

Από την άλλη πλευρά παρατίθενται τρεις διαφορετικές προβληματικές πάνω στο θέμα, επισημαίνοντας τις διαφορές, όπως την αντιμετώπιση της ιστορίας που διακατέχεται από τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα, την έλλειψη ενασχόλησης της κοινωνιολογίας με το τυχαίο, όπως την καταγραφή βιογραφικών στοιχείων

από την ιστορία σε σχέση με τη μελέτη μορφών συλλογικής δράσης από την κοινωνιολογία και τέλος την ευρύτητα χειρισμού των εννοιολογικών δεδομένων από την κοινωνιολογία σε σχέση με την ιστορία.

Σημαντικό ρόλο στο βιβλίο καταλαμβάνει εξάλλου και η παράθεση ομοιοτήτων και διαφορών στα θέματα μεθοδολογίας, που παρά την εγγύτητά τους σήμερα οριοθετούν και τη διαφορά των δύο κλάδων.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου επιχειρείται μια προσπάθεια συγκρασμού των δεδομένων των δύο επιστημονικών κλάδων, μέσα από την κριτική του συγκεκριμένου επιστημονικού τους ιμπεριαλισμού, με στόχο τον αποκλεισμό των ιμπεριαλιστικών αντιλήψεων, την επισημάνση ότι κάθε κλάδος θα πρέπει να διατηρήσει τις ιδιαιτερότητες του καθώς και τις βασικές λειτουργίες του, αλλά και με την παράλληλη διαπίστωση του ανοιγματος των συνόρων ανάμεσα στην κοινωνιολογία και στην ιστορία, μέσω μιας αμοιβαίας επικοινωνίας επιστημονικού, ερευνητικού και μεθοδολογικού προγραμματισμού.

Η προσπάθεια που καταβάλλεται στο βιβλίο να ειπωθεί συγκριτικά το θέμα της σχέσης των δύο επιστημονικών κλάδων, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας, αν και έχει σωστή γνωστική αφετηρία, είναι πρόδηλο ότι εμπεριέχει ιδιαίτερη μέριμνα για την κατάδειξη μιας ευρύτητας — αν όχι προτεραιότητας — του πρώτου κλάδου.

Θέμα που πιθανά μπορούσε να έχει αποφευχθεί κάτω από δύο διαφορετικές προϋποθέσεις.

α) ή το βιβλίο να ήταν συλλογικού χαρακτήρα (γεγονός που έχει ήδη γίνει από τη συγγραφέα στο

έργο «Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα»), με τη συμμετοχή διαφορετικών συγγραφέων και από τις δύο πλευρές (κοινωνιολόγων και ιστορικών),

- β) ή η αναφορά να γινόταν με διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση, δηλαδή ξεχωριστά για την Κοινωνιολογία και για την Ιστορία, μέσα από την ενδελεχή ανάλυση κάθε κλάδου μεμονωμένα και το κλείσιμο εν είδει επιλόγου-συμπερασμάτων.

Παράλληλα μου δίνεται η εντύπωση, ότι μέσα από τις νεότερες εξελίξεις στους χώρους της κοινωνιολογικής και ιστορικής έρευνας επιχειρείται μέσα από τέσσερα μεθοδολογικά κριτήρια, η οποία δεν μπορεί να ολοκληρώσει τους φιλόδοξους στόχους του πονήματος, μιας και η παράθεση ορισμένων παραπέρα μεθοδολογικών κριτηρίων έχει παραληφθεί.

Με την έννοια αυτή, κατά την άποψή μας, μία βασική μεθοδολογική παράμετρος που θα ήταν ενδιαφέρουσα, αποτελεί η πρακτική συνεισφορά του νοηματικού πλαισίου των δύο κλάδων στην εξήγηση και ερμηνεία του σύγχρονου, πολύπλοκου και πολυσύνθετου κράτους και των μηχανισμών εξουσίας του.

Και τούτο, γιατί ο επιδιωκόμενος στόχος των δύο κλάδων στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα φαίνεται να παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την εν γένει σχέση των δύο κλάδων μεταξύ τους.

Στον αντίποδα των προηγουμένων κινείται η επισήμανση για τη σχετικά πρόσφατη ανάπτυξη της αποκαλούμενης νέας («κοινωνιολογούσας») ιστορίας και η αναβίωση, αλλά και η καλλιέργεια με νέα μορ-

φή της ιστορικής κοινωνιολογίας, που ουσιαστικά ανοίγει το δρόμο μιας ακόμα πιο προωθημένης προβληματικής πάνω στο θέμα.

Ιδίως, γιατί οι κοινές εν πολλοίς μέθοδοι ανάλυσης που επικρατούν — και οι οποίες δεν έχουν ακόμα γίνει κατανοητές και στον επιστημονικό κόσμο — οδηγούν στην επέκταση του προβληματισμού που προαναφέρθηκε.

Εξάλλου, η συγγραφέας, κ. Ιωβάννα Λαμπίρη-Δημάκη, χειρίζεται πραγματικά αξιόλογα και με ιδιαίτερη σαφήνεια την άσκηση κριτικής τόσο απέναντι στον «κοινωνιολογισμό» όσο και στον «ιστορικισμό», που κατά τη γνώμη της και τη γενική παραδοχή, επιδιώκουν ο καθένας από τη δική του πλευρά την υπαγωγή ενός επιστημονικού κλάδου στον άλλο, φανερώνοντας ουσιαστικά τις δύο όψεις του αυτού νομίσματος, με την αρνητική έννοια της χειραγώγησης της Κοινωνιολογίας από την Ιστορία και τ' αντίστροφο.

Συμπερασματικά, πρόκειται για βιβλίο εξαιρετικά χρήσιμο και σημαντικό, τόσο για τον αμύητο, όσο και για το σχετικά μυημένο αναγνώστη των δύο αυτών επιστημονικών κλάδων, που η αναγκαιότητα της συγγραφής του δικαιολογείται και από το εγχείρημα διάλυσης της εκτεταμένης σύγχυσης σχετικά με την Κοινωνιολογία και την Ιστορία.

Που ειδικά για την Ελλάδα, η οποία στερείται της πολυτέλειας... σημαντικών και ολοκληρωμένων μελετών και στους δύο κλάδους, καθώς και τα απαραίτητα για την ύπαρξή τους κονδύλια, η εξακολούθηση της σύγχυσης μόνο προβλήματα δημιουργεί.

Περικλής Ν. Λύτρας